

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ

ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΗΣ ΕΚΘΕΣΗΣ
ΑΡΧΑΙΕΣ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ
ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΟΥ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΥ

4 ΑΠΡΙΛΙΟΥ - 30 ΙΟΥΝΙΟΥ 2002

ΤΕΧΝΟΠΟΛΙΣ ΔΗΜΟΥ ΑΘΗΝΑΙΩΝ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΗΣ ΕΚΘΕΣΗΣ
ΑΡΧΑΙΕΣ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ
ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΟΥ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΥ

Η Έκθεση ΑΡΧΑΙΕΣ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΟΥ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΥ
διοργανώθηκε από την ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ
και το ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ
στο πλαίσιο της Έκθεσης «ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ»
που διοργανώθηκε από τον ΔΗΜΟ ΑΘΗΝΑΙΩΝ, την ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ
ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ και το ΤΕΧΝΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Με την ευγενή χορηγία του ΤΕΧΝΙΚΟΥ ΕΠΙΜΕΛΗΤΗΡΙΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ
και την υποστήριξη της ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΑΒΑΞ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΑΤΑΛΟΓΟΥ
ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ

ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

ΧΑΡΑ ΚΑΡΑΠΑ - ΜΟΛΙΖΑΝΙ, *Αρχαιολόγος*
ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ Β. ΚΡΙΤΖΑΣ, *Διευθυντής του Επιγραφικού Μουσείου*
ΜΑΡΙΑ ΤΣΟΥΛΗ, *Αρχαιολόγος*

ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΕΚΘΕΣΗΣ

ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΒΕΤΤΑΣ, *Αρχιτέκτων - σκηνογράφος*
ΑΛΕΚΑ ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ, *Αρχιτέκτων*

ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΠΙΝΑΚΙΔΩΝ

COLIBRI

ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΕΚΜΑΓΕΙΩΝ

ΣΤΕΡΓΙΟΣ ΤΖΑΝΕΚΑΣ, *Γλύπτης*
ΗΛΙΑΣ ΚΑΣΣΗΣ, *Εκμαγέας*
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ ΕΚΘΕΜΑΤΩΝ

ΒΑΣΙΛΗΣ ΣΤΑΜΑΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Φωτογράφος*

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΑΤΑΛΟΓΟΥ

ΔΩΡΑ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΙΔΟΥ

© ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ

ISBN 960-87264-0-9

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ
ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΗΣ ΕΚΘΕΣΗΣ
ΑΡΧΑΙΕΣ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ
ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΟΥ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΥ

4 ΑΠΡΙΛΙΟΥ - 30 ΙΟΥΝΙΟΥ 2002

ΤΕΧΝΟΠΟΛΙΣ ΔΗΜΟΥ ΑΘΗΝΑΙΩΝ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

ΤΟ ΕΚΘΕΤΗΡΙΟΝ «Αρχαίες Ελληνικές Επιγραφές Τεχνολογικού Περιεχομένου» εντάσσεται στην Έκθεση Αρχαίας Ελληνικής Τεχνολογίας, την οποία ο Δήμος Αθηναίων, η Ελληνική Εταιρεία Μελέτης της Αρχαίας Ελληνικής Τεχνολογίας (ΕΜΑΕΤ) και το Τεχνικό Μουσείο Θεσσαλονίκης (ΤΜΘ) συνδιοργανώνουν στην «Τεχνόπολη» την άνοιξη του 2002. Κι είναι νομίζω η πρώτη φορά όπου μια τέτοια Επιγραφική Συλλογή εκτίθεται στο πλαίσιο μιας Εκθέσεως για την αρχαιοελληνική τεχνολογία. Η ΕΜΑΕΤ και το ΤΜΘ έχουν ήδη συνδιοργανώσει τέτοιες Εκθέσεις στη Θεσσαλονίκη (1997), στο Ανόβερο (2000) και στη Φραγκφούρτη (2001), οι οποίες περιελάμβαναν σχέδια και ομοιώματα αρχαιοελληνικών τεχνικών επιτευγμάτων, καθώς και αποσπάσματα της αρχαιοελληνικής Γραμματείας επί του θέματος. Δεν είχαν όμως στηριχθεί καθόλου σ' αυτήν την τρίτη (και τόσο ρωμαλέα) πηγή πληροφοριών για την αρχαία ελληνική τεχνολογία – που είναι οι Επιγραφές.

Κι εδώ είναι που αναδεικνύεται ο αποφασιστικός ρόλος του Επιγραφικού Μουσείου των Αθηνών στην ενίσχυση των διατιθέμενων ιστορικών στοιχείων για την Τεχνολογία της Αρχαίας Ελλάδος. Ο Διευθυντής του Μουσείου κ. Χ. Κριτζάς, μας άνοιξε τον νέο αυτόν δρόμο με τον συνδυασμό του ενθουσιασμού και της επιστημονικής αυστηρότητας που τον διακρίνουν. Έδωσε δε τις κατευθύνσεις και τις δυνατότητες στην Κυρία Ζ. Καράπα και στην Κυρία Μ. Τσούλη, οι οποίες είχαν την καλωσύνη να επιμεληθούν της συγκεντρώσεως του υλικού και της συγγραφής των λεπτομερεσιμάτων παρουσιάσεων των σχετικών λημμάτων. Έτσι, ο επισκέπτης αυτού του Εκθετηρίου και ο αναγνώστης ετούτου του ειδικού Καταλόγου, έχουν την δυνατότητα να ζήσουν μια (πιο «ζωντανή» θα έλεγα) εμπειρία βλέποντας και διαβάζοντας αυτούς τους μοναδικούς μάρτυρες ορισμένων πλευρών της αρχαίας Ελληνικής Τεχνολογίας.

Αξίζει δε να επισημάνει κανείς ενδεικτικώς μερικές έστω απ' τις πάμπολες εκπλήξεις που περιμένουν τον αναγνώστη των επιγραφών αυτού του Εκθετηρίου.

- Στην αρχαία Ελλάδα, όταν οι συνθήκες το απαιτούσαν, εφαρμόζονταν εξαιρετικά συντετηγμένες προθεσμίες εκτέλεσης δημοσίων έργων: είκοσι μέρες μόνον για μια λίθινη πλακοσκεπή γέφυρα/οχετό ανοίγματος δύο μέτρων στον Ωρωπό (έκθεμα αρ. I).
- Η περιγραφόμενη ακριβής χημική σύνθεση του μπρούντζου, φαίνεται ότι προϋπέθετε και μέθοδο εκ των υστέρων ελέγχου της συνθέσεως (έκθεμα αρ. VII).
- Η ναυτική πολεμική μηχανή των Αθηνών απαιτούσε ένα μνημειώδες κτίριο/αποθήκη για τις αρματωσιές του στόλου των πολεμικών πλοίων, του οποίου οι τεχνικές προδιαγραφές εκπλήσσουν με τη λεπτομερειακότητά τους (έκθεμα αρ. V).
- Και να που ένα «κινητό» ηλιακό ρολόι δίνει τη δυνατότητα να εκτιμηθεί το γεωγραφικό πλάτος της περιοχής στην οποία προοριζόταν να λειτουργήσει (έκθεμα αρ. IV).
- Η διαφάνεια της οικονομικής διαχείρισης στις εργολαβίες της Θόλου της Επιδαύρου είναι παραδειγματική. Ιδίως όταν στις σχετικές επιγραφές αναγράφονται και τα αλληπάλληλα πρόστιμα για καθυστερήσεις και για κακοτεχνίες (έκθεμα αρ. III).

- Φαίνεται πάντως ότι το πάθος για τη διαφάνεια των δαπανών έφτανε σε λεπτομέρειες «μεροκάματο - προς- μεροκάματο» στο Ερέχθειο. Και τι μάθημα σεμνότητας για τους σημερινούς υπουργούς: ο τίτλος τούτος εσήμαινε βοηθητικός εργάτης. Και, μάλιστα, οικονομικός μετανάστης (μέτοικος), όπως και σήμερα (έκθεμα αρ. VI).
- Με την εργολαβία αποξήρανσης της λίμνης των Πτεχών, φθάσαμε σε μια οικονομικοτεχνική πρωτοτυπία πρώτου μεγέθους. Φαίνεται ότι τούτο ήταν το πρώτο έργο Β.Ο.Τ. (Build, Operate and Transfer) στην Ευρώπη: η εργολαβική εταιρεία αναλαμβάνει εντός 4-ετίας να αποξηράνει τη λίμνη, αδαπάνως για τους ιδιοκτήτες, να αμειφθεί δε καλλιεργώντας τις νέες γαίες επί 10-ετίαν. Θαυμάσατε (έκθεμα αρ. VIII).
- Υπήρχε εποχή κατά την οποία μια πραχτική γέφυρα προοριζόταν να υπηρετήσει σκοπούς ιερούς. Να περνάει η ιέρεια των Ελευσινείων πεζή φέροντας τα ιερά προς το Τελεστήριο (έκθεμα αρ. II).
- Η μεταλλοτεχνία ανθούσε στην Αθήνα του 5ου π.Χ. αιώνα. Με την επιγραφή αυτή μαθαίνουμε και τις τιμές μονάδος του χαλκού και του κασσιτέρου που συνέθεταν το κρατέρωμα (μπρούντζο) των αγαλμάτων (έκθεμα αρ. IX).

Προς τη Διοικούσα Επιτροπή του Τεχνικού Επιμελητηρίου της Ελλάδος, η οποία γενναιόδωρα χρηματοδότησε τις συγγραφικές και εκδοτικές δαπάνες γι' αυτό το Εκθετήριο, καθώς και προς την Εταιρεία ΑΒΑΞ για την ευγενική υποστήριξη της έκδοσης αυτού του Καταλόγου, οφείλονται θερμές ευχαριστίες.

Θ.Π. ΤΑΣΙΟΣ

ΟΙ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ

**I Στήλη από λευκό μάρμαρο,
στην οποία αναγράφονται
οι όροι κατασκευής υπονόμου
των ανδρικών λουτρών
του Ιερού του Αμφιαράου στον Ωρωπό**

Ύψ. 0,83 μ., πλ. 0,28 μ., πάχ. 0,06μ.

Ωρωπός, Ιερό Αμφιαράου

Αρχαιολογικό Μουσείο Πειραιά, Α 291

335-322 π.Χ.

Θ ε ο ί .

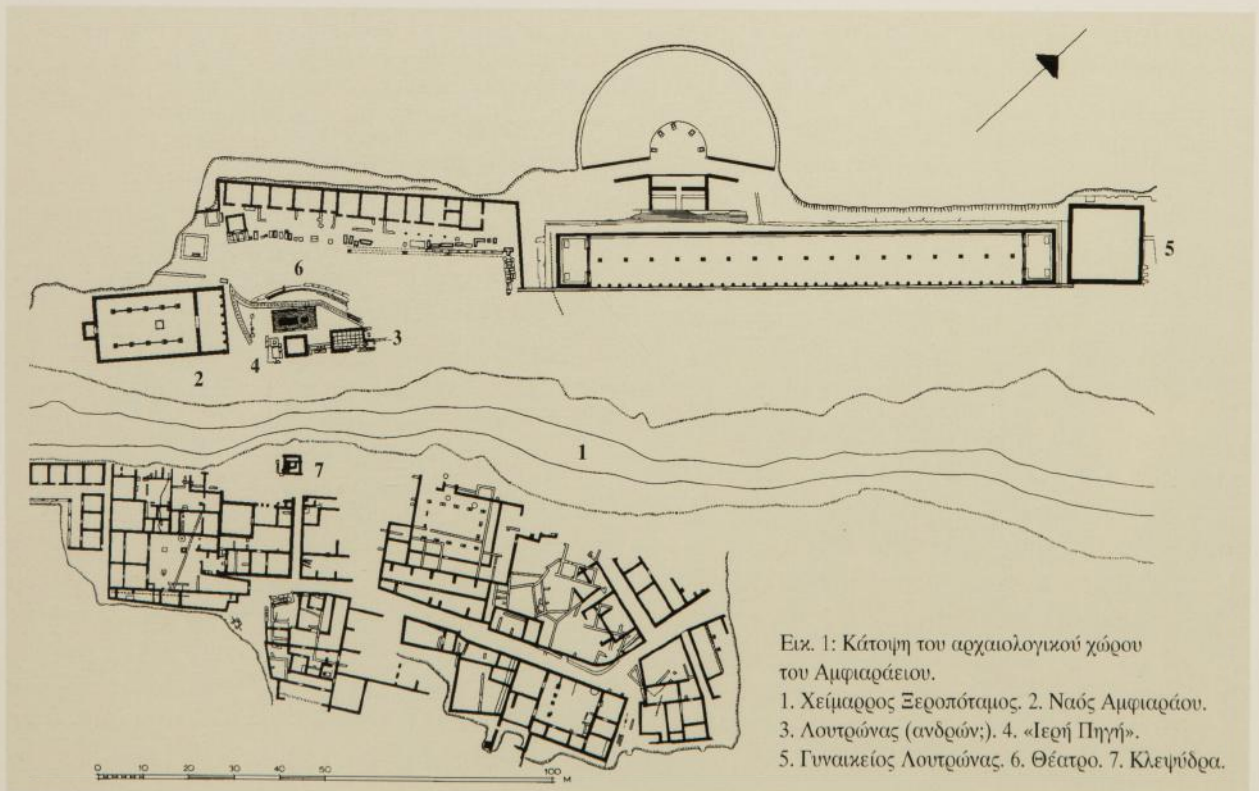
Ἐν Ἀμφιαράου ἐκ τοῦ λουτρῶνος τοῦ <αν> ἀνδρείου,
ὅπως ἂν τὸ ὕδωρ μὴ κωλύηται ρεῖν ὑπὸ τῆς χα-
ραδράς, ὄ[τ]αν ῥεῖ, ἀλλ' εἴ χρήσιμος ὁ λουτρῶν, ὅ-
5 ταν χειμάζει ὁ θεός, ὀχετόμ ποῆσαι λίθινον κ-
ρυπτόν, τὸ μὲν μῆκος ἀρξάμενον ἀπὸ τοῦ στρ-
ώματος τοῦ τῆς γεφύρας μέχρι τῆς καταβάσ-
ε[ι]ω[ς] τῆς παρά τὸν γυναικεῖον λουτρῶνα, τά-
φρον ὀρύξαντα μῆκος μὲν τὸ γεγαρμμένον, πλ-
10 ἄτος δὲ ἀπὸ τοῦ ἀναλήμματος τοῦ τῆς χαρά-
δρας τεττάρων ποδῶν, βάθος δὲ τρίπου, θήσει λι-
ίθους τοὺς μὲν ἐν τῷ ἐδάφει φορητὸν συντιθ-
εῖς πρὸς ἀλλήλους ἀρμόττοντας καὶ εἰς ἔδραν
ἀσκάστους κατακρούων τὸν λίθον ἕκαστον
15 μολύβδωι ἢ λίθωι, ἐπικόψας δὲ κατὰ κεφαλὴν καὶ σ-
υνομαλίσας πρὸς τὴν καταφορὰν ὅπως <ς> ἂν εἴ
εὔρον ἐπιθήσει ἐπὶ τούτων ἐξεργασμένους
τῶν λίθων τὰς ἔδρας ὀρθὰς καὶ ἀστραφεῖς καὶ [τ]-
οὺς ἀρμούς ὄλους, τὰ δὲ μέτωπα ἀναπελεκήσ-
20 ει εὐτενῆ, θήσει δὲ τοὺς λίθους ὀρθοὺς ἐπὶ τὰ τε-
ριμηπόδια διαλείπων διάρρουν πλάτος ποδός,
θήσει δὲ εἰς ἔδραν ἀσκάστους [καὶ] πρὸς ἀλλή-
λους ἀρμόττοντας, συμβ[άλλων] τοὺς ἀρμούς
ὄλους, ἐπικόψας δὲ (κ)ατὰ κεφαλὴν εὐτενῆ συ-
25 νοτώσει λίθοις συντιθεῖς πρὸς ἀλλήλους ἀ-
ρμόττοντας καὶ εἰς ἔδραν ἀσκάστους τιθεῖς
[ἀρτ]ιλιθίαν μηδαμοῦ ποιῶν, παρασάξει δὲ τού-
ς λίους ἅπαντας γεῖ τει ἐκ τῆς τάφρου, λίοις
δὲ χρήσεται τοῖς ἐκ τοῦ θεάτρου τοῦ κατὰ τ-
30 ὄ[μ] βωμόν, προσαγόμενος αὐτὸς αὐτῷ πρὸς
τὸ ἔργον, ἐὰν δὲ μὴ ἴκανοὶ ᾖσιν, παρέξουσιν
ὄσων ἂν προσδεῖ οἱ ἐπιμεληταὶ πρὸς τῷ ἔργω-
ι ἀναιρήσεται δὲ τὸ ἔργον κατὰ τετραποδίαν κα-
ὶ ἀποδώσει τέλος ἔχον εἴκοσι ἡμερῶν ἀφ' ἧς ἂν
35 λάβει τὸ ἀργύριον ἐμισθώσατο τὴν τετραπο-
δίαν Π ρ ῖ μισθωτῆς Φρῦνος Ἀλωπεκῆσι οἰκῶν ἐγγ-
υητῆς Τελεσίας Τελλίου Εὐωνυμεύς.

Θεοί. Στο Ιερό του Αμφιαράου, προκειμένου το νερό να μην
 εμποδίζεται από το χείμαρρο να ρέει έξω από τα λουτρά των
 ανδρών, όταν (ο χείμαρρος) τρέχει νερό, αλλά για να είναι
 5 χρησιμοποιήσιμα τα λουτρά σε περίπτωση μεγάλων βροχών, θα
 κατασκευασθεί οχετός λίθινος, υπόγειος, που θα ξεκινά, όσον
 αφορά στο μήκος του, από το θεμέλιο της γέφυρας έως την
 καταφερική οδό κοντά στα γυναικεία λουτρά. Αφού σκαφεί
 τάφος με μήκος μεν αυτό που προαναφέρθηκε, πλάτος δε
 10 τεσσάρων ποδών ξεκινώντας από το ανάλημμα του χείμαρρου, και
 βάθος τριών ποδών, θα τοποθετηθούν οι λίθοι οι μεν επί του
 εδάφους συναρμολογημένοι εναλλάξ κατά μήκος και κατά πλάτος
 και αρμόζοντες μεταξύ τους, (τοποθετημένοι) στην κοίτη τους
 χωρίς να αφήνουν κενά, χτυπώντας κάθε ένα λίθο με μόλυβδο ή
 15 πέτρα. Αφού οι λίθοι λαξευθούν (για να οριζοντιωθούν) ως προς
 την άνω τους επιφάνεια και αφού εξομαλυνθούν ως προς την
 καταφερική κλίση της κοίτης, προκειμένου το νερό να ρέει
 ελεύθερα, θα τοποθετηθούν πάνω σε αυτούς λίθοι κατεργασμένοι,
 με εδράσεις επίπεδες και χωρίς ανωμαλίες και αρμούς χωρίς
 20 αναθύρωση. Οι άνω επιφάνειες των λίθων θα πελεκηθούν
 επιμελώς ευθύγραμμη. Θα τοποθετηθούν οι λίθοι καθέτως πάνω σε
 αυτούς που έχουν μήκος ενός και μισού ποδός, αφήνοντας άνοιγμα
 για τη ροή του ύδατος πλάτους ενός ποδός. Θα εδραστούν (οι
 λίθοι) καλά και αρμόζοντας μεταξύ τους, συνταιριασμένοι δε
 στενά στους αρμούς (χωρίς αναθύρωση). Και αφού εξομαλυνθεί η
 25 άνω επιφάνεια των λίθων, θα στρωθούν οι λίθοι μαζί, αφού
 συνταιριαστούν μεταξύ τους συναρμόζοντας επιμελώς, και αφού
 τοποθετηθούν με την κάτω τους επιφάνεια χωρίς να αφήνουν κενά
 και χωρίς να συμπίπτουν πουθενά οι αρμοί των κάτω λίθων με
 τους αρμούς των άνω. Θα καλυφθούν πλευρικά όλοι οι λίθοι με
 30 χόμα προερχόμενο από την τάφο (του οχετού). Θα χρησιμοποι-
 ηθούν λίθοι από το θέατρο που βρίσκεται κοντά στο βωμό, τους
 οποίους θα μεταφέρει ο ίδιος (ο εργολάβος) στον τόπο του έργου.
 Εάν δε δεν είναι αρκετοί, οι επιμελητές θα προμηθεύσουν όσους
 απαιτείται για τη συμπλήρωση του έργου. Το έργο θα αναληφθεί
 έχοντας ως μονάδα το μήκος των τεσσάρων ποδών και θα
 35 αποπερατωθεί εντός είκοσι ημερών από αυτήν που ο εργολάβος θα
 εισπράξει τα χρήματα. Η τετραποδία καθορίστηκε στην τιμή των 6
 δραχμών. Εργολάβος ο Φρύνος, που κατοικεί στο δήμο της
 Αλωπεκής· εγγυητής ο Τελεσίας, γιος του Τελλίου, από το δήμο
 του Ευωνύμου.

Η οικοδομική αυτή επιγραφή προβλέπει την κατασκευή καναλιού απορροής υδάτων των αντρικών λουτρών του Ιερού του Αμφιαράου. Πρόκειται για αττικό ψήφισμα, όπως προκύπτει από τα αττικά δημοτικά του εργολάβου και του εγγυητή του έργου (στίχοι 36-37), το οποίο ανάγεται στην εποχή που οι Αθηναίοι κατείχαν το Ιερό του Αμφιαράου και, πιο συγκεκριμένα, στα έτη 335-322 π.Χ. Η επιγραφή αυτή συνδέεται με δύο ακόμη οικοδομικές επιγραφές που βρέθηκαν στην ίδια περίπου θέση (ανατολικά του ναού του Αμφιαράου και σε εγγύτητα προς τον χείμαρρο Ξεροπόταμο) και χρονολογούνται στην ίδια περίοδο αθηναϊκής κατοχής του ιερού: η πρώτη αναφέρεται στην επισκευή της κρήνης και των λουτρών του Ιερού και η δεύτερη σε γενικότερα έργα διευθέτησης των υδάτων, των χειμάρρων και των οχετών του ίδιου χώρου. Συνδέεται επίσης με ένα αττικό τιμητικό ψήφισμα (IG II² 338 = IG VII 3499) για τον Πυθέα, *επιστάτη επί των κρηνών* στην Αθήνα, υπεύθυνο μεταξύ άλλων για την κατασκευή της κρήνης και των υπονόμων και για τη διευθέτηση των υδάτων στο ιερό του Αμφιαράου. Το ψήφισμα αυτό χρονολογείται με ακρίβεια, χάρη στη μνεία του επωνύμου άρχοντος Νικοστράτους, στα 333/332 π.Χ., και εάν ο αναφερόμενος στην επιγραφή που εξετάζουμε οχετός θεωρηθεί ως ένας από αυτούς που κατασκευάστηκαν

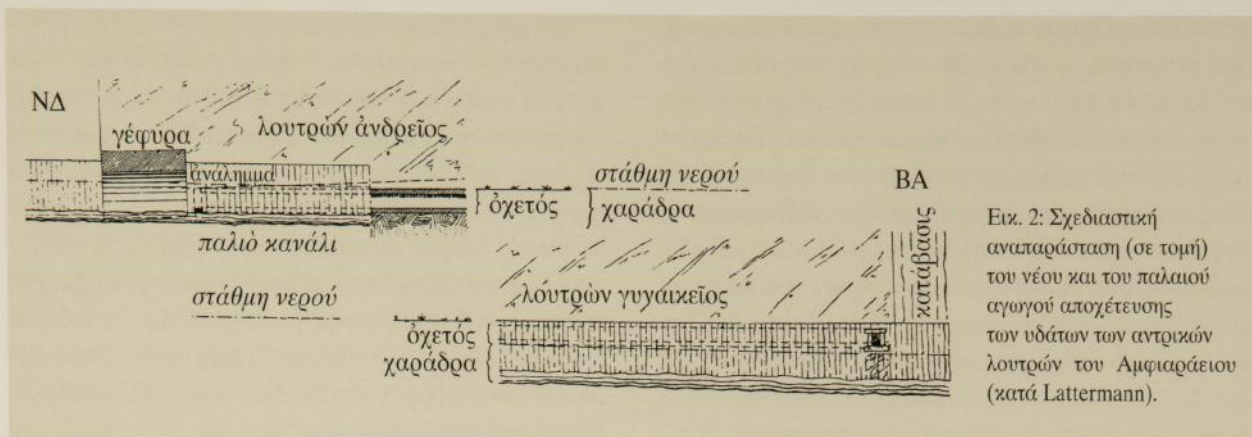
επί αρχής του Πυθέως, τότε η επιγραφή μας μπορεί να χρονολογηθεί λίγο πριν το 333 π.Χ. Η απόφαση για την πραγματοποίηση των ευρύτερων εργασιών διευθέτησης των υδάτων στο ιερό του Αμφιαράου πρέπει να τοποθετηθεί στην εποχή που στα πολιτικά πράγματα της Αθήνας κυριαρχούσε ο Λυκούργος.

Στους στίχους 1 έως 5 της επιγραφής προσδιορίζονται οι λόγοι που επέβαλαν την κατασκευή του νέου λίθινου οχετού απορροής των υδάτων των ανδρικών λουτρών του Αμφιαράειου. Αναφέρεται λοιπόν ότι κατά την περίοδο των βροχών (*ὅταν χειμάζει ὁ θεός*) ο χείμαρρος που βρισκόταν πλησίον των αντρικών λουτρών κατέβαζε μεγάλες ποσότητες νερού και έφραζε τις αποχετεύσεις των ανδρικών λουτρών, που ουσιαστικά αχρηστεύονταν. Πρόκειται για το χείμαρρο Ξεροπόταμο, που βρίσκεται νοτίως του ιερού του Αμφιαράου (εικ. 1, αρ. 1), ρέει με κατεύθυνση από ΝΔ προς ΒΑ και παρουσιάζει σημαντική υψομετρική διαφορά από τα δυτικά προς τα ανατολικά. Ο χείμαρρος αυτός διατηρείται έως τις μέρες μας και κατά τους χειμερινούς μήνες κατεβάξει μεγάλες ποσότητες νερού, λίθων, ξύλων και ξερών φύλλων. Φαίνεται ότι το υπάρχον κανάλι αποχέτευσης των ανδρικών λουτρών ακολουθούσε τη συντομότερη πορεία από το κτηριακό συγκρότημα των λουτρών έως το γειτονικό χείμαρρο, που στο σημείο αυτό

Εικ. 1: Κάτοψη του αρχαιολογικού χώρου του Αμφιαράειου.

1. Χείμαρρος Ξεροπόταμος. 2. Ναός Αμφιαράου.
3. Λουτρόνας (ανδρών). 4. «Ιερή Πηγή».
5. Γυναικείος Λουτρόνας. 6. Θέατρο. 7. Κλεψύδρα.

Εικ. 2: Σχεδιαστική αναπαράσταση (σε τομή) του νέου και του παλαιού αγωγού αποχέτευσης των υδάτων των αντρικών λουτρών του Αμφιαράειου (κατά Lattermann).

έρεε σε σημαντικό ύψος. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα το σημείο όπου το στόμιο του καναλιού έπεφτε στην κοίτη του χειμάρρου να βρίσκεται κάτω από την ανώτερη στάθμη που έφτανε το νερό κατά τους χειμερινούς μήνες, γεγονός που προκαλούσε την υπερχείλιση ή το φράξιμο του καναλιού σε περιόδους έντονων βροχοπτώσεων. Το πρόβλημα μπορούσε να επιλυθεί με την κατασκευή ενός νέου, μεγαλύτερου αγωγού αποχέτευσης, που θα ακολουθούσε την κατεύθυνση του χειμάρρου και του κατασκευασμένου στην κοίτη του αναλήμματος από ΝΔ προς ΒΑ και τελικά θα εξέβαλλε στο χείμαρρο στο ύψος των γυναικείων λουτρών, όπου ο χείμαρρος έρεε σε σημαντικά χαμηλότερο ύψος. Με τον τρόπο αυτό το στόμιο του αγωγού θα μπορούσε να ανοιχθεί στην κοίτη του χειμάρρου σε ύψος πάνω από την ανώτερη δυνατή στάθμη του νερού (εικ. 2). Το γεγονός πάντως ότι λαμβάνεται ειδική πρόνοια για την ομαλή λειτουργία των ανδρικών λουτρών και κατά τους χειμερινούς μήνες υποδηλώνει ότι και κατά την περίοδο αυτή το Ιερό του Αμφιαράου είχε σημαντική κίνηση και επομένως γινόταν έντονη χρήση των λουτρών του.

Στους επόμενους στίχους της επιγραφής (στίχοι 6 έως 8) περιγράφεται ο χώρος όπου θα τοποθετηθεί ο οχετός: το ένα άκρο του θα ξεκινά από τα θεμέλια της γέφυρας του χειμάρρου, προφανώς κοντά στα ανδρικά λουτρά, και το άλλο θα φτάνει έως την κατωφερική οδό κοντά στα γυναικεία λουτρά. Η αναφερόμενη στην επιγραφή γέφυρα –για την οποία γίνεται μνεία και στην προαναφερθείσα επιγραφή, τη σχετική με τα έργα διευθέτησης υδάτων, χειμάρρων και οχετών του Ιερού– δεν σώζεται σήμερα, ούτε είναι γνωστή η θέση της. Κατά ορισμένους ερευνητές ταυτίζεται με τα κατάλοιπα θεμελιώσεως κατασκευής που εντοπίστηκε δίπλα στην κοίτη του χειμάρρου, στο ύψος μεταξύ της κλειψύδρας και της «ιερής πηγής» (βλέπε εικ. 1, αρ. 4). Η ταύτιση πάντως δεν είναι καθόλου βέβαιη και σε κάθε περίπτωση συνδέεται με τη θέση όπου τοποθετούνται τα λου-

τρά των ανδρών. Σχετικά πάλι με τα αναφερόμενα στην επιγραφή ανδρικά και γυναικεία λουτρά να σημειωθεί ότι στη δυτική πλευρά του Ιερού, βορείως δηλαδή του χειμάρρου, έχουν εντοπισθεί κατάλοιπα δύο λουτρικών εγκαταστάσεων. Η πρώτη βρίσκεται ανατολικά της μεγάλης δωρικής στοάς (βλέπε εικ. 1, αρ. 5) και σχεδόν με βεβαιότητα ταυτίζεται με τα γυναικεία λουτρά. Η δεύτερη βρίσκεται ανατολικά του μεγάλου ναού, δίπλα στην «ιερή πηγή» και ταυτίζεται από ορισμένους ερευνητές με τα λουτρά των ανδρών (εικ. 1, αρ. 3). Πρόκειται για ένα επίμηκες κτηριακό συγκρότημα μήκους 24 μέτρων, με προσανατολισμό ΒΔ-ΝΑ, αποτελούμενο από τέσσερις μεγάλους χώρους και ορισμένους μικρότερους, το οποίο περιλαμβάνει λουτρώνες, κόγχες για πλύσιμο και έναν μικρό αγωγό αποχέτευσης. Η ταύτιση πάντως της κατασκευής αυτής με τα ανδρικά λουτρά δεν είναι βέβαιη: από αρκετούς μάλιστα ερευνητές τα λουτρά των ανδρών τοποθετούνται δυτικά του μεγάλου ναού του Αμφιαράου (εικ. 1, αρ. 2), όπου όμως δεν έχουν βρεθεί οικοδομικά λείψανα που να μπορούν να ταυτισθούν με μία τέτοια κατασκευή.

Στους στίχους 9 έως 27 της επιγραφής δίδονται, με κάθε λεπτομέρεια, οδηγίες για την κατασκευή του οχετού, περιγράφονται τα τεχνικά χαρακτηριστικά που πρέπει να έχουν οι χρησιμοποιηθέντες λίθοι, οι διαστάσεις του οχετού, ο τρόπος συναρμογής των λίθων κτλ. Αρχικά αναφέρεται ότι πρέπει να ανασκαφεί τάφος για την τοποθέτηση του οχετού, με μήκος ίσο με αυτό που προσδιορίστηκε για τον αγωγό αποχέτευσης, δηλαδή από το θεμέλιο της γέφυρας του χειμάρρου έως την κατωφερική οδό κοντά στα γυναικεία λουτρά. Η τάφος θα έχει ως πλευρικό όριο το ανάλημμα του χειμάρρου, το οποίο είχε κατασκευασθεί για να προστατεύει το χώρο του Ιερού από τα ορμητικά νερά. Το ανάλημμα αυτό δεν σώζεται σήμερα, αλλά υπολογίζεται ότι άρχισε περίπου από το μεγάλο ναό και έφτανε έως την ανατολική άκρη του σταδίου. Στο κείμενο της επιγραφής ορίζεται ότι η τάφος θα

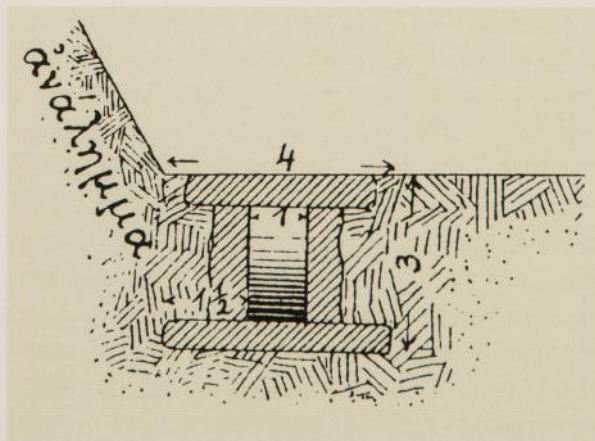
έχει πλάτος τεσσάρων ποδών και βάθος τριών ποδών, δηλαδή περίπου 1,20-1,30 x 0,90-0,975 μ., διαστάσεις που προσδιορίζουν βέβαια και τις διαστάσεις του ίδιου του οχετού. Ως προς το μήκος του οχετού, το οποίο δεν προσδιορίζεται στην επιγραφή, μπορούμε να υπολογίσουμε, βάσει των ημερών που προβλέπεται να ολοκληρωθεί το έργο, ότι αυτό θα κυμαινόταν μεταξύ 160 και 200 μέτρων.

Οι λίθοι που θα χρησιμοποιηθούν για την κατασκευή του οχετού διαχωρίζονται σε τρεις κατηγορίες (οι λίθοι που θα τοποθετηθούν επί του εδάφους και θα αποτελέσουν το υπόστρωμα της κατασκευής, οι πλευρικοί λίθοι και οι καλυπτήριοι), για την κάθε μία από τις οποίες δίδονται ειδικά τεχνικά χαρακτηριστικά και ειδικές οδηγίες ως προς τον τρόπο τοποθέτησης και συναρμογής. Να σημειωθεί ότι δεν προσδιορίζονται οι διαστάσεις που θα έχουν οι χρησιμοποιούμενοι λίθοι, μπορούμε όμως να κάνουμε κάποιους χοντρικούς υπολογισμούς βάσει των διαστάσεων της τάφρου υποδοχής του οχετού, οι οποίες και δίδονται λεπτομερώς. Δεδομένου λοιπόν ότι το βάθος της τάφρου προσδιορίζεται στους 3 πόδες και ότι οι πλευρικοί λίθοι θα έπρεπε να έχουν ένα σημαντικό ύψος, προκειμένου να εξασφαλίζεται η απρόσκοπτη ροή και μεταφορά μεγάλων όγκων νερού μέσω του οχετού, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι οι λίθοι που θα τοποθετούνταν ως υπόστρωμα επί του εδάφους καθώς και οι καλυπτήριοι θα είχαν πάχος περίπου μισού ποδός, ενώ οι πλευρικοί λίθοι θα είχαν ύψος περίπου 2 πόδες. Το πλάτος τόσο των λίθων της βάσης όσο και των καλυπτηρίων θα ήταν περίπου 4 πόδες, διάσταση που προσδιορίζεται από το πλάτος της τάφρου, και, όσον αφορά στους λίθους της βάσης τουλάχιστον, από το γεγονός ότι η επιγραφή ορίζει ρητά (στ. 20-21) ότι οι πλευρικοί λίθοι πρέπει να εισέχουν των λίθων της βάσεως κατά 1½ πόδα και να αφήνουν μεταξύ τους άνοιγμα πλάτους 1 ποδός για τη ροή του νερού (εικ. 3).

Όσον αφορά στον τρόπο κατασκευής και προσαρμογής των λίθων, προσδιορίζεται αρχικά ότι οι λίθοι που θα τοποθετηθούν επί του εδάφους πρέπει να συναρμολογηθούν εναλλάξ κατά μήκος και κατά πλάτος και να αρμόζουν μεταξύ τους (μπατικοί), να εξασφαλισθεί δε ότι έχουν τοποθετηθεί στην κοίτη τους χωρίς να αφήνουν κενά (για να αποφευχθεί η διαρροή των υδάτων), μέσω του χτυπήματός τους με μολύβδινη ή λίθινη σφύρα (στ. 12-15). Δίδονται επίσης πολύ ανστηρές προδιαγραφές ως προς τη διαμόρφωση της επιφάνειας των λίθων αυτών, οι οποίοι πρέπει να λαξευθούν για να οριζοντιωθούν ως προς την άνω τους επιφάνεια και να εξομαλυνθούν με την επιφάνεια της κοίτης που είχε καταφερική κλίση, προκειμένου να εξασφαλισθεί η ελεύθερη και συνεχής ροή των υδάτων (στ. 15-17).

Για τους πλευρικούς λίθους ορίζεται ότι πρέπει να δοθεί ιδιαίτερη προσοχή στον τρόπο σύνδεσης των λίθων και στις ακμές τους που θα αποτελέσουν σημεία συναρμογής, για να αποφευχθεί η διαρροή των υδάτων: οι εδράσεις των λίθων πρέπει να είναι επίπεδες και χωρίς ανωμαλίες, οι αρμοί τους να εφάπτονται τέλεια και η άνω επιφάνειά τους να πελεκηθεί ευθύγραμμη, να εξασφαλισθεί δε ότι οι λίθοι θα εδραστούν καλά και οι αρμοί θα βρίσκονται σε στενή επαφή (στ. 17-23). Αυτό που προσδιορίζεται με εξαιρετική λεπτομέρεια είναι το ακριβές σημείο συναρμογής των πλευρικών λίθων με αυτούς της βάσης: ορίζεται λοιπόν ότι οι πλευρικοί λίθοι πρέπει να εισέχουν των άκρων των λίθων της βάσης κατά 1½ πόδα – δεν ενδιαφέρει δηλαδή ούτε να αρμόζουν οι πλευρικοί λίθοι με τους λίθους της βάσης στις ακμές τους αλλά ούτε και να έχει ο οχετός εσωτερικά το μεγαλύτερο δυνατό πλάτος, όσο δηλαδή το πλάτος των κάτω και των καλυπτηρίων λίθων (4 πόδες). Αντίθετα, ορίζεται ότι το πλάτος του αγωγού εσωτερικά πρέπει να είναι ίσο με 1 πόδα, κάτι που προφανώς ήταν επαρκές για την ποσότητα του νερού που υπολογιζόταν ότι θα μετέφερε ο αγωγός. Προσδιορίζεται επίσης ότι το κενό μεταξύ των πλευρικών λίθων και αυτών της βάσης και των καλυπτηρίων θα παραγεμισθεί με χώμα από αυτό που είχε αφαιρεθεί κατά τη διάνοιξη της τάφρου (στ. 27-28).

Όσον αφορά, τέλος, στους καλυπτήριους λίθους, αναφέρεται ότι αυτοί πρέπει να συναρμολογηθούν μεταξύ τους επιμελώς και πρέπει να έχουν καλώς εξομαλυνμένη την κάτω τους επιφάνεια, αυτή δηλαδή που έρχεται σε επαφή με το ρέον ύδωρ – για ευνόητους λόγους. Ορίζεται επίσης ρητά να μην συμπίπτουν οι αρμοί των υποκειμένων λίθων με αυτούς των υπερχείμενων, αλλά να εφαρμόζεται η εναλλαγή των καθέτων αρμών, προκειμένου να υπάρξει μεγαλύτερη ευστάθεια του συνόλου.

Εικ. 3: Σχεδιαστική αναπαράσταση (σε τομή) του καναλιού απορροής των υδάτων που περιγράφεται στην επιγραφή (κατά Lattermann).

Στη συνέχεια της επιγραφής γίνεται αναφορά στον τρόπο προμήθειας των λίθων που θα χρησιμοποιηθούν, στον τρόπο και το ποσό της πληρωμής, καθώς και στη διάρκεια των εργασιών (στ. 28-36). Ορίζεται λοιπόν ότι οι λίθοι που θα χρησιμοποιηθούν θα προέρχονται «ἐκ τοῦ θεάτρου τοῦ κατὰ τὸν βωμὸν»: πρόκειται για το θέατρο που βρίσκεται ανατολικά του μεγάλου ναού του Αμφιαράου και εμπρός ακριβώς από το βωμό του (εικ. 1, αρ. 6). Από τη θεατρική αυτή κατασκευή διατηρούνται σήμερα κατάλοιπα από τρεις ημικυκλικές βαθμίδες αποτελούμενες από λιθοπλίνθους μήκους περίπου 1,20 μ., όσο δηλαδή είναι και το προσδιοριζόμενο πλάτος των λίθων του οχετού (4 πόδες). Ένας οχετός σκεπασμένος με βαθμίδες του θεάτρου εντοπίσθηκε δίπλα στη βορειοδυτική γωνία του ναού. Ο οχετός αυτός περνά κάτω από το βάθρο του αγάλματος του Σύλλα και συνεχίζει ανάμεσα στο θέατρο του βωμού και το βωμό, με κατεύθυνση δηλαδή από δυτικά προς ανατολικά, κατεύθυνση που συμφωνεί με την οριζόμενη από την επιγραφή που εξετάζουμε. Δεν μπορεί πάντως ο οχετός αυτός να ταυτισθεί με βεβαιότητα με αυτόν που προβλέπει η επιγραφή, γιατί ο τρόπος κατασκευής του διαφέρει από τον οριζόμενο στην επιγραφή, ενώ και οι διαστάσεις του είναι διαφορετικές (το ύψος των πλευρικών λίθων συμφωνεί με το οριζόμενο –είναι περ. 1 μ. και το οριζόμενο στην επιγραφή είναι 3 πόδες–, αλλά το πλάτος των καλυπτηρίων πλακών είναι 35-50 εκ., δηλαδή πολύ μικρότερο των 4 ποδών που ορίζει η επιγραφή για το πλάτος της τάφρου τοποθέτησης του οχετού). Στο κείμενο της επιγραφής ορίζεται επίσης ότι εάν οι λίθοι από το θέατρο δεν επαρκέσουν ή δεν πληρούν τις καθορισμένες προδιαγραφές οι επιμελητές –πιθανότατα εννοούνται οι ἐπιμεληταὶ ἐπὶ τῶν κρηνῶν– θα φροντίσουν για την προμήθεια όσων λίθων απαιτούνται για την ολοκλήρωση του έργου.

Στη συνέχεια του κειμένου καθορίζεται ότι το έργο

θα αναληφθεί έχοντας ως μονάδα το μήκος των τεσσάρων ποδών (τετραποδία), ότι η τιμή πληρωμής της κάθε τετραποδίας θα ανέρχεται στις 6 δραχμές και ότι το έργο πρέπει να ολοκληρωθεί εντός 20 ημερών από την ημέρα που ο εργολάβος θα εισπράξει τα χρήματα. Το μικρό ποσό της αμοιβής αλλά και ο σύντομος χρόνος, εντός του οποίου απαιτείται να ολοκληρωθεί το έργο, δικαιολογούνται από το γεγονός ότι ο εργολάβος αναλαμβάνει μόνο τη διαμόρφωση και την τοποθέτηση των λίθων, και όχι την προμήθεια των υλικών ή τη μεταφορά τους από μακρινή απόσταση.

Το ψήφισμα ολοκληρώνεται με τον ορισμό του εργολάβου της κατασκευής, του Φρύνου, κατοίκου της Αλωπεκής, μετοίκου (καθώς προσδιορίζεται με τον όρο οἰκῶν), καθώς και του εγγυητή του έργου, του Αθηναίου Τελεσία, γιου του Τελλίου, από το δήμο του Ευωνύμου. Ο Τελλίας Ευωνυμύς, πατέρας του Τελεσία, είναι γνωστός από επίγραμμα της *Άνθολογίας* (VI, 346), που αποδίδεται στον Ανακρέοντα.

ΜΑΡΙΑ ΤΣΟΥΛΗ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- IG VII 4255. *Sylloge*³, 973. H. Lattermann, 'Zur Topographie des Amphiareions bei Oropos', *AM* 35 (1910), 81-102. Β. Πετράκου, *Ο Ωρωπός και το ιερόν του Αμφιαράου*, Αθήνα 1968, αρ. 40, 179-182. G. Argoud, 'Installations hydrauliques de l' Amphiarion d' Oropos', *Actes du 3e Congrès sur la Béotie antique*, Montréal 1985, 13-16. G. Argoud, 'Digues du torrent de l' Amphiarion d' Oropos', *ΒΟΙΟΤΙΚΑ, Voträge vom 5. Intern. Kolloquium zu Ehren von Pr. Dr. S. Lauffer*, München 1986 (1989), 243-262. G. Argoud, 'Inscriptions de Béotie relatives à l' eau', στο *Boeotia Antiqua* III, J.M. Fossey ed., Amsterdam 1993, 41-44. B. Hintzen - Bohlen, *Die Kulturpolitik des Eubulos und des Lykurg, Die Denkmäler und Bauprojekte in Athen zwischen 355 und 322 v. Chr.*, Berlin 1997. Β. Πετράκος, *Οι επιγραφές του Ωρωπού*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 170 (1997), αρ. 292, 192-194. M.-Chr. Hellmann, *Choix d' inscriptions architecturales grecques*, Lyon 1999, n. 16, p. 59-61.

II **Στήλη, στην οποία έχει αναγραφεί ψήφισμα των Αθηναίων, σχετικό με την κατασκευή γέφυρας πάνω από τον Ρειτό στο ελευσινιακό τμήμα της Ιεράς Οδού. Στο ψηφισματικό ανάγλυφο η Δήμητρα και η Κόρη, ο ήρωας Τριπτόλεμος και η Αθηνά**

Ύψ. 0, 43 μ., πλ. 0, 536 μ., πάχ. 0, 115 μ.

Ελευσίνα

Αρχαιολογικό Μουσείο Ελευσίνας, 5093

422/1 π.Χ.

ΡΕ ΠΙΣ ΕΥΦΕΡ Ο ΕΛΡΑΜΜΑΤΕ

ΔΟΥΣ ΕΝΤΕΙΒΟΛΕΙ ΚΑΤΤΟΙ ΔΕ ΜΟΙ
ΙΔΕΙΣ ΕΠ' ΥΓΑΝΕΥΕΠΥΡΕ ΠΙΣ ΕΛΡΑ
ΜΑΤΕ ΥΕ ΠΑΤΡΟΚΙΣ ΕΥΕΣΤΑΤΕΘ
ΙΟΣΕΙ ΠΕΤΟΝ ΜΕΤΟΝΤΟΜ ΠΑΡΑΤΟ
ΤΕΟΣ ΔΕ... ΧΡΟΜΕ
... ΕΝΤΟΝ... ΔΕΙΡΕΜΕ
... ΟΤΟ ΑΡΧΑΙΟ... ΕΛΙΦΟ
... ΧΟΣ ΑΝΑ... ΡΟΝΤΕΣ... ΗΟΣ
... ΠΑ... ΕΡΑ... ΕΡΕ... ΑΙ
... Α... Α... ΔΕ... Ο... ΟΝΤΟΝ
... ΕΝΤΕ... ΔΑ... ΝΑ... Μ... Α... Χ... Δ... Α... Δ... Ι
... Α... Υ... ΟΝΤΑ... Α... Λ... Α... Τ... Α... Ι... Σ... Τ... Ο... Ι... Ν... Ε... Ι... Β...
... Ι... Ε... Ν... Ε... Π... Ι... Α... Π... Ε... Ρ... Α... Λ... Ι... Ο... Φ... Ι... Δ... Ε... Κ... Α...
... Α... Λ... Υ... Φ... Α... Ι... Τ... Α... Σ... Δ... Α... Ρ... Α... Ρ... Ο... Α... Σ... Τ... Ο... Ρ... Ρ... Ε...
... Δ... Ο... Τ... Ι... Α... Ν... Υ... Α... Α... Ρ... Φ... Σ... Ε... Ι... Ε... Μ... Ο... Μ... Ε... Ι...
... Μ... Ε... Ο... Σ... Ι... Ν... Ε...

[Π]ΡΕΠΙΣ ΕΥΦΕΡΟ ΕΓΡΑΜΜΑΤΕΥΕ.
 ἔΔΟΧΣΕΝ ΤΕΙ ΒΟΛΕΪ ΚΑΙ ΤΩΙ ΔΕΜΟΙ·
 ΑΪΓΕΪΣ ΕΠΡΥΤΑΝΕΥΕ, ΠΡΕΠΙΣ ΕΓΡΑ-
 [Μ]ΜΑΤΕΥΕ, ΠΑΤΡΟΚΛΕΣ ΕΠΕΣΤΑΤΕ, Θε-
 6 [Α]ΪΟΣ ΕΪΠΕ· ΤΟΝ ἘΡΕΤΟΝ ΤΟΜ ΠΑΡΑ ΤΩ [Ἄ]-
 ΣΤΕΟΣ ΓΕΦΥΡΩΣΑΙ ΛΙΘΟΙΣ ΧΡΟΜΕ[Ν]-
 ΟΣ ἘΛΕΥΣΙΝ[Ο]ΘΕΝ ΤΩΓ ΚΑΘΕΙΡΕΜΕ[Ν]-
 ΟΝ ΕΚ ΤΩ ΝΕΘ ΤΩ ἈΡΧΑΪΟ, ἠὸς ἔλιπον
 ἐς τὸ τεῖχος ἀναλίσκοντες, ἦος Ἄ-
 10 Ν ΤΑ ἱερά φέροσιν ἡαι ἱέρεαι Ἄ-
 [C]ΦΑΛΕΣΤΑΤΑ. ΠΛΑΤΟΣ ΔΕ ΠΟΙΟΝΤΟΝ
 [Π]ΕΝΤΕΠΟΔΑ, ἡίνα μὲ ἡάμαχσαι διε-
 λαύνονται, ἄλλὰ τοῖς ἰδσιν εἶ βα-
 [Δ]ΪΖΕΝ ΕΠΙ ΤΑ ἱερά. ΛΙΘΟΙΣ ΔΕ ΚΑΤ-
 15 [ΑΚ]ΑΛΥΦΣΑΙ ΤΑΣ ΔΙΑΡΡΟΛΣ ΤΩ ΡΡε[Τ]-
 Ὢ ΚΑΘΟΤΙ ἂΝ ΧΥΓΓΡ(Ἄ)ΦΣΕΙ ΔΕΜΟΜΕΛ-
 [ΕC Ὁ ἈΡΧΙΤΕΚΤΟΝ. Ε]ἸἈΝ ΔΕ ΜΕ ὈCΙΝ Ε[.]

Σ Χ Ο Λ Ι Α Σ Μ Ο Σ

Το ψηφισματικό ανάγλυφο στην κορυφή της στήλης δίνει στο θεατή παραστατικά το νόημα όσων έχουν γραφεί στη στήλη από κάτω. Η Δήμητρα αριστερά σηκώνει την άκρη του μανδύα της με το αριστερό της χέρι, ενώ δίπλα της η κόρη της Περσεφόνη πλησιάζει στη γη τη φλόγα της μιας από τις δύο λαμπάδες που κρατάει στα χέρια, ως συμβολική κίνηση καθαριασμού της γης (:). Δεξιά η θεά Αθηνά, με τη χαρακτηριστική περικεφαλαία της, κρατούσε στο αριστερό χέρι δόρυ, που ήταν ζωγραφιστό, ενώ με το δεξί κρατάει το χέρι ενός νέου άνδρα, ο οποίος πιθανόν να είναι ο Τριπόλεμος, μυθικός ήρωας της Ελευσίνας, στον οποίο η Δήμητρα ανέθεσε να διδάξει στους ανθρώπους την καλλιέργεια των σιτηρών. Αυτό το άγγιγμα θεάς και ήρωα δηλώνει το ενδιαφέρον της πόλης της Αθηνάς για την Ελευσίνα και την τέλεση των Μυστηρίων.

Το ψήφισμα έχει χαραχθεί σε στοιχηδόν γραφή που επικρατεί κυρίως στην Αττική κατά το 2ο μισό του 5ου και τον 4ο αι. π.Χ. Σε κάθε στίχο χαρασσονται ο ίδιος αριθμός γραμμάτων, τα οποία στοιχίζονται οριζοντίως και καθέτως.

Στίχ. 1-5. Το ψήφισμα χωρίζεται από το ψηφισματικό

ανάγλυφο με ένα κυμάτιο και μια επίπεδη ταινία, στην οποία έχει χαραχθεί το όνομα του γραμματέα της βουλής, από τον οποίο χρονολογείται ακριβώς στο 422/1 π.Χ. Σώζεται ο εισαγωγικός τύπος της επιγραφής, όπου αναγράφονται τα ονόματα των δημοκρατικά εκλεγμένων αρχών της βουλής, στα οποία βασίζεται κυρίως η χρονολόγηση των ψηφισμάτων. Ο Πρέπις ήταν ο γραμματέας της πρυτανεύουσας φυλής Αιγηΐδας (στίχ. 1 και 3-4), μιας από τις δέκα φυλές της Αττικής, της οποίας οι πενήντα εκλεγμένοι με κλήρο βουλευτές, όπως και οι βουλευτές των εννέα υπολοίπων φυλών, ασκούσαν για το 1/10 του έτους (36 ημέρες), το προπαρασκευαστικό έργο των συνελεύσεων της ολομέλειας της βουλής των πεντακοσίων βουλευτών και επιτόρπευαν των άλλων κυβερνητικών και διοικητικών έργων της. Οι βουλευτές για αυτό το χρονικό διάστημα καλούνταν **πρυτάνεις** και η φυλή **πρυτανεύουσα**. Ο λεγόμενος **επιστάτης των πρυτάνεων** εκλεγόταν με κλήρωση από τους πρυτάνεις και ασκούσε τα καθήκοντά του μόνο για μια μέρα έχοντας την ευθύνη φύλαξης των κλειδιών των θησαυροφυλακείων των ιερών, των αρχείων της πόλης κα-

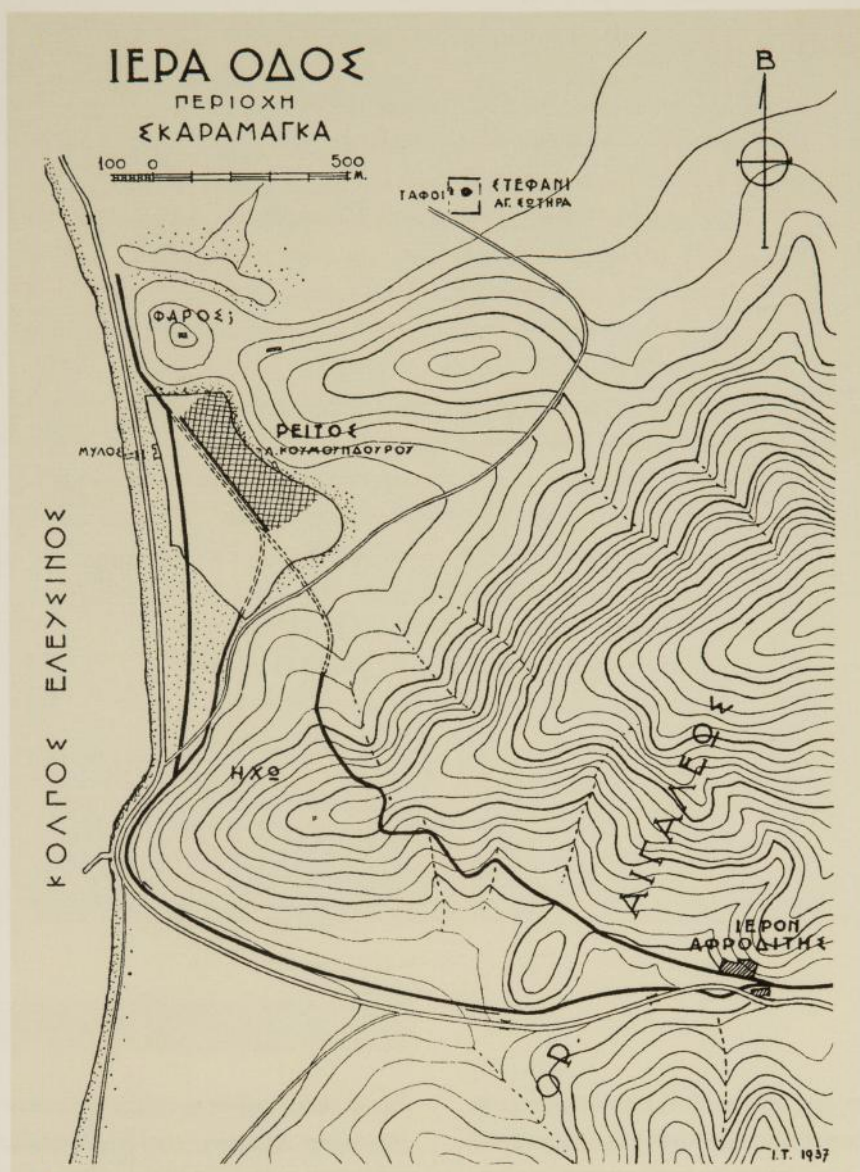
- Ο Πρέπις, γιος του Ευφήρου, εγραμμάτενε.
 Απόφαση της βουλής και του δήμου·
 η Αιγιίδα (φυλή) επρυτάνευε, ο Πρέπις ήταν γραμματέας (της βουλής), ο Πατροκλής προϊστάτο των πρυτάνεων,
 5 ο Θεαίος εισηγήθηκε· στον Ρειτό, που είναι προς τη μεριά της πόλης (των Αθηνών), να κατασκευάσουν γέφυρα χρησιμοποιώντας λίθους από την Ελευσίνα, από αυτούς που έχουν κατεβάσει από τον αρχαίο ναό, τους οποίους άφησαν
 όταν τους χρησιμοποιούσαν στην κατασκευή του τείχους,
 10 για να μεταφέρουν οι ιέρειες τα ιερά με όσο το δυνατόν μεγαλύτερη ασφάλεια. Και να την κάνουν πλάτους πέντε ποδών για να μην περνούν άμαξες,
 αλλά να μπορούν, όσοι πηγαίνουν στα Μυστήρια, να πηγαίνουν με τα πόδια. Και με λίθους να καλύψουν εντελώς τους αύλακες ροής του Ρειτού,
 15 με όποιους όρους γράψει ο αρχιτέκτων Δημομέλης. Και αν δεν είναι
-

θώς και της δημόσιας σφραγίδας. Ο Πατροκλής έτυχε να είναι ο επιστάτης των πρυτάνεων (στίχ. 4) την ημέρα που η εκκλησία του δήμου αποδέχθηκε το προβούλευμα της βουλής που είχε εισηγηθεί ο Αθηναίος πολίτης Θεαίος.

Στίχ. 5-6 : τὸν Ῥετὸν τὸμ παρὰ τῷ [ἄ]στυος γεφυρῶσαι : Ο Ρειτός ήταν ρέμα της Ελευσίνας από το οποίο περνούσε η Ιερά οδός, που οδηγούσε από το άστυ, δηλ. την Αθήνα, στην Ελευσίνα. Η αιτία έκδοσης του ψηφίσματος ήταν η κατασκευή γέφυρας στον Ρειτό που ήταν προς τη μεριά της Αθήνας. Αυτή η διευκρίνηση ως προς τη θέση του Ρειτού ήταν απαραίτητη γιατί υπήρχε και ένας δεύτερος προς τη μεριά της Ελευσίνας. Οι δύο Ρειτοί, έχουν τις πηγές τους στο Αιγάλεω και τις εκβολές τους στη θάλασσα στην περιοχή του Σκαραμαγιά. Σήμερα υπάρχει μόνον ο «προς το άστυ» Ρειτός που τροφοδοτεί τη λίμνη του Κουμουνδούρου γιατί οι ροές του δεύτερου αποστραγγίστηκαν με όρυγμα που καταλήγει στη θάλασσα (εικ. 1, 2). Ο περιηγητής Πανσανίας (I, 38, 1) τους περιγράφει ως εξής: «Οι λεγόμενοι Ρειτοί μόνο που ρέουν όπως τα ποτάμια· το νερό τους είναι θαλασσινό..... Οι

Ρειτοί από παράδοση θεωρούνται αφιερωμένοι στην Κόρη και τη Δήμητρα, και ψάρια απ' αυτούς μπορούν να πιάνουν μόνον οι ιερείς. Οι Ρειτοί, όπως μαθαίνω, την παλαιά εποχή αποτελούσαν το σύνορο της χώρας των Ελευσινίων προς τους άλλους Αθηναίους» (μετάφραση Ν. Παλαχατζή, Πανσανία, Αττικά, Εκδοτική Αθηνών, 1974, σ. 471-472). Από τον Ησύχιο (λ. Ρειτοί) έχουμε την συμπληρωματική πληροφορία ότι ο Ρειτός, ο προς την Αθήνα (δηλ. ο αναφερόμενος στο ψήφισμα) ήταν αφιερωμένος στην νεώτερη θεά (Περσεφόνη). Φαίνεται ότι και πριν από την εποχή του Πανσανία (2ος αι. μ.Χ.) με το κλείσιμο των εκβολών των δύο ρεμάτων προς στην θάλασσα είχαν σχηματισθεί δύο δίδυμες λιμνοθάλασσες, που τις χώριζε ένας βραχώδης λόφος, από τις οποίες σήμερα σώζεται μόνον η λίμνη του Κουμουνδούρου.

Στίχ. 6-11: γεφυρῶσαι λίθοις χρομέ[ν]ιος Ἐλευσινόθεν, κλπ. Ορίζεται ότι για την κατασκευή της γέφυρας θα χρησιμοποιηθούν λίθοι από τον αρχαίο ναό. Ο αρχαίος ναός είναι το λεγόμενο Πεισιστράτειο Τελεστήριο που κτίσθηκε τον 6ο αι. π.Χ. Το Τελεστήριο ήταν ο ναός ο

Ειχ. 1: Τοπογραφικό διάγραμμα της περιοχής του Σκαραμαγκά. Έχουν σχεδιαστικά αποδοθεί α) η θέση των δύο Ρειτών, εκ των οποίων ο νότιος είναι γνωστός σήμερα ως λίμνη Κομμουνδούρου και β) η διαδρομή της Ιεράς Οδοῦ (η μαύρη γραμμή).

αφιερωμένος στη Δήμητρα και Κόρη, όπου τελούνταν τα Μεγάλα Ελευσίνια Μυστήρια. Τα αρχιτεκτονικά μέλη του αρχαϊκού αυτού ναού, τα οποία έχουν βρεθεί εντοιχισμένα σε μεταγενέστερα κτίσματα, καθώς και η ανεύρεση των θεμελίων του κάτω από το ημιτελές λεγόμενο «Κιμώνειο» Τελεστήριο και το Τελεστήριο της εποχής του Περιζλέου (μέσα 5ου αι. π.Χ.), επιτρέπουν να σχηματίσουμε μια εικόνα για αυτόν. Ήταν δωρικού ρυθμού με μια σειρά κιόνων εμπρός από την είσοδο (προσώον) και είχε διαστάσεις 25,30 μ. επί 27,10 μ. Είχε κτιστεί από πορλίθο εκτός από τα τμήματα της οροφής· η σίμη, οι υδρορροές και οι κεραμίδες ήταν από παριανό μάρμαρο. Πιστεύετο ότι αυτόν το ναό είχαν κάψει οι Πέρσες κατά την εισβολή τους στην Αττική το 480 π.Χ. και τα ερείπια

του χρησιμοποιήθηκαν ως οικοδομικό υλικό. Έχει διατυπωθεί όμως η άποψη, που βασίζεται στις επιγραφές και σε ανασκαφικά ευρήματα, ότι το Πεισιστράτειο Τελεστήριο δεν κήκε, αλλά διαλύθηκε μεθοδικά πριν από το 480 και η πόρινη λιθοδομή του και τα ανώτερα τμήματα, πόρινα και μαρμάρινα, «ανακυκλώθηκαν» με τη χρησιμοποίησή τους σε άλλες κατασκευές, όπως ήταν το αναφερόμενο στην επιγραφή τείχος (στίχ. 9). Πρόκειται για τον περίβολο που προστάτευε το Ιερό, ο οποίος κατασκευάστηκε και ανακατασκευάστηκε σε διαφορετικές χρονικές περιόδους. Επειδή τα μεταγενέστερα Τελεστήρια ήταν διπλάσια και τετραπλάσια του αρχαϊκού, φαίνεται ότι η μεγάλη αύξηση του αριθμού των μνημένων στα Μυστήρια επέβαλε την εκ νέου κατασκευή του στο ίδιο μέ-

Ειχ. 2: Ο Ρειτός σήμερα (λίμνη Κουμουνδούρου).

ρος και όχι αλλού, για να περιβάλλει μέσα του το *Ανάκτορο*, τον πάνσεπτο μικρό αρχαίο ναό της Δήμητρας.

Η κατασκευή της γέφυρας στον Ρειτό έγινε κυρίως για να μπορούν να περνούν με ασφάλεια από εκεί οι ιέρειες, όταν έφεραν τη 19η του μήνα Βοηδρομιώνα (Σεπτέμβριο) τα ιερά εν πομπή από το Ελευσίνιο ιερό της Αθήνας στο Τελεστήριο της Ελευσίνας, ακολουθούμενες από πλήθος πιστών. Η Ιερά Οδός που άρχιζε από την Ιερά πύλη στον Κεραμεικό και κατέληγε στο Ιερό της Δήμητρας στην Ελευσίνα είχε μήκος περί τα 22 χιλιόμετρα, τα οποία οι πιστοί έπρεπε να διανύσουν πεζή. Οι φιλολογικές πηγές αναφέρουν και σχετικό νόμο του Λυκούργου (μέσα 4ου αι. π.Χ.) που επέβαλλε να ακολουθούν οι πολίτες την πομπή πεζή και προέβλεπε ποινή για τους παραβάτες (Πλουτάρχου, *Moralia*, X, 842 A). Σε συνεχή διαδρομή το καλύτερο σωζόμενο σήμερα τμήμα της Ιεράς Οδού είναι από το ιερό της Αφροδίτης, κοντά στο Δαφνί, μέχρι τη λίμνη του Κουμουνδούρου.

Στίχ.11- 17: *Πλάτος δὲ ποιόντων | πεντέποδα, hína με háμαχσαι διειλάνονται κλπ.* Το πλάτος της γέφυρας ορίζεται να είναι περιορισμένο στους πέντε πόδες, που αντιστοιχεί σε 1,54 μ., για μη μπορούν να περνούν άμαξες. Το μέσο πλάτος της Ιεράς οδού είναι 5μ. και όπου διασχίζει αυτή βραχώδες έδαφος σώζονται οι αυλακώσεις των άμαξοτροχιών που απέχουν μεταξύ τους 1,40 μ. Επομένως ήταν παρακινδυνευμένη για τις άμαξες η προσπάθεια διέλευσης από αυτή τη γέφυρα. Λείψανα της γέφυρας δεν έχουν βρεθεί. Υπολείμματα όμως του αρχαίου φράγματος του Ρειτού μπορεί να αποτελούν το τείχος πλάτους 1 μ. και ορατού μήκους 8 μ. που παρατηρήθηκε στο μέσο περίπου της λίμνης Κουμουνδούρου. Η γέφυρα θα είχε πιθανόν κατασκευασθεί για να γεφυρώσει το άνοιγμα του φράγματος, δια μέσου του οποίου τα νερά του Ρειτού έρρεαν στη θάλασσα. Η κατασκευή της γέφυ-

Ειχ. 3: Γέφυρα από το Ιερό της Άρτεμης στη Βραυρώνα (μέσα του 5ου αι. π.Χ.).

ρας έγινε βάσει των προδιαγραφών του αρχιτέκτονα Δημομήλη, ο οποίος εντέλετο να καλύψει και τὰς διαρροάς του Ρειτού (στίχ. 15). Ίσως να επρόκειτο για τις διαρροές των νερών της λίμνης προς την θάλασσα μέσω των κενών που υπήρχαν στο φράγμα.

Ως δείγμα γέφυρας που κατασκευάστηκε στην Αττική την κλασική εποχή και σώζεται μέχρι σήμερα αναφέρουμε αυτή που βρέθηκε στη Βραυρώνα (ειχ. 3). Στο ιερό της Άρτεμης στη Βραυρώνα ανακαλύφθηκε μικρή επίπεδη γέφυρα μήκους 9,20 μ. και πλάτους 9,06 μ., που κατασκευάστηκε για να καλύψει ένα δευτερεύον ρέμα του Ερρασίνου. Χρονολογείται στα μέσα του 5ου αι. π.Χ. Το κατάστρομα της γέφυρας αποτελείται από πλάκες πορφυλίθου (1,45 μ. -1,40 μ. μήκους και 0,80-0,65 πλάτους), οι οποίες στηρίζονται κατά τη στενή πλευρά τους πάνω σε πέντε παράλληλους μεταξύ τους ορθοστάτες, που αφήνουν τέσσερα ανοίγματα για να περνάει το νερό.

ΧΑΡΑ ΚΑΡΑΠΑ-ΜΟΛΙΖΑΝΙ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- IG I⁷, 79. Δ. Φύλιος, *Ath. Mitt.* 19 (1984), σ. 163-171. Κ. Κουρουνοιώτης - Ι. Τρανός, «Ανασκαφαί Ιεράς Οδού», *Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας 1936*, σ. 27-34. Ι. Τρανός, «Ανασκαφαί Ιεράς Οδού», *Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας 1937*, σ. 37-41. G. Mylonas, *Eleusis and the Eleusinian Mysteries*, Princeton 1961. Ι. Παπαδημητρίου, «Βραυρών», *Το Έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας κατά το 1962*, σ. 25-27. Α. Κόκκου, «Αδριάνεια έργα εις τας Αθήνας», *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 25 (1970), Α-Μελέται, σ. 171-173. K. Clinton, *The Sacred Officials of the Eleusinian Mysteries*, TAPA, NS, 64, 3, Philadelphia 1974. T.L. Shear, Jr, 'Studies in Athenian Architecture and Topography', *Hesperia Suppl. XX* (1982), σ. 128-140. C. Lawton, *Attic Document Reliefs*, Oxford 1996, σ. 82, αρ. 3. Π. Μπούγια, «Σύζευξη μηχανικής και αρχιτεκτονικής. Η περίπτωση των προρομαϊκών γεφυρών στην Ελλάδα και τα Μικρασιατικά παράλια», *Αρχαία Ελληνική Τεχνολογία, 1ο Διεθνές Συνέδριο, Θεσσαλονίκη 1997*, σ. 597-606. M.-Chr. Hellmann, *Choix d'inscriptions architecturales grecques*, Lyon 1999, σ. 28, αρ. 5.

**III Στήλη από γκρίζο ασβεστόλιθο,
στην οποία αναγράφονται οι απολογισμοί
της κατασκευής της Θόλου της Επιδαύρου
(τμήμα της οπίσθιας όψης της επιγραφής)**

Ύψ. 2,12 μ., πλ. 0,79 μ., πάχ. 0,13 μ.

Ιερό Ασκληπιού, Επίδαυρος

Αρχαιολογικό Μουσείο Επιδαύρου

371-365 π.Χ. (κατά Β. Keil) ή 365-360 π.Χ.

Ἄζεσιον· κατάλο-

- ΓΟΣ Ἀριστοτέλης· Δωριμαχίδος· πᾶρ Τελεσία ἱάρεος λᾶμα(!) ΧΒΒΞ - :: ἔργωναις ἄφικ-
 ομένοις Νικοστράτῳ : Γνάθῳ : Λυσίππῳ : Τιμάρχῳ : Λυσιάδῳ : Δόρκωνι : Πολυζένω
 Χρέμωνι : Ἀργείοις, Στεφάνῳ : Καλλιστράτῳ(!) : Τεγεάταιν, Ἀρισταίῳ :: Εὐθύνῳ
 55 :: Ἀθηναίοις, Ἀσείῳ : Σαννίῳ :: Παρίῳ, Καλλιμένει :: Τροζανίῳ Χρέμωνι τῶν με-
 λάνων λίθων ἔργασίας εἰς σύνθεσιν ΧΒΠΞ - :::: Ἀγείῳ ἐφόδια ἐς Ἀθήνας :::: Καρνεί-
 ου· κατάλλογος(!) Μενεκλείδῳ· ἔνερθεν Οἰσειάθεν· πᾶρ Τελεσία λάμματα ΡΧΓ-ΒΒΒΒ
 ΠΞ :::: III, Εὐθύνῳ καὶ Σαννίῳ ἔργασίας καὶ συνθέσιος τῶν λίθων τῶν Πεντελη-
 κῶν, τοὺς δὲ μέλανας λίθους λαβόντες ἔργασμένους εἰς σύνθεσιν συνθεῖναι
 60 ΡΧΓ-ΒΒΒΒΠ - :::: Ὡσθεῖνει στεγάσιος τᾶς περιστάσιος :::: III, ἔργωναις ἄφικόμενοις
 ἐφόδια Καλλιστράτῳ(!) [] Ἀντιγένει :: Ἑρμαίου· κατάλλογος Ἀμφικράτης Δεξελί-
 δος(!)· πᾶρ Τελεσία λάμματ[Α] ΠΞ :::: II Ἀριστοδώρῳ βολίμου ποῖ τὰ δεσμὰ Ρ :::: IIII ὁκλὰ τᾶ-
 [Λ]αντα ΞΞ Γλαύκῳ παρκαλίσιος τῶν λίθων ἐπὶ λιμένι - :::: III Τελεῖου· κατάλλογος
 [Ε]ὐρυμῆδος Πιερίδος Ὑσμινάϊος· πᾶρ Τελεσία λάμματα Β II :: ΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ἔγκαύ-
 65 σιος Ἀστυφάνῳ Ξ δεσμῶν σιδαρέων Δαμίνῳ ταλλάντων ΞΞ ΠΞ - :::: ἐφόδια ἐς Ἀθήνας
 Χαρικλείδῳ :::: Δαμοφάνει :::: πᾶρ Τελεσία λάμματα ΧΓ-ΒΒΠΞ :::: Μεγακλείδῳ ἀγωγᾶς
 ἀπὸ λιμένος ἐς τὸ ἱερὸν τῶν Πεντεληκῶν λίθων ΧΓ-ΒΒΠΞ :::: ἄριθμὸς λίθων Ρ Ξ I
 Ἀρταμιτίου· κατάλλογος Νικοφάνης Μιλτιάδου· πᾶρ Τελεσία λάμματα :::: ἐφόδια
 ἐς Κλεωνᾶς Τιμοκλεῖ :: Πολυκλεῖ :: Ἀρισταίχμῳ :: Ἀγριανίου· κατάλλογος Κέ[φα]-
 70 λος· Σελεγεΐδος· πᾶρ Τελεσία λάμματα - :: ἐφόδια ἐς Ἀθήνας Δαμαγῆτῳ :: ΠΥΡΡ[Η]-
 νι :::: Κυκλίου· κατάλλογος Ἀρχέλοχος Πολιτάδος· πᾶρ Τελεσία λάμματα Β - :: Πεντ[Η]-
 κοστᾶν τῶν Πεντεληκῶν λίθων ἐς Ἀθήνας Λαμάχῳ Π Ξ Ξ ἐφόδια ἐς Ἄργος Ἀριστο-
 μῆδει :: Λεντίνῳ :: ἐφόδια ἐς Ἀθήν[Α]ς Ἀριστομῆδει :: Λεντίνῳ :: πᾶρ Λυσιάδα Πολ-
 υζένου τομᾶς τῶν ὀρθοστατῶν ὑπεράμεριαν τῶν μελάνων λίθων Ἀθήνικε Δαμοφ-
 75 ἄνης Τελεσίας(!) Π Ξ Ξ πᾶρ Μολοσσοῦ ὑπε[Ρ]αμερίαν τομᾶς καὶ κομιδᾶς ἐνς Πιραιᾶ
 ἐγ λατομίας τῶν Πεντεληκῶν λίθων Ἀθήνικε Ἀριστομῆδος Τελεσίας(!) ΧΧΧΧΒΒΒ Ξ [.]
 Καρνείου· κατάλλογος Ἑφκράτης Ἰσαρναίος· πᾶρ Καλλία λάμματα :::: ἐφόδια ἐς Ἄργ-
 ος Δαμαγῆτῳ :: Ἀρισταίχμῳ :: Γάμου· κατάλλογος Ἐχέτιμος Δεξελιᾶς· πᾶρ Καλλί-
 α λάμματα - :::: ἐφόδια ἐς Ἀθήνας(!) Πολυκλεῖ :::: Τιμοκλεῖ :::: Ποσιδαίου· κατάλλογος
 80 [Α]ρίστανδρος Ναυφεΐδος· πᾶρ Καλλία λάμματα· Ρ :::: Δαμίνῳ δεσμῶν σιδαρέων Ξ - ::
 ἐφόδια ἐς Κλεωνᾶς Δαμοφάνῳ :: Χαρικλείδῳ :: ἐφόδια ἐς Ἀθήνας Ἀγείῳ :: Ἀριστομῆ-
 [Δ]ει :::: Ἀγριανίου· κατάλλογος Ἀριστοκράτης Ἀφυλωνίας· πᾶρ Καλλία λάμματα Ξ - :: I
 Δαμίνῳ δεσμῶν σιδαρέων Ξ :::: II, ὁκλὰ ταλλάντῳ δῶ Ἀγείῳ ἐφόδια εἰς Κλεωνᾶς ::
 Κυκλίου· κατάλλογος Ἀριστόκριτος Ῥωπιταΐδος· πᾶρ Καλλία λάμματα Π Ξ Μολος-
 85 σῶι ἐσκαλίσιος ἐμ Πιραιῇ ἐπὶ τὰν ἄνεσιν Π Ξ Ἀπελλαίου(!)· πᾶρ Λυσιάδα Πολυ-

... Κατά το μήνα Αζέσιοι: εκπρόσωπος (της Βουλής) ο Αριστοτέλης (από την κόμη της) Δωριμαχίδος. Από τον ιερέα Τελεσία ελήφθησαν 1234 δραχμές. Στους εργολήπτες που έφθασαν (δόθηκαν): στους Αργείους: στο Νικόστρατο 2 δραχμές, στο Γνάθι 2 δραχμές, στο Λύσιππο 2 δραχμές, στον Τίμαρχο 2 δραχμές, στο Λυσιάδα 2 δραχμές, στο Δόρκωνα 2 δραχμές, στον Πολύξενο [2 δραχμές:], στο Χρέμωνα 2 δραχμές· στους Τεγεάτες: στο Στέφανο 2 δραχμές, στον Καλλίστρατο 2 δραχμές· στους Αθηναίους: στον Αριστία 4 δραχμές, στον Ευθύνομο 4
55 δραχμές· στους Πάριους: στον Ασέα 2 δραχμές, στο Σαννίωνα 4 δραχμές· στον Καλλιμένη από την Τροιζήνα 4 δραχμές. Στο Χρέμωνα για τη διαμόρφωση των μελανών λίθων, προκειμένου να συναρμοσθούν, 1189 δραχμές. Στον Αγέα για τα οδοιπορικά έξοδα στην Αθήνα 7 δραχμές. Κατά το μήνα Κάρνειο: εκπρόσωπος (της Βουλής) ο Μενεκλείδας, (από την κόμη) της ένερθεν Οισείας. Από τον Τελεσία ελήφθησαν 6978 δραχμές και 3 οβολοί. Στον Ευθύνομο και τον Σαννίωνα, για τη διαμόρφωση και τη συναρμογή των λίθων από πεντελικό μάρμαρο και για τη συναρμογή των μελανών λίθων, αφού τους πάρουν διαμορφωμένους (ήδη) προκειμένου να συναρμο-
60 σθούν, 6967 δραχμές. Στο Σωσθένη, για την κάλυψη της περίπτωσης, 5 δραχμές και 3 οβολοί. Στους εργολήπτες μετά την άφιξή τους, για τα έξοδα του ταξιδιού, στον Καλλίστρατο [2 δραχμές], στον Αντιγένη 4 δραχμές. Κατά το μήνα Ερμαίο: υπεύθυνος των απολογισμών ο Αμφικράτης (από την κόμη) της Δεξελίδος. Από τον Τελεσία ελήφθησαν 76 δραχμές και 2 οβολοί. Στον Αριστόδωρο, για τον μόλυβδο για τους συνδέσμους, συνολικού (βά- ρους) 40 ταλάντων, 59 δραχμές και 5 οβολοί. Στο Γλαύκο, για τη μεταφορά (το κύλισμα) των λίθων στο λιμάνι, 16 δραχμές και 3 οβολοί. Κατά το μήνα Τέλεο: εκπρόσωπος (της Βουλής) ο Ευρυμήδης (από την κόμη της) Πιε- ριάδος Υσμιναίας. Από τον Τελεσία ελήφθησαν 204 δραχμές. Στον Αστυφάνη, για το χρωματισμό των γραμμά-
65 των με την εγκαυτική (τεχνική), 20 δραχμές. Στο Δαμίνο, για σιδηρούς συνδέσμους (βάρους) 6 ταλάντων, 88 δραχμές. Για τα έξοδα του ταξιδιού στην Αθήνα, στο Χαρικλείδα 8 δραχμές, στο Δαμοφάνη 8 δραχμές. Από τον Τελεσία ελήφθησαν 1775 δραχμές. Στον Μεγακλείδα, για τη μεταφορά των λίθων από πεντελικό μάρμαρο από το λιμάνι στο ιερό, 1775 δραχμές. Αριθμός των λίθων 71. Κατά το μήνα Αρταμίτιο: εκπρόσωπος (της Βουλής) ο Νικοφάνης, (από την κόμη της) Μιλτιάδος. Από τον Τελεσία ελήφθησαν 9 δραχμές. Για τα οδοιπορικά έξοδα στις Κλεωνές, στον Τιμοκλή 3 δραχμές, στον Πολυκλή 3 δραχμές, στον Αρίσταιχο 3 δραχμές. Κατά το μήνα
70 Αγριάνιο: εκπρόσωπος (της Βουλής) ο Κέφαλος (από την κόμη της) Σελεγείδος. Από τον Τελεσία ελήφθησαν 14 δραχμές. Για τα οδοιπορικά έξοδα στην Αθήνα, στον Δαμάγητο 7 δραχμές, στον Πυρρήνα 7 δραχμές. Κατά το μήνα Κύκλιο: εκπρόσωπος (της Βουλής) ο Αρχέλοχος (από την κόμη της) Πολιτάδος. Από τον Τελεσία ελή- φθησαν 112 δραχμές. (Εστάλησαν) στην Αθήνα, στο Λάμαχο, για την (πληρωμή) του ενός πεντηκοστού των πε- ντελικών λίθων, 90 δραχμές. Για τα έξοδα του ταξιδιού στο Άργος, στον Αριστομήδη 7 δραχμές, στον Λεντίνο 7 δραχμές. Εκ μέρους του Λυσιάδα, γιου του Πολυξένου, για την καθυστέρηση στην κοπή των μελανών λίθων των
75 ορθοστατών ο Δαμοφάνης πλήρωσε στον Τελεσία 540 δραχμές. Εκ μέρους του Μολοσσού, ο Αριστομήδης πλή- ρωσε στον Τελεσία, για την καθυστέρηση στην κοπή και μεταφορά των πεντελικών λίθων από το λατομείο στον Πειραιά, 4321 (;) δραχμές. Κατά το μήνα Κάρνειο: εκπρόσωπος (της Βουλής) ο Ευκράτης (από την κόμη της) Ισαρνίας. Από τον Καλλία ελήφθησαν 8 δραχμές. Για τα οδοιπορικά έξοδα στο Άργος, στο Δαμάγητο 4 δραχ- μές, στον Αρίσταιχο 4 δραχμές. Κατά το μήνα Γάμο: εκπρόσωπος (της Βουλής) ο Εχέτιμος (από την κόμη της) Δεξελιάς. Από τον Καλλία ελήφθησαν 16 δραχμές. Για τα έξοδα ταξιδιού στην Αθήνα, στον Πολυκλή 8 δραχ-
80 μές, στον Τιμοκλή 8 δραχμές. Κατά το μήνα Ποσίδαίο: εκπρόσωπος (της Βουλής) ο Αρίστανδρος (από την κό- μη της) Ναυφείδος. Από τον Καλλία ελήφθησαν 56 δραχμές. Στο Δαμίνο, για σιδηρούς συνδέσμους 32 δραχμές. Για τα οδοιπορικά έξοδα στις Κλεωνές, στο Δαμοφάνη 2 δραχμές, στο Χαρικλείδα 2 δραχμές. Για τα οδοιπο- ρικά έξοδα στην Αθήνα, στον Αγέα 8 δραχμές, στον Αριστομήδη 8 δραχμές. Κατά το μήνα Αγριάνιο: εκπρόσω- πος (της Βουλής) ο Αριστοκράτης (από την κόμη της) Αφυλωνιάς. Από τον Καλλία ελήφθησαν 32 δραχμές και 1 οβολός. Στο Δαμίνο, για τους σιδηρούς συνδέσμους, συνολικού βάρους 2 ταλάντων, 29 δραχμές και 2 οβολοί. Στον Αγέα, για τα οδοιπορικά έξοδα στις Κλεωνές, 3 δραχμές. Κατά το μήνα Κύκλιο: εκπρόσωπος (της Βουλής) ο Αριστόκροτος (από την κόμη της) Ρωπιταΐδος. Από τον Καλλία ελήφθησαν 70 δραχμές. Στον Μολοσσό, για τη
85 συσκευασία σε ξύλινα κιβώτια (χρησιμοποιούμενα) για την ανύψωση (λίθων) στον Πειραιά, 70 δραχμές. Κατά το μήνα Απελλαίο: εκ μέρους του Λυσιάδα, γιου του Πολυξένου, για την καθυστέρηση της παράδοσης στο ιε-

ρό των μελανών λίθων του στυλοβάτη πλήρωσε ο Πολυκλής στον Καλλία 360 δραχμές. Εκ μέρους του Λυσιάδα, γιου του Πολυξένου, για την καθυστέρηση σχετικά με τη μεταφορά των ορθοστατών στο ιερό πλήρωσε ο Πολυκλής στον Καλλία 540 δραχμές. Εκ μέρους του Χρέμωνος, (ως πρόστιμο) σχετικά με τη διαμόρφωση των δύο ορθοστατών, πλήρωσε ο Πολυκλής στον Καλλία 13 δραχμές. Κατά το μήνα Αζέσιο: εκπρόσωπος (της Βουλής) ο Αριστόδαμος (από την κόμη της) Εριλαΐδος. Από τον Ευκλέα ελήφθησαν 50 αττικές δραχμές και σε αιγινήτικο (νόμισμα) 33 δραχμές και 2 οβολοί. Στον Κωμωιδίωνα, για το υπόδειγμα των διακοσμητικών γλυφών, των αστραγάλων και των κυματίων, 50 αττικές δραχμές. Για τα οδοιπορικά έξοδα στο Άργος, στον Χαρικλείδα 2 δραχμές, στο Δαμοφάνη 2 δραχμές. Στον Δαμίνο, για τους σιδηρούς συνδέσμους, συνολικού βάρους δύο ταλάντων, 29 δραχμές και 2 οβολοί. Κατά το μήνα Κάρνειο: εκπρόσωπος (της Βουλής) ο Ευμένον (από την κόμη της) Νυμφαΐδος. Από τον Ευκλέα ελήφθησαν 1100 αττικές δραχμές. Στον Κωμωιδίωνα, για τη διαμόρφωση των γλυφών στις δύο παραστάδες της πόρτας και στα φουρούσια της πόρτας 1100 αττικές δραχμές. Κατά το μήνα Ερμαίο: εκπρόσωπος (της Βουλής) ο Νικόστρατος (από την κόμη της) Πιεριάδος. Από τον Ευκλέα ελήφθησαν 80 αττικές δραχμές, σε αιγινήτικο (νόμισμα) 17 δραχμές και 4½ οβολοί. Στο Σαννίωνα, για τη διαμόρφωση των γλυφών που έχουν εγκριθεί στα φουρούσια και τα υπέρθυρα, 80 αττικές δραχμές. Στο Δαμίνο, για τους συνδέσμους βάρους ενός ταλάντου, 14 δραχμές και 4 οβολοί. Στον Επισθένη, για (αξία) λίθου που πούλησε ο Φύλιος, 2 δραχμές και ½ οβολό. Εκ μέρους του Μεγακλείδα, για την καθυστέρηση στη μεταφορά των πεντελικών λίθων από το λιμάνι στο ιερό πλήρωσε ο Αγέας στον Ευκλέα 1070 δραχμές. Κατά το μήνα Γάμο: εκπρόσωπος (της Βουλής) ο εκ (της κόμης) Σινιάδος. Από τον Ευκλέα ελήφθησαν 39 αττικές δραχμές. Στο Σαννίωνα, για τις διακοσμητικές γλυφές, 39 αττικές δραχμές. Κατά το μήνα Τέλεο: εκπρόσωπος (της Βουλής) ο Σωκλής (από την κόμη της) Βουνθώας. Από τον Ευκλέα ελήφθησαν 550 αττικές δραχμές. Στον Κωμωιδίωνα, για τις διακοσμητικές γλυφές, 550 αττικές δραχμές. Κατά το μήνα Αγριάνιο: εκπρόσωπος (της Βουλής) ο Νικόστρατος (από την κόμη της) Στρατίτιος. Από τον Ευκλέα ελήφθησαν 238 αττικές δραχμές. Στον Κωμωιδίωνα, το υπόλοιπο για τις διακοσμητικές γλυφές, 65 δραχμές και 1½ οβολό. Στο Σαννίωνα, για τις διακοσμητικές γλυφές στα υπέρθυρα και στα φουρούσια, 172 δραχμές και 4½ οβολοί. Κατά το μήνα Πάναμο: εκπρόσωπος (της Βουλής) ο Αρίσταινος (από την κόμη της) Πολιτάδος. Από τον Ευκλέα ελήφθησαν 9 δραχμές. Στον Ιαροκλή, για την παροχή πλεκτών κατασκευών, 9 δραχμές. Κατά το μήνα Αρταμίτιο: εκπρόσωπος (της Βουλής) ο Νικάτας (από την κόμη της) Εριλαΐδος. Από τον Θίαιο ελήφθησαν 29 δραχμές και 4 οβολοί. Στον Εύτυχο, για σιδηρούς συνδέσμους, συνολικού βάρους δύο ταλάντων, 29 δραχμές και 4 οβολοί. Κατά το μήνα Πάναμο: εκπρόσωπος (της Βουλής) ο Καλλιφάνης (από την κόμη της) Βουνθώας. Από τον Θίαιο ελήφθησαν 28 δραχμές και 1 οβολός. Στο Νίκωνα, για την παροχή μολύβδου, συνολικού βάρους του μολύβδου 18 ταλάντων, 28 δραχμές και 1 οβολό. Ελήφθησαν 97 αττικές δραχμές και 3 οβολοί. Στο Σαννίωνα, για τις διακοσμητικές γλυφές στο υπέρθυρο, 97 δραχμές και 3 οβολοί. Ως πρόστιμο πληρώθηκε εκ μέρους του Σαννίωνα [1] αττική δραχμή. Κατά το μήνα Κύκλιο: εκπρόσωπος (της Βουλής) ο Ευχάρης (από την κόμη της) Τειχιάδος. Από τον Θίαιο ελήφθησαν 14 δραχμές και 4 οβολοί. Στον Εύτυχο για σιδηρούς συνδέσμους βάρους ενός ταλάντου 14 δραχμές και 4 οβολοί. Κατά το μήνα Ποσίδαιο: εκπρόσωπος (της Βουλής) ο Καλλίας (από την κόμη της) Ναυφείδος. Ελήφθησαν από τον Τιμοκράτη 29 δραχμές και 2 οβολοί. Στον Εύτυχο, για σιδηρούς συνδέσμους και γόμφους, συνολικού βάρους δύο ταλάντων, 29 δραχμές και 2 οβολοί. Κατά το μήνα Αζόσιο: Εκ μέρους του Λυσιάδα, ως πρόστιμο για τους μελανούς λίθους, πλήρωσε ο Νικιάδας στον Τιμοκράτη 5 δραχμές. Εκ μέρους του Χρέμωνος, ως πρόστιμο για τους μελανούς λίθους, πλήρωσε ο Πολυκλής στον Στίακα 75 δραχμές. Εκ μέρους του Σαννίωνος, ως πρόστιμο για τις διακοσμητικές γλυφές των λίθων, πλήρωσε ο Δαμοφάνης στον Στίακα 15 αττικές δραχμές.

Στην ενεπίγραφη στήλη που εξετάζουμε καταγράφονται οι απολογισμοί της κατασκευής της Θόλου, ενός από τα σημαντικότερα οικοδομήματα του ιερού του Ασκληπιού στην Επίδαυρο (εικ. 1). Όπως και η επιγραφή ή σχετική με την ενέγερση του ναού του Ασκληπιού στο ίδιο ιερό (IG IV², 102), μας παρέχει πολύτιμες πληροφορίες σχετικά με την κατασκευή των σημαντικών δημοσίων οικοδομημάτων στην αρχαιότητα και μας επιτρέπει να παρακολουθήσουμε, με κάθε λεπτομέρεια, τα στάδια κατασκευής των οικοδομημάτων αυτών αλλά και τις διαδικασίες χρηματοδότησης και ανάθεσης των επιμέρους εργασιών στους εκάστοτε εργολάβους, καθώς και το σύνολο των κρατικών και ιδιωτικών φορέων που εμπλέκονταν στην υλοποίηση ενός τέτοιου έργου.

Το κείμενο της επιγραφής έχει χαραχθεί στην πρόσθια, την οπίσθια και τη δεξιά πλευρική όψη της στήλης. Από την πρόσθια όψη έχουν δυστυχώς απαλειφθεί, σχεδόν πλήρως, 153 στίχοι. 8 σώζονται αποσπασματικά και άλλοι 9 κατά το ήμισυ. Το κείμενο στην οπίσθια όψη της στήλης, με εξαίρεση τους 12 πρώτους στίχους, διατηρείται σε πολύ καλή κατάσταση, ενώ το κείμενο της πλευρικής όψης σώζεται επίσης αποσπασματικά. Για το λόγο αυτό επελέγη να παρουσιασθεί εδώ ένα σημαντικό τμήμα από την οπίσθια όψη της στήλης, το οποίο διατηρείται ακέραιο και αναφέρεται σε μία οικοδομική φάση του κτηρίου (στίχοι 51-118).

Οι εργασίες που αναφέρονται στους απολογισμούς μπορούν να αναχθούν σε τέσσερις περιόδους. Να σημειωθεί ότι η χρονολόγηση για την κάθε περίοδο είναι εντελώς συμβατική, καθώς λείπει το μεγάλο τμήμα των 153 πρώτων στίχων της επιγραφής – το κενό αυτό υπολογίζεται ότι αναφέρεται στους απολογισμούς 8 ετών εργασιών. Η αρίθμηση των στίχων και η αναγωγή των διαφόρων εργασιών σε συγκεκριμένα έτη ακολουθεί τη δημοσίευση των IG (IG IV², 103).

1. Στίχοι 10-51: Εργασίες στην κρηπίδα και την περίσταση του κτηρίου. Προμήθεια του μελανού λίθου του Αργούς και πεντελικού μαρμάρου για το στυλοβάτη της εσωτερικής κιονοστοιχίας και τον τοιχοβάτη του σηκού. Έτη εργασιών IX-XI, διάρκεια τουλάχιστον 3 έτη.

2. Στίχοι 51-118: Εργασίες στο στυλοβάτη του περιστελίου και στον τοιχοβάτη του σηκού. Προμήθεια πεντελικού μαρμάρου και διαμόρφωση των ανάγλυφων αρχιτεκτονικών μελών για την επίστεψη του τοιχοβάτη, του ορθοστάτη των τοίχων του σηκού και της θύρας. Έτη εργασιών XII-XVII, διάρκεια 6 έτη.

3. Στίχοι 119-162: Κατασκευή των τοίχων του σηκού.

Προετοιμασία των συμβολαίων για τους Αθηναίους εργολάβους, προφανώς για τα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη που απομένει να κατασκευασθούν: οροφή, εσωτερικό περιστύλιο, κάλυψη της στέγης. Έτη XVIII-XXII, διάρκεια 6 έτη.

4. Στίχοι 162-328: έπειτα από μία διακοπή των εργασιών για 3 έτη, οφειλόμενη στην έλλειψη των απαιτούμενων πόρων (έτη XXIV-XXVI), προσθήκη της πλακόστρωσης της περιστάσεως και, πιθανότατα, στύλωση και επάλειψη με κονίαμα των τοίχων του σηκού. Έτη XXVII-XXVII (:), διάρκεια τουλάχιστον 2 έτη.

Οι απολογισμοί των εργασιών στο κτήριο διακόπτονται στο σημείο αυτό, χωρίς να έχει αναφερθεί σημαντικό τμήμα των εργασιών που απομένει να υλοποιηθούν. Πιθανότατα οι απολογισμοί συνεχίζονταν σε μία άλλη στήλη, που δεν έχει ακόμα εντοπισθεί.

Πριν προχωρήσουμε στην ανάλυση του κειμένου, πρέπει να σημειωθεί ότι το σύστημα αρίθμησης που χρησιμοποιείται στους απολογισμούς είναι το ακροφωνικό αριθμητικό σύστημα, σύμφωνα με το οποίο οι βασικοί αριθμοί σημειώνονται με το πρώτο γράμμα του ονόματός τους, δηλαδή το Χ χρησιμοποιείται για τον αριθμό χίλια, το Η για τον Ηκατόν (έκατόν), το Δ για το δέκα, το Π για το πέντε κτλ. Το ακροφωνικό αριθμητικό σύστημα παρουσιάζει παραλλαγές στις διάφορες αρχαίες ελληνικές πόλεις, στις επιγραφές της Επίδαυρου μάλιστα απαντούν διάφορα σύμβολα για τον κάθε αριθμό, ανάλογα με την περίοδο στην οποία ανάγεται η επιγραφή. Το σύστημα που χρησιμοποιείται στην επιγραφή των απολογισμών της κατασκευής της Θόλου είναι το εξής: P^{A} = 5000 δραχμές, Χ = 1000 δραχμές, P^{B} ή P^{A} ή P^{C} = 500 δραχμές, H ή H = 100 δραχμές, == ή P^{D} ή P^{E} ή P^{F} = 50 δραχμές, -- = 10 δραχμές, :: ή P^{G} = 5 δραχμές, • = 1 δραχμή, I = 1 οβολός και C = ½ οβολού.

Εικ. 1: Σχεδιαστική αναπαράσταση της Θόλου της Επίδαυρου (G. Roux).

Στο χωρίο που εξετάζουμε οι απολογισμοί δίδονται ανά μήνα και κάθε απολογισμός προσδιορίζεται από το όνομα του μήνα, το όνομα του *Κατάλογου*, του εκπροσώπου της (Βουλής) της πόλης της Επιδαύρου, και το όνομα του *ιαρέως*, του ιερέα δηλαδή που χορηγεί τα χρήματα για την πληρωμή των εργασιών. Πρόκειται προφανώς για τον ιερέα του Ασκληπιού, τον *κατ' ἐξοχήν* θρησκευτικό λειτουργό του Ασκληπιείου. Οι ιερείς του Ασκληπιού ήταν ενιαίοι, ασκούσαν δηλαδή θητεία ενός έτους και ήταν οι επώνυμοι του έτους αυτού – το όνομά τους ήταν αυτό που προσδιόριζε το συγκεκριμένο έτος.

Όπως καθίσταται σαφές σε άλλες επιγραφές της Επιδαύρου, ο ιερέας του Ασκληπιού ήταν επώνυμος του έτους όχι μόνο για θρησκευτικά θέματα αλλά και για κοσμικά. Ο ιερέας αυτός είναι ο ύψιστος οικονομικός διαχειριστής του ταμείου του Ιερού: αυτός χορηγεί κάθε μήνα τα χρήματα για την υλοποίηση και πληρωμή των εργασιών (στ. 52: *πάρ Τελεσία ιαρέως λάμμα*) και σε αυτόν επιστρέφονται τα χρήματα από την πληρωμή, εκ μέρους των εργολάβων, προστίμων (στ. 88, 111, 115, 116, 117: *ἐπιτιμά*), τα οποία επιβάλλονται λόγω κακοτεχνιών ή καθυστερήσεως (στ. 74, 75, 86, 88, 99: *ὑπεραμεριάν*) στην παράδοση των παραγγελλέντων αρχιτεκτονικών μελών. Να σημειωθεί ότι η αρχή της διαχειριστικής περιόδου, η ημερομηνία δηλαδή κατά την οποία δίδονταν τα χρήματα για τις εργασίες κάθε μήνα, ήταν η πρώτη ημέρα του μήνα αυτού (στ. 121: *Ἀρταμιτίον πρατομηγνίαι*, στ. 122: *Πανάμον πρατομηγνίαι*, στ. 124: *Γάμον πρατομηγνίαι*), ενώ το τέλος της διαχειριστικής περιόδου, οπότε και καταβάλονταν στον ιερέα τα χρήματα από πρόστιμα λόγω κακοτεχνιών ή καθυστερήσεων παράδοσης των υλικών ήταν ο τελευταίος μήνας του έτους διαχείρισης του κάθε ιερέα – πλην ελαχίστων εξαιρέσεων.

Στο κείμενο της επιγραφής αναφέρονται 19 ιερείς του Ασκληπιού, εκ των οποίων οι 6 μνημονεύονται στο χωρίο που εξετάζουμε. Τα ποσά που διαχειρίζεται ο κάθε ένας από αυτούς ποικίλουν, και βέβαια υποδηλώνουν την έκταση των οικοδομικών εργασιών που τελούνταν κάθε έτος: ο Τελεσίας χορηγεί 10.322 δραχμές και 5 οβολούς για την πληρωμή της κατασκευής των τοίχων του σηκού, ο Καλλίας 182 δραχμές και 2 οβολούς για εργασίες μικρής έκτασης, ο Ευκλής 1.499 δραχμές για την κατασκευή της θύρας του σηκού, ο Θίαιος 140 δραχμές και 4½ οβολούς για εργασίες μικρής κλίμακας, ο Τιμοκράτης μόνο 29 δραχμές και 2 οβολούς. Κατά το έτος του ιερέα Στίακος δεν υλοποιείται καμία εργασία, αλλά πραγματοποιούνται μόνο πληρωμές ορισμένων προστίμων.

Μία άλλη ομάδα κρατικών λειτουργών που εμπλέκεται στην υλοποίηση του έργου είναι οι *Κατάλογοι*, οι οποίοι

οι σε ορισμένους στίχους της επιγραφής προσδιορίζονται περαιτέρω ως *κατάλογοι βουλᾶς* (στ. 120, 140, 148, 149, 150, 151, 153). Πρόκειται για τους εκπροσώπους της Βουλής της πόλης της Επιδαύρου, οι οποίοι πιθανότατα ασκούσαν τον έλεγχο του ταμείου της πόλης. Καθώς το ταμείο αυτό χρηματοδοτούσε, εν μέρει τουλάχιστον, και τα έργα στο Ιερό, οι *Κατάλογοι* είχαν λόγο και για την υλοποίηση των οικοδομικών έργων. Είναι οι υπεύθυνοι για τον απολογισμό των εργασιών που πραγματοποιούνταν κάθε μήνα και το όνομά τους παρατίθεται αμέσως μετά από το όνομα του συγκεκριμένου μήνα και προηγείται του ονόματος του ιερέως. Ο κάθε ένας από αυτούς διατηρεί την αρμοδιότητα του ελέγχου για ένα μόνο μήνα και μπορεί να θεωρηθεί ως ο επώνυμος του μήνα αυτού. Ο όρος *Κατάλογος* δεν μαρτυρείται σε άλλες επιγραφές και ο ρόλος που τα πρόσωπα αυτά επιτελούν σχετικά με το συγκεκριμένο οικοδομικό έργο πρέπει να θεωρηθεί αντίστοιχος του *ἀπολόγου* των οικοδομικών επιγραφών της Θάσου και του *λογιστή* των αττικών επιγραφών.

Ορισμένοι από αυτούς τους κρατικούς λειτουργούς αναφέρονται επίσης στην επιγραφή με τους απολογισμούς της κατασκευής του ναού του Ασκληπιού (*IG IV²*, 102), όπου και αναφέρονται ως *ἔγγυοι*, ως εγγυητές δηλαδή για την ανάληψη και υλοποίηση των οικοδομικών εργασιών. Πρόκειται, πιο συγκεκριμένα, για τον Αινέα (στ. 47 της επιγραφής της Θόλου και 101 του ναού του Ασκληπιού), το Δαμοκρίνη (στ. 38 και 14 αντίστοιχα), τον Αρίστανδρο (στ. 80 και 16 αντίστοιχα), τον Αριστοκράτη (στ. 82 και 43 αντίστοιχα), τον Αριστόκριτο (στ. 84 και 76 και 80 αντίστοιχα), το Νικάτα (στ. 107 και 12 αντίστοιχα) και τον Κλείδικο (στ. 144 και 30 αντίστοιχα). Οι *Κατάλογοι* της επιγραφής μας δεν ασκούν οι ίδιοι κάποια οικονομική δραστηριότητα: από όσα τεκμαίρουμε από το κείμενο της επιγραφής οι ίδιοι δεν πραγματοποιούν πληρωμές και δεν αναθέτουν εργασίες σε συγκεκριμένους εργολάβους. Στο χωρίο που εξετάζουμε μνημονεύονται 24 *Κατάλογοι*, τα ονόματα των οποίων προσδιορίζονται από το όνομα κάποιας κόμης της πόλης της Επιδαύρου, που προφανώς αποτελεί το Δημοτικό τους.

Μία τρίτη κατηγορία φορέων σχετικών με την ανέγερση της Θόλου είναι οι λεγόμενοι *ἐγδοτήρες* (στ. 4, 45) ή *θυμελοποῖται* (στ. 119), τα μέλη δηλαδή της Επιτροπής κατασκευής του έργου. Ο όρος *ἐγδοτήρ* είναι γενικότερος, ενώ ο όρος *θυμελοποῖται* προσδιορίζει τα μέλη της συγκεκριμένης επιτροπής κατασκευής της Θυμέλης ή Θόλου – τα μέλη ανάλογων επιτροπών κατασκευής του θεάτρου ή του ναού του Ασκληπιού, για παράδειγμα, θα ονομάζονταν *θεατροποῖται* και *ναοποῖται* αντίστοιχα. Τα μέλη της επιτροπής αυτής πραγματοποιούν επισκέψεις σε

περιοχές εκτός Επιδαύρου, για την προμήθεια υλικών και τη σύναψη συμφωνιών με διάφορους τεχνίτες. Τα περισσότερα ταξίδια πραγματοποιούνται προς την Αθήνα (στ. 56, 65, 79, 81), αλλά ορισμένα γίνονται και προς γειτονικές περιοχές: την Κόρινθο (στ. 4, 28, 33), τα Μέγαρα και την Αίγινα (στ. 5), το Άργος (στ. 77-78, 93) και τις Κλεωνές (στ. 81, 83). Είναι μάλιστα αξιοσημείωτο ότι δίδεται αναλυτικός κατάλογος των μελών της Επιτροπής που έπαιρναν μέρος σε κάθε ταξίδι, καθώς και του χρηματικού ποσού της αποζημίωσης που έλαβε ο κάθε ένας.

Όπως καθίσταται σαφές από τη μελέτη των προσώπων που απαρτίζουν την επιτροπή κάθε έτους, η σύνθεση της τελειταιάς δεν αλλάζει απαραίτητα από χρόνο σε χρόνο. Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό ότι η σύνθεση της επιτροπής σε τρία διαδοχικά έτη, επί των ιερών Πύθωνος (έτος εργασιών XI), Τελεσία (έτος εργασιών XII) και Καλλία (έτος εργασιών XIII) δεν διαφοροποιείται παρά κατά ένα μόνο μέλος. Ορισμένα πρόσωπα μάλιστα, όπως ο Αγέας και ο Πολυκλής, εμφανίζονται ως *έγδοτηρες* σε πέντε επιτροπές, ο Πολυκλής δε ειδικά αναφέρεται υπό τον ιερέα Δαμόκριτο (έτος εργασιών IX) έως τον ιερέα Στίακα (έτος εργασιών XVII), παραμένει δηλαδή στην ίδια θέση επί 8 έτη.

Εκτός από τις παραγγελίες των υλικών και την επιλογή των τεχνιτών, οι *έγδοτηρες* έχουν την αρμοδιότητα να συγκεντρώνουν από τους εργολάβους τα επιμέρους χρηματικά ποσά που ορίζονται ως πρόστιμα (*έπιτιμά*) για τις κακοτεχνίες ή για τις καθυστερήσεις παράδοσης των παραγγελθέντων υλικών (*ύπεραμεριάν*) και να τα αποδίδουν πίσω στον ιερέα του Ασκληπιού. Υπάρχουν μάλιστα ορισμένοι *έγδοτηρες*, οι οποίοι επανειλημμένα αναλαμβάνουν το συγκεκριμένο έργο (π.χ. ο Αγέας επί 2 έτη, ο Πολυκλής και ο Δαμοφάνης επί 3). Πιθανόν λοιπόν να ορίζονταν σε κάθε επιτροπή συγκεκριμένα άτομα αρμόδια για το συγκεκριμένο έργο.

Οι τεχνίτες ή εργολάβοι, οι οποίοι αναλάμβαναν την προμήθεια των απαιτούμενων υλικών και τη διαμόρφωση αυτών προκειμένου να χρησιμοποιηθούν στην κατασκευή, αναφέρονται στο κείμενο της επιγραφής ως *εργῶνες*. Ορισμένοι από αυτούς προέρχονται από την Επίδαυρο (πρέπει να θεωρηθεί ότι όλοι οι τεχνίτες των οποίων τα ονόματα δεν προσδιορίζονται με το εθνικό τους είναι Επιδαύριοι), οι περισσότεροι όμως κατάγονται από άλλες περιοχές: το Άργος, την Αθήνα, την Τεγέα, την Τροιζήνα, την Πάρο. Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό ότι όλα τα μεγάλα έργα ανατίθενται σε ξένους: οι Αργίτες Χρέμων και Λυσιάδας αναλαμβάνουν την προμήθεια και διαμόρφωση των μελανών λίθων της πατρίδας τους, οι Αθηναίοι Μολοσσός και Ευθύνομος την προμήθεια και διαμόρφωση των λίθων από πεντελικό μάρμαρο,

εργασία στην οποία προφανώς ειδικεύονταν λόγω της καταγωγής τους, ο Αθηναίος Ευθύνομος και ο Πάριος Σαννίων τη συναρμογή των μελανών και πεντελικών λίθων, ο Πάριος Σαννίων και Αθηναίος Κωμωιδίων τη διαμόρφωση των διακοσμητικών γλυφών των αρχιτεκτονικών μελών – εργασία για την οποία φημίζονταν τόσο οι Αθηναίοι όσο και οι Πάριοι τεχνίτες. Αντίθετα, στους Επιδαύριους ανατίθενται έργα μικρής κλίμακας: στον Αριστόδωρο, το Δαμίνιο, το Νίκωνα και τον Εύτυχο ανατίθεται η προμήθεια μεταλλικών συνδέσμων, στο Σωσθένη η προσωρινή κάλυψη της περιόστασης, στον Αστυφάνη ο χρωματισμός των γραμμιάτων με την εγκαυστική τεχνική, στο Γλαύκο και το Μεγακλείδα η μεταφορά των λίθων από το λιμάνι στο ιερό.

Σύμφωνα με το κείμενο της επιγραφής, στην αρχή κάθε έτους φθάνει στην Επίδαυρο ένας σημαντικός αριθμός τεχνιτών από διάφορες περιοχές, στους οποίους μάλιστα δίδονται αποζημιώσεις για τα έξοδα του ταξιδιού· οι περισσότεροι όμως από αυτούς δεν παρουσιάζονται στη συνέχεια να αναλαμβάνουν την προμήθεια κάποιων υλικών ή την κατασκευή κάποιου τμήματος του οικοδομήματος. Πρέπει λοιπόν να υποθέσουμε ότι για την ανάθεση των διαφόρων σημαντικών έργων πραγματοποιούνταν αρχικά κάποιος διαγωνισμός, όπου οι ενδιαφερόμενοι συγκεντρώνονταν στην Επίδαυρο και υπέβαλλαν τις προσφορές τους. Ορισμένοι από αυτούς επιλέγονταν για το εκάστοτε έργο, ενώ ακόμα και σε αυτούς που επέστρεφαν στην πατρίδα τους άπρακτοι δίδονταν αποζημιώσεις για τα έξοδα του ταξιδιού.

Φαίνεται πάντως ότι για τα έργα μικρής κλίμακας δεν ακολουθούνταν η ίδια μέθοδος: για να αποφευχθούν οι χρονοβόρες διαδικασίες αλλά και τα περιττά έξοδα τα έργα ανατίθεντο απευθείας σε Επιδαύριους τεχνίτες που ήταν ήδη γνωστοί από άλλες συνεργασίες κατά το παρελθόν. Ορισμένοι από τους Επιδαύριους τεχνίτες είχαν για παράδειγμα εργαστεί και για την κατασκευή του ναού του Ασκληπιού, όπως γνωρίζουμε από την αναφορά τους στη σχετική επιγραφή (IG IV², 102). Τέτοιοι είναι οι μεταλλουργοί Εύτυχος (αναφορά στους στίχους 112-136 της επιγραφής της Θόλου και στο στίχο 294 της επιγραφής του ναού Ασκληπιού) και Νίκων (στ. 109 και 222 αντίστοιχα), ο Φιλωνίδας (στ. 164 και 172 αντίστοιχα) και ο Αστίας (στ. 38 και 111 αντίστοιχα). Ένα στοιχείο ιδιαίτερα σημαντικό και για την επιλογή των ξένων τεχνιτών είναι το γεγονός ότι ορισμένοι από αυτούς ήταν αρκετά γνωστοί, καθώς είχαν επιλεγεί και εργαστεί, την ίδια περίπου περίοδο, για την κατασκευή του ναού του Απόλλωνα στους Δελφούς του 4ου π.Χ. αιώνα, όπως φαίνεται από τις αντίστοιχες επιγραφές με τους απολογισμούς της κατασκευής του ναού (Syll.³ 241, 246, 247 και 250). Χα-

ρακτηριστικά αναφέρουμε τον Αργείο Νικόστρατο (στ. 12, 44 και 53 της επιγραφής της Θόλου), ο οποίος απαντά και στη Syll.³ 246 Π (9) (342 π.Χ.), τον Αργείο Χρέμωνα (στ. 12, 44, 54, 55, 88, 116 της επιγραφής της Θόλου), ο οποίος αναφέρεται στη Syll.³ 247 Ι2 (342 π.Χ.), τον Αργείο Κλεόστρατο (στ. 40 της επιγραφής της Θόλου), ο οποίος αναφέρεται στη Syll.³ 246 Π (9) στ. 46 (342 π.Χ.), και τον Αθηναίο Μολοσσό (στ. 75 επιγραφής της Θόλου), που απαντά και στις Syll.³ 241 στ. 177 (340 π.Χ) και 250 Ι στ. 25 (338 π.Χ.).

Η συνεργασία δύο ή περισσότερων τεχνιτών για το ίδιο έργο είναι σπάνια: μοναδική περίπτωση, στο απόσπασμα που εξετάζουμε, αποτελούν ο Αθηναίος Ευθύνομος και ο Πάριος Σαννίων, οι οποίοι συνεργάστηκαν για τη διαμόρφωση και συναρμογή των πεντελικών λίθων, καθώς και για τη συναρμογή των μελανών λίθων του Άργους. Το έργο επίσης της διαμόρφωσης των διακοσμητικών γλυφών των ορθοστατών, της επίστεψης των τοίχων, των πλαισίων της θύρας, των υπερθύρων και των φουρυσίων, ανατίθεται σε δύο τεχνίτες, τον Πάριο Σαννίωνα και τον Αθηναίο Κομωιδίωνα, όχι όμως σε συνεργασία.

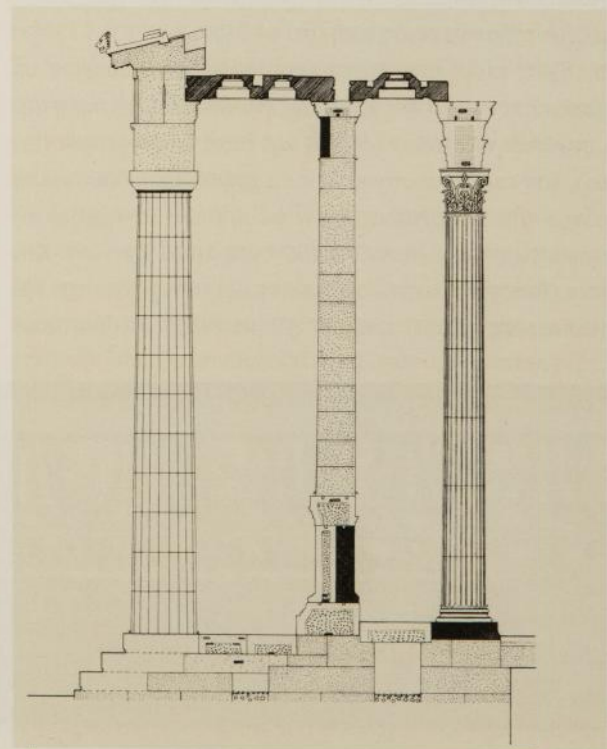
Όσον αφορά στους όρους και στις διαδικασίες πληρωμής των εργολάβων, δεν διευκρινίζεται στο κείμενο της επιγραφής κατά πόσον τα χρήματα δίδονταν προκαταβολικά ή μετά την παράδοση των παραγγελθέντων υλικών και εργασιών. Σε ορισμένες περιπτώσεις τουλάχιστον ίσχυε το πρώτο, όπως υποδηλώνεται από το γεγονός ότι ορισμένοι εργολάβοι υποχρεώθηκαν να πληρώσουν πρόστιμα, δύο ή τρία χρόνια μετά την εποχή που τους ανατέθηκε το έργο και δόθηκε το χρηματικό ποσό της αμοιβής, για κακοτεχνίες ή καθυστερήσεις στην παράδοση των υλικών ή στην ολοκλήρωση των εργασιών. Σε ορισμένες περιπτώσεις πάντως εφαρμόστηκε η τακτική της τμηματικής ανάθεσης και πληρωμής διαφόρων εργασιών, προφανώς λόγω έλλειψης επαρκών πόρων κατά το συγκεκριμένο χρονικό διάστημα. Για παράδειγμα, ο Κομωιδίων πληρώθηκε για τη διαμόρφωση των διακοσμητικών γλυφών σε τρεις διαφορετικούς μήνες επί ιερέως Ευκλέως, ενώ ο Σαννίων ξεκίνησε ένα παρόμοιο έργο επί του ίδιου ιερέως, πληρώθηκε σε δύο διαφορετικούς μήνες αυτού του έτους και μία τρίτη φορά το επόμενο έτος, επί ιερέως Θιαίου.

Ένα τελευταίο σημείο, που πρέπει να τονισθεί, είναι η αυστηρότητα των προστίμων που επιβάλλονταν στους εργολάβους λόγω κακοτεχνιών ή καθυστερήσεων παράδοσης των παραγγελθέντων αρχιτεκτονικών μελών. Αναφέρουμε χαρακτηριστικά την περίπτωση του Μεγακλείδα, ο οποίος επί ιερέως Τελεσία (ΧΙΙο έτος εργασιών) έλαβε το ποσό των 1775 δραχμών για τη μεταφορά των πεντελικών λίθων από το λιμάνι στο ιερό, ενώ δύο χρόνια αργότερα, επί ιε-

ρέως Ευκλέου, του επεβλήθη πρόστιμο 1530 δραχμών για την καθυστέρηση στην παράδοση των υλικών αυτών!

Έπειτα από την ανάλυση που προηγήθηκε μπορούμε να παρακολουθήσουμε, βασιζόμενοι στο κείμενο της επιγραφής, τις εργασίες που πραγματοποιήθηκαν στη Θόλο της Επιδαύρου, κατά τη 2η οικοδομική φάση της κατασκευής, δηλαδή κατά τα έτη ΧΙΙ-ΧVII.

Κατά τον πρώτο μήνα του ΧΙΙου έτους εργασιών, επί ιερέως Τελεσία, συγκεντρώνεται στην Επίδαυρο σημαντικός αριθμός τεχνιτών, προφανώς για τη συμμετοχή σε ένα διαγωνισμό για την επιλογή των τεχνιτών που θα συνέχιζαν τις εργασίες στη Θόλο. Μεταξύ αυτών επιλέγεται ο Αργείος Χρέμων για τη διαμόρφωση των μελανών λίθων (στ. 55-6), ενώ κατά τον επόμενο μήνα ανατίθεται στον Αθηναίο Ευθύνομο και στον Πάριο Σαννίωνα η διαμόρφωση και συναρμογή των πεντελικών λίθων, καθώς και η συναρμογή των τελευταίων με τους μελανούς λίθους που επρόκειτο να παραδώσει ο Χρέμων. Οι μελανοί λίθοι του Άργους που αποφασίστηκε να διαμορφώσει ο Χρέμων είναι πιθανότατα αυτοί που παραγγέλθηκαν στο Λυσιάδα κατά το ΙΧο έτος των εργασιών (στ. 14-15) και, όπως συνάγεται από τη συνέχεια της επιγραφής, όπου επιβάλλονται πρόστιμα στο Λυσιάδα για την καθυστέρηση παράδοσης των παραγγελθέντων υλικών (στ. 73-74, 85-89), πρόκειται για τους μελανούς λίθους του στυλοβά-

Ειχ. 2: Σχεδιαστική αναπαράσταση, σε τομή, του εξωτερικού περιστευλίου, του τοίχου του σηκού και του εσωτερικού περιστευλίου της Θόλου της Επιδαύρου (G. Roux).

τη του εσωτερικού περιστευλίου και για τους μελανούς λίθους των ορθοστατών των τοίχων του σηκού. Όσον αφορά στους λίθους από πεντελικό μάρμαρο, αυτοί είχαν φθάσει στην Επίδαυρο κατά το προηγούμενο, ΧΙο έτος των εργασιών, όπως υποδηλώνεται από την αποστολή στην Αθήνα, κατά το έτος αυτό, της δεκάτης της εγγυήσεως για τους λευκούς πεντελικούς λίθους (στ. 36-37). Οι μελανοί και πεντελικοί λίθοι που πρόκειται να συναρμόσουν αντιπροσωπεύουν το μαρμάρινο τοιχοβάτη του σηκού, που φέρει ανάγλυφη διαμόρφωση εξωτερικά, τους λίθους του ορθοστάτη (μία σειρά πεντελικών λίθων εξωτερικά και μία σειρά μελανών λίθων εσωτερικά) του τοίχου του σηκού, και το στυλοβάτη της εσωτερικής κιονοστοιχίας (από μελανό λίθο) (εικ. 2).

Τον ίδιο μήνα ανατίθεται στο Σωσθένη η στέγασια τᾶς περιστάσιος (στ. 60). Δεν πρόκειται βέβαια για την κατασκευή της στέγης της περιστάσης, καθώς οι τοίχοι του σηκού δεν είχαν ακόμη κατασκευασθεί· πιθανότατα γίνεται αναφορά σε μία προσωρινή, πρόχειρη κάλυψη του εδάφους μεταξύ της κρηπίδας και των θεμελιώσεων του τοίχου του σηκού, το οποίο ήταν απαραίτητο να προστατευθεί, έως την οριστική κατασκευή της πλακόστρωσης, από τη διάβρωση και την αναπόφευκτη φθορά λόγω των τελούμενων εργασιών. Την ίδια περίοδο εκτελούνται και μικρότερης κλίμακας εργασίες, καθώς ο Επιδαύριος Αστυφάνης αναλαμβάνει το χρωματισμό των γραμμάτων με την εγκαυστική τεχνική (στ. 64-65).

Τους επόμενους μήνες παραγγέλονται διαδοχικά σε Επιδαύριους τεχνίτες μόλυβδος για τη μολυβδοχόηση των συνδέσεων των λίθων (στ. 62) και σιδηροί σύνδεσμοι (στ. 65), που επρόκειτο προφανώς να χρησιμοποιηθούν για τη σύνδεση των αρχιτεκτονικών μελών που προγραμματίστηκε να συναρμόσουν ο Ευθύνομος και ο Σαννίων. Κατά το διάστημα που οι δύο τελευταίοι συνεχίζουν την εργασία τους, φθάνει από την Αθήνα ένα δεύτερο φορτίο

από πεντελικούς λίθους, 71 τον αριθμό (στ. 67). Οι λίθοι αυτοί αντιπροσωπεύουν, πιθανότατα, το σύνολο των επιστέψεων των ορθοστατών, τα μαρμάρινα τμήματα της θύρας και τους λίθους της επίστεψης των τοίχων του σηκού που διαμορφωνόταν κάτω ακριβώς από τα φατνώματα της στέγης (εικ. 2), δηλαδή το σύνολο των μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών που ήταν απαραίτητα για την ολοκλήρωση των τοίχων του σηκού.

Το ίδιο έτος πληρώνεται στον Αθηναίο Λάμαχο, ως εγγύηση για την έγκαιρη αποστολή από την Αθήνα και ασφαλή άφιξη στην Επίδαυρο ορισμένων πεντελικών λίθων, το 1/50 της τιμής των λίθων αυτών (στ. 71-72): πρόκειται, πιθανότατα, για κάποιο είδος φορολογίας «σε είδος» των εξαγωγίμων προϊόντων που επέβαλε η αθηναϊκή πολιτεία. Κατά το τέλος της διαχείρισεως του ιερέα Τελεσία επιβάλλεται πρόστιμο στο Λυσιάδα για την καθυστέρηση στην κοπή των ορθοστατών από μελανό αργίτικο λίθο (στ. 73-75), έργο που του είχε ανατεθεί κατά τι ΙΧο έτος των εργασιών (στ. 14-15), δηλαδή 3 έτη πριν. Παράλληλα επιβάλλεται στον Αθηναίο Μολοσσό σοβαρότατο πρόστιμο για την καθυστέρηση στην κοπή και μεταφορά των πεντελικών λίθων από το λατομείο στον Πειραιά (στ. 75-76).

Κατά το επόμενο, ΧΙΙο έτος των εργασιών, επί ιερέως Καλλία, δεν πραγματοποιούνται εργασίες μεγάλης κλίμακας. Παραγγέλεται στο Δαμίνο –στον οποίο είχε ανατεθεί η προμήθεια των ίδιων υλικών και κατά το προηγούμενο έτος– η παροχή σιδηρών συνδέσμων, σε δύο δόσεις (στ. 80 και 83). Ο Μολοσσός, που το προηγούμενο έτος είχε αναλάβει τη μεταφορά των πεντελικών λίθων από το λατομείο στο λιμάνι του Πειραιά, πληρώνεται για την κατασκευή ξύλινων κατασκευών συσκευασίας των λίθων, χρησιμοποιούμενων για να διευκολύνεται η ανύψωση και μεταφορά τους στον Πειραιά (στ. 84-85). Στο τέλος της διαχειριστικής περιόδου επιβάλλονται εκ νέου στο Λυσιάδα δύο πρόστιμα, το ένα για την καθυστέρηση πα-

Εικ. 3: Θόλος Επίδαυρου. Σχέδιο των γλυφών που κοσμούσαν την επίστεψη των ορθοστατών των τοίχων του σηκού (Defrasse).

Εικ. 4: Θόλος Επίδαυρου. Λεπτομέρεια των διακοσμητικών γλυφών της παραστάδας της θύρας του σηκού.

ράδοσης στο ιερό των μελανών λίθων των στυλοβατών του εσωτερικού περιστυλίου (στ. 85-6), και το άλλο για την καθυστέρηση μεταφοράς στο ιερό των ορθοστατών (από μελανό λίθο) των τοίχων του σηκού (στ. 87-8). Για κακοτεχνίες στη διαμόρφωση των λίθων αυτών επιβάλλεται, την ίδια περίοδο, πρόστιμο στον Χρέμωνα – θυμίζουμε ότι το έργο του είχε ανατεθεί κατά το προηγούμενο έτος.

Το επόμενο, XIVο έτος κατασκευής της Θόλου, πραγματοποιούνται εργασίες διαμόρφωσης των διακοσμητικών γλυφών των τοίχων του σηκού και της θύρας του σηκού του κτηρίου. Τον πρώτο μήνα του έτους ο Αθηναίος Κωμωιδίων αναλαμβάνει να φιλοτεχνήσει ένα υπόδειγμα των διακοσμητικών γλυφών, των αστραγάλων και των κυματίων που θα διακοσμήσουν το κτήριο. Όπως γνωρίζουμε από τα ανασκαφικά ευρήματα, διακοσμητικές γλυφές και ταινίες κυματίων και αστραγάλων υπήρχαν στην επίστεψη των ορθοστατών (εικ. 3) και στο άνω τμήμα των τοίχων του σηκού, κάτω από τα φατώματα της στέγης (εικ. 2), καθώς βέβαια και στα υπέρθυρα, τα φουρούσια και στο πλαίσιο των παραστάδων της θύρας (εικ. 4), χαρακτηρίζονται δε από εξαιρετικό διακοσμητικό πλούτο. Τις διακοσμητικές αυτές γλυφές αναλαμβάνουν να διαμορφώσουν δύο τεχνίτες, ο Αθηναίος Κωμωιδίων (που είχε φτιάξει και το υπόδειγμά τους) και ο Πάριος Σαννίων. Ο Κωμωιδίων αναλαμβάνει τμηματικά τις εξής εργασίες: η πρώτη ανάθεση αφορά στη διαμόρφωση των γλυφών στις δύο παραστάδες και στα φουρούσια της θύρας (στ. 94-95), η δεύτερη αφορά στη διαμόρφωση ορισμένων διακοσμητικών γλυφών, χωρίς να διευκρινίζεται ποιων (στ. 102) και, σε μία τρίτη φάση, ο τεχνίτης πληρώνεται το υπόλοιπο της αμοιβής του για εργασίες που είχε ήδη πραγματοποιήσει (στ. 104). Ο Σαννίων αναλαμβάνει, επίσης με τέσσερις διαδοχικές αναθέσεις, τη διαμόρφωση των γλυφών που είχαν εγκριθεί (προφανώς από το υπόδειγμα του Κωμωιδίωνα) στα φουρούσια και στα υπέρθυρα της θύρας (στ. 96-97), τη φιλοτέχνηση ορισμένων διακοσμητικών γλυφών (χωρίς αυτό να διευκρινίζεται περαιτέρω) (στ. 101) και τη διαμόρφωση των εναπομείναντων τμημάτων των γλυφών των υπέρθυρων και των φουρούσιων (στ. 104-105), ενώ το έργο του ολοκληρώνεται το επόμενο έτος, επί ιερέως Θιαίου, με μία τέταρτη ανάθεση για την ολοκλήρωση των γλυφών των υπέρθυρων (στ. 110-111). Δεν γνωρίζουμε την ακριβή μορφή της συνεργασίας των δύο τεχνιτών ούτε τον αριθμό των αρχιτεκτονικών μελών που είχε αναλάβει να διαμορφώσει ο κάθε ένας. Από το ύψος πάντως των αμοιβών τους τεκμαίρεται ότι ο Κωμωιδίων είχε αναλάβει το μεγαλύτερο τμήμα των εργασιών.

Κατά το ίδιο έτος (επί ιερέως Ευκλέος) ο μεταλλουργός Δαμίνος, με τον οποίο υπήρξε συνεργασία και κατά

τα προηγούμενα έτη, αναλαμβάνει με δύο διαδοχικές αναθέσεις (στ. 92 και 97-98) την προμήθεια σιδηρών συνδέσμων. Επίσης επιβάλλεται στον Μεγακλείδα υψηλό πρόστιμο για την καθυστέρηση στη μεταφορά των πεντελικών λίθων από το λιμάνι στο ιερό (στ. 98-99).

Κατά το XVο έτος κατασκευής της Θόλου, επί ιερέως Θιαίου, ανατίθενται μικρής κλίμακας εργασίες (προφανώς συνεχίζονται και τα μεγάλης κλίμακας έργα, όπως η διαμόρφωση των διακοσμητικών γλυφών τοίχων και θύρας, που όμως φαίνεται ότι δεν έχουν ολοκληρωθεί ακόμα). Παραγγέλλονται κυρίως μεταλλικά τμήματα για τη σύνδεση των αρχιτεκτονικών μελών: στον Εύτυχο, με δύο διαδοχικές αναθέσεις (στ. 108 και 111), παραγγέλλονται σιδηροί σύνδεσμοι, ενώ στο Νίκωνα ανατίθεται η παροχή μολύβδου για τη μολυβδόχωση των συνδέσμων. Ανατίθεται το τελευταίο τμήμα της εργασίας του στον Πάριο Σαννίωνα, στον οποίο και επιβάλλεται πρόστιμο 1 δραχμής (στ. 111).

Κατά το επόμενο, XVΙο έτος, επί ιερέως Τιμοκράτη, συνεχίζονται τα έργα ελάσσονος σημασίας. Το μόνο υλικό που παραγγέλεται είναι σιδηροί σύνδεσμοι και γόμφοι στο μεταλλουργό Εύτυχο (στ. 114), με τον οποίο υπήρξε στενή συνεργασία κατά τα προηγούμενα έτη. Επίσης επιβάλλεται στο Λυσιάδα ένα τρίτο κατά σειρά πρόστιμο, σε συνέχεια των δύο προστίμων του XXIIου έτους, για την προμήθεια των μελανών λίθων (των ορθοστατών και των στυλοβατών) (στ. 115), που είχαν παραγγελθεί 7 έτη πριν, κατά το IXο έτος εργασιών (στ. 14-15). Το γεγονός αυτό υποδηλώνει ότι κατά το XVΙο έτος των εργασιών δεν είχε ακόμα ολοκληρωθεί η κατασκευή των ορθοστατών των τοίχων του σηκού και του στυλοβάτη της εσωτερικής περιστεφής.

Κατά το τελευταίο, XVΙΙο έτος εργασιών της δεύτερης οικοδομικής φάσης της Θόλου, επί ιερέως Στίακος, δεν ανατίθεται κανένα νέο έργο. Επιβάλλεται μόνο ένα πρόστιμο στο Χρέμωνα, σχετικά με τη διαμόρφωση των μελανών λίθων (του στυλοβάτη και των ορθοστατών) (στ. 116) – έργο που του είχε ανατεθεί 5 έτη πριν, το XIIο έτος των εργασιών –, και ένα άλλο πρόστιμο στο Σαννίωνα (στ. 116), δεύτερο κατά σειρά μετά από αυτό του προηγούμενου έτους (στ. 111), για κακοτεχνίες στη διαμόρφωση των διακοσμητικών γλυφών των λίθων.

ΜΑΡΙΑ ΤΣΟΥΛΗ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

IG IV², 103. B. Keil, 'Die Rechnungen über den epidaurischen Tholosbau', *AM* 20 (1895), 20-115, 405-450. G. Roux, *L'architecture de l'Argolide aux IVe et IIIe siècles av. J.-C.*, BEFAR 199, Paris 1961, 171-176. A. Burford, 'Notes on the Epidaurian Building Inscriptions', *BSA* 61 (1966), 275-281. A. Burford, *The Greek Temple Builders at Epidauros*, Liverpool 1969. M.-Chr. Hellmann, *Choix d'inscriptions architecturales grecques*, Lyon 1999, 77-80.

**IV Ηλιακό ρολόι
από λευκωπό μάρμαρο,
κωνικού τύπου,
με αναθηματική επιγραφή**

Ύψ. 0,27μ., πλ. 0,30 μ, πάχ. 0,17 μ.

Ίμβρος

Επιγραφικό Μουσείο, EM 2922

2ος ή 1ος αι. π.Χ.

Το λίθινο αυτό ηλιακό ρολόι βρέθηκε στην Ίμβρο, είναι όμως άγνωστος ο ακριβής τόπος εύρεσής του. Έπειτα από τη μεταφορά του στο Επιγραφικό Μουσείο θεωρήθηκε αττικό έργο, λόγω της μνείας, στην αναθηματική επιγραφή που φέρει στη βάση του, ενός Αθηναίου από το Δήμο της Φυλής. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να περιληφθεί το μνημείο τόσο στο Corpus των επιγραφών της Ίμβρου (IG XII 8, 71) όσο και στο Corpus των αττικών επιγραφών (IG II² 5216) (οι μικρές διαφορές στα κείμενα των δύο δημοσιεύσεων οφείλονται στην αποσπασματική διατήρηση του πρώτου στίχου της επιγραφής).

Η αναθηματική επιγραφή είναι χαραγμένη στη βάση του μνημείου και αποτελείται από δύο στίχους χαραγμένους χωρίς να έχει αφεθεί διάστιχο. Τα γράμματα του πρώτου στίχου καταλαμβάνουν όλο το πλάτος της βάσης του ρολογιού, ενώ τα γράμματα του δεύτερου στίχου, που είναι ελαφρώς μεγαλύτερα, είναι κεντραρισμένα στο μέσον του στίχου (μέγεθος γραμμάτων: 1,4 εκ.). Από τη μορφή των γραμμάτων, τα οποία φέρουν υποτυπώδεις ακρόμορες, και τα επιμέρους χαρακτηριστικά ορισμένων από αυτά (Α με τεθλασμένη την οριζόντια κεραία, Θ με οριζόντια κεραία που δεν φτάνει έως την περιφέρεια του κύκλου, Σ με εντελώς οριζόντιες κεραίες και Μ με εντελώς κάθετες) η επιγραφή και επομένως το μνημείο χρονολογείται στον 2ο ή 1ο π.Χ. αιώνα. Η επιγραφή έχει ως εξής:

Λυσαγόρας Πραξίνου Φυλάσ[ιος]
Θεοῖς Μεγάλους

Ο Λυσαγόρας, γιος του Πραξίνου, από το δήμο της Φυλής, στους Μεγάλους Θεούς.

Οι Μεγάλοι Θεοί, στους οποίους ανατίθεται το ρολόι, είναι πιθανότατα οι Διόσκουροι - Κάβειροι, για τους οποίους γνωρίζουμε ότι λατρεύονταν στην Ίμβρο. Στο νησί έχει εντοπισθεί Ιερό των Διοσκούρων - Καβείρων και σε αυτό πιθανότατα είχε ανατεθεί το μνημείο που εξετάζουμε. Ο αναθέτης του ρολογιού, ο Λυσαγόρας, γιος του Πραξίνου, από το Δήμο της Φυλής, είναι Αθηναίος που πιθανότατα είχε εγκατασταθεί ως κληρούχος στην Ίμβρο.

Πριν προχωρήσουμε στην περιγραφή και ερμηνεία της λειτουργίας του συγκεκριμένου ηλιακού ρολογιού, κρίνεται σκόπιμο να αναφερθούμε εν συντομία στον τρόπο κατασκευής και χρήσης των ηλιακών ρολογιών γενικότερα.

Σύμφωνα με τον Ηρόδοτο (Ηρόδοτου *Ιστορία* II 109) η χρήση του *γνώμονα*, του παλαιότερου και απλού-

στερου οργάνου μέτρησης του χρόνου, έγινε γνωστή στους Έλληνες από τους Βαβυλωνίους: *πόλον γὰρ καὶ γνώμονα καὶ τὰ δυνώδεκα μέρεια τῆς ἡμέρης παρὰ Βαβυλωνίων ἔμαθον οἱ Ἕλληνες*. Κατά το Διογένη Λαέρτιο (B, 1) ο Αναξίμανδρος ο Μιλήσιος (610-540 π.Χ.) εισήγαγε στην Ελλάδα το γνώμονα και έσθησε στη Σπάρτη έναν πυραμιδοειδές τέτοιο όργανο *ἐπὶ τῶν σκιοθήρων*, το οποίο έδειχνε την αληθινή μεσημβρία και σημείωνε τις τροπές και τις ισημερίες. Κατά τον Πλίνιο πάλι (Plinius, *Historia naturalis* II 187) η εφεύρεση του ηλιακού ρολογιού αποδίδεται στον Αναξιμένη (586-525 π.Χ.). Τον 5ο π.Χ. αιώνα πάντως ο αστρονόμος Μέτων εισήγαγε ένα τελειοποιημένο τύπο γνώμονα, το *ἡλιοτρόπιον*, και σε συνεργασία με τον Ευκλήμονα διαπίστωσαν την ανισότητα των εποχών και προσδιόρισαν τις θερινές και χειμερινές τροπές. Η μέτρηση αυτή έγινε το 432 π.Χ. και αποτέλεσε τη βάση για τον καθορισμό της φαινόμενης ηλιακής τροχιάς κατά τη διάρκεια ενός έτους. Όσον αφορά πάντως στα αρχαιολογικά δεδομένα, αυτά υποδηλώνουν ότι πριν από τον 3ο αιώνα π.Χ. φαίνεται να υπήρχαν λίγα, αν όχι ελάχιστα, ηλιακά ρολόγια που σημείωναν τις εποχές και έδειχναν τις ώρες σε συνάρτηση με την εκάστοτε εποχή.

Στα πρώτα ηλιακά ρολόγια η διάρκεια της ημέρας από την ανατολή έως τη δύση του ήλιου διαιρούνταν σε 12 τμήματα - η έννοια της *ώρας* δεν είναι γνωστή στον Ηρόδοτο, ο οποίος αναφέρει *τα δυνώδεκα μέρεια τῆς ἡμέρης*, και ο όρος δεν απαντά σε αρχαία κείμενα πριν από το τελευταίο τρίτο του 4ου π.Χ. αιώνα (η πρώτη αναφορά γίνεται από τον Αριστοτέλη (*Αθηναίων Πολιτεία* 30,6). Τα 12 αυτά χρονικά διαστήματα δεν είχαν σταθερή διάρκεια αλλά μεταβαλλόμενη ανάλογα με τις εποχές (ήταν μικρής διάρκειας κατά τους χειμερινούς μήνες, οπότε η διάρκεια της ημέρας ήταν μικρή, και μεγάλης διάρκειας κατά τους θερινούς μήνες, οπότε η διάρκεια της ημέρας ήταν μεγάλη) (*ῥῆραι καιρικαί*). Το πρόβλημα αυτό επιλύθηκε κατά την ελληνιστική περίοδο: στα μεν οριζόντια και κατακόρυφα ηλιακά ρολόγια ο γνώμονας τοποθετήθηκε σε κλίση ανάλογη με το γεωγραφικό πλάτος της κάθε περιοχής, ώστε να είναι παράλληλος με τον άξονα της γης, στα δε ημισφαιρικά ή κωνικά ρολόγια η ίδια η ωρόπλακα τοποθετήθηκε στη διεύθυνση του Ισημερινού, και παράλληλα χαράχθηκαν, επάνω στο σώμα του ημισφαιρίου ή του κώνου, οι γραμμές των χειμερινών και των θερινών τροπών και των ισημερινών, ώστε να σημειώνονται ώρες σταθερής διάρκειας (*ῥῆραι ἰσημερηναί*) για την εκάστοτε χρονική περίοδο.

Τα ηλιακά ρολόγια αποτελούνται από ένα στυλό -

γνώμονα (τον ονομαζόμενο από τους αρχαίους συγγραφείς *γνώμονα*, *σκιοθήρα*, *σκιοθήρη*, *ώροσκοπιον*, *ώρολογεϊον*, *ώρολόγιον σκιοθηρικόν*), τοποθετημένο σταθερά σε μια επιφάνεια οριζόντια ή κατακόρυφη (την ωρόπλακα), στραμμένη προς Ν. Ο χώρος της επιφάνειας αυτής, πάνω στην οποία πέφτει η σκιά της μύτης του στύλου από την ανατολή έως τη δύση του ήλιου, χωρίζεται με έντεκα ακτινωτά διατεταγμένες γραμμές σε δώδεκα ίσα τμήματα 15° το κάθε ένα, τα οποία ορίζουν τα διαστήματα των ωρών μιας ημέρας, από την ανατολή, στο αριστερό άκρο, μέχρι τη δύση του ήλιου, στο δεξί. Συχνά η ωρόπλακα χωρίζεται και με τρεις οριζόντιες ημικυκλικές γραμμές, που σημειώνουν το θερινό και το χειμερινό ηλιοστάσιο και τις ισημερίες. Τα ηλιακά ρολόγια διακρίνονται, ανάλογα με την κλίση της ωρόπλακάς τους, την κατεύθυνση του γνώμονα και τη μορφή των χαραγών, σε σφαιρικά, κωνικά, επίπεδα και κυλινδρικά.

Το ηλιακό ρολόι που εξετάζουμε έχει λαξευθεί στο πρόσθιο τμήμα ενός κυβολίθου από λευκό μάρμαρο που φέρει λίγες γριζές φλεβώσεις. Όλες οι πλευρές του είναι καλά λειασμένες, γεγονός που υποδηλώνει ότι το ρολόι αυτό δεν προοριζόταν να εντοιχισθεί σε κάποιο σημείο για να είναι ορατό από ψηλά, αλλά ήταν τοποθετημένο πάνω σε κάποια βάση ή βήθρο, κάτι που συμφωνεί άλλωστε και με τη χρήση του ως αναθήματος. Διατηρείται σε σχετικά καλή κατάσταση. Είναι θραυσμένο στην άνω του επιφάνεια, ιδιαίτερα έντονα γύρω από την οπή για την τοποθέτηση του γνώμονα – κάτι που προφανώς συνέβη προκειμένου να αφαιρεθεί το μεταλλικό αυτό εξάρτημα. Έχει επίσης σπάσει το αριστερό άκρο της ωρόπλακας, ενώ το δεξί της άκρο ήταν φτιαγμένο από ένα πρόσθετο κομμάτι, όπως υποδηλώνει η αδρή επεξεργασία με βελόνι της ωρόπλακας στο σημείο αυτό και η διάνοιξη δύο οπών για τη συναρμογή του πρόσθετου μέλους.

Στην άνω επιφάνεια του ρολογιού η μπροστινή ακμή είναι ημικυκλική και αποτελεί το πάνω τμήμα της ωρόπλακας. Σε αυτή την επιφάνεια έχει ανοιχθεί, σε σημείο εγγύτερα στην οπίσθια όψη του κυβολίθου παρά στην πρόσθια, μία οπή κυκλικής διατομής για τη στερέωση της βάσης του γνώμονα. Η οπή αυτή έχει περιχέλιωμα ανοιχτό προς την πρόσθια ακμή του κυβολίθου και από αυτήν ξεκινά μία ακανόνιστη εγκοπή που φτάνει στο μέσον περίπου της πρόσθιας ακμής, ανοιγμένη για να δοθεί διέξοδος του γνώμονα προς την πρόσθια όψη, όπου και η ωρόπλακα – το χαρακτηριστικό αυτό είναι γνωστό σε όλα τα σχετικά ηλιακά ρολόγια. Στην οπή διατηρούνται ίχνη σιδήρου, κατάλοιπα προφανώς του γνώμονα. Όπως υποδηλώνει η μορφή της υπάρχουσας εγκοπής αλλά και το σχήμα όλων των γνωμόνων αρχαίων ηλιακών ρολογιών που

έχουν διασωθεί, αυτός θα είχε σχήμα μικρής τριγωνικής στενόμακρης πυραμίδας, τοποθετημένης οριζόντια και παράλληλα στην άνω επίπεδη επιφάνεια του κυβολίθου.

Η πρόσθια όψη φέρει στο άνω τμήμα της την ωρόπλακα, η οποία καταλαμβάνει λίγο παραπάνω από το μισό της πλευράς αυτής. Το κάτω τμήμα της διαμορφώνεται σε μία σχηματοποιημένη βάση με διαδοχικά κοίλα και κυρτά τμήματα και απολήγει σε μία κατακόρυφη ταινία, όπου και έχει χαραχθεί η επιγραφή.

Οι πλαϊνές πλευρές του κυβολίθου είναι τραπεζοειδείς με οξεία των άνω πρόσθια γωνία, χαρακτηριστικό των ρολογιών των σφαιρικών και κωνικών τύπων. Από την τομή της ωρόπλακας είναι εμφανές ότι το ρολόι που εξετάζουμε ανήκει στον τύπο των κωνικών. Στα κωνικά ηλιακά ρολόγια η ωρόπλακα αποτελεί τμήμα της επιφάνειας ενός κώνου με τον άξονά του παράλληλο με τον άξονα της γης. Η κωνική πρόσθια επιφάνεια οριοθετείται στην άνω πλευρά από μία οριζόντια επιφάνεια παράλληλη με τον ορίζοντα της συγκεκριμένης περιοχής και στην κάτω απόληξή της από μία επιφάνεια παράλληλη με τον Ισημερινό (αυτή δηλαδή έχει κλίση ανάλογη με το γεωγραφικό πλάτος της συγκεκριμένης περιοχής). Το ρολόι που εξετάζουμε ανήκει στην υποκατηγορία αυτών, των οποίων ο κώνος έχει την κορυφή του πάνω από την οριζόντια επιφάνεια του κυβολίθου.

Το ανάπτυσμα της ωρόπλακας του ρολογιού αυτού μας δίνει ένα κανονικό ελλειπτικό σχήμα. Η ωρόπλακα έχει ημισφαιρικό σχήμα και από το κέντρο της πάνω ακμής της ξεκινούν, ακτινωτά διατεταγμένες, έντεκα εγγράφατες γραμμές. Οι ακτινωτές αυτές εγγράφατες ορίζουν τα διαστήματα των ωρών μιας ημέρας, από την ανατολή, στο αριστερό άκρο, έως τη δύση του ήλιου, στο δεξί. Η αρχή της πρώτης και το τέλος της τελευταίας ημέρας δε σημειώνονται με γραμμές, αλλά αντικαθιστώνται από την άνω, καμπύλη ακμή της ωρόπλακας. Να σημειωθεί ότι τα διαστήματα, στα οποία χωρίζουν οι ακτινωτές αυτές γραμμές την ωρόπλακα, είναι εμφανώς άνισα μεταξύ τους, και μειώνονται σταδιακά από την κεντρική, 6η γραμμή, που δηλώνει τη μεσημβρία, προς τα άκρα της ωρόπλακας. Έτσι η 1η και η 11η ακτινωτή γραμμή έχουν χαραχθεί εγγύτατα στην άνω, καμπύλη ακμή της ωρόπλακας και τα δύο ακραία διαστήματα, που αντιστοιχούν στην πρώτη και στην τελευταία ώρα της ημέρας, είναι εξαιρετικά μικρά (αναφέρουμε ενδεικτικά ότι τα δύο αυτά διαστήματα έχουν μέγιστο πλάτος 1,3-1,4 εκ. ενώ το 6ο και το 7ο, που είναι τα μεγαλύτερα, έχουν πλάτος 3,6 εκ.). Να σημειωθεί ότι σημαντικός αριθμός κωνικών ηλιακών ρολογιών φέρει τις εγγράφατες των ωρών με ελαφρά άνισες τις μεταξύ τους αποστάσεις (η Gibbs (Gibbs 1976) αναφέρει 22 κωνικά ηλιακά ρολόγια

με αυτό το χαρακτηριστικό : αρ. 3004G, 3018G, 3025G, 3041, 3043, 3045, 3046, 3047, 3056G, 3075, 3076, 3081, 3082, 3085G, 3086G, 3087, 3091, 3096, 3097, 3099, 3101, 3103), χαρακτηριστικό που ερμηνεύεται λόγω της χάραξης των γραμμών χωρίς τη βοήθεια οργάνων, με ελεύθερο χέρι πάνω στο σχέδιο. Οι σημαντικότερες όμως διαφορές των αποστάσεων των γραμμών που παρατηρούνται στο συγκεκριμένο ρολόι δεν είναι δυνατόν να οφείλονται μόνο στην ελεύθερη χάραξη. Το γεγονός άλλωστε ότι τα διαστήματα των ωρών μειώνονται σταδιακά από την κεντρική γραμμή προς τα άκρα της ωρόπλακας υποδηλώνει ότι η συγκεκριμένη χάραξη έγινε σκόπιμα.

Το ηλιακό ρολόι που εξετάζουμε παρουσιάζει ένα ακόμα ιδιότυπο χαρακτηριστικό: δεν έχουν χαραχθεί στην ωρόπλακά του οι οριζόντιες ημικυκλικές γραμμές, οι οποίες σημειώνουν τη θερινή και τη χειμερινή τροπή (το θερινό και το χειμερινό ηλιοστάσιο), καθώς και τις ισημερίες. Η καμπύλη του θερινού ηλιοστασίου χαρασσόταν εγγύτατα προς την κάτω ελλειψοειδή καμπύλη της ωρόπλακας ή συνέπιπτε με αυτή, η γραμμή των ισημεριών βρισκόταν περίπου στο μέσον της ωρόπλακας και η γραμμή του χειμερινού ηλιοστασίου στο άνω τμήμα της ωρόπλακας, κοντά κέντρο της άνω πρόσθιας ακμής. Το ιδιότυπο αυτό χαρακτηριστικό της παντελούς απουσίας των γραμμών των τροπών και των ισημεριών απαντά σε οκτώ ακόμη κωνικά ηλιακά ρολόγια, από την Αθήνα (Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο), την Κόρινθο (Μουσείο Αρχαίας Κορίνθου, 2 τον αριθμό), την Πομπηία (Granazio), την Καρχηδόνα (Μουσείο Καρχηδόνας), το Rabat (Αρχαιολογικό Μουσείο Rabat), την Auxerre της Γαλλίας (Αρχαιολογικό Μουσείο Auxerre) και το Saint - Bertrand de Comminges της Γαλλίας (Αρχαιολογικό Μουσείο Saint - Bertrand de Comminges).

Ένα τρίτο ιδιότυπο χαρακτηριστικό του συγκεκριμένου ρολογιού είναι ότι οι έντεκα ακτινωτές εγχάρακτες γραμμές των ωρών δεν ξεκινούν από το κέντρο της άνω ακμής της ωρόπλακας, στο σημείο όπου ήταν τοποθετημένος ο γνώμονας, ούτε καταλήγουν στην κάτω ελλειψοειδή καμπύλη της, αλλά σταματούν σε σημαντική απόσταση από αυτή. Η απόσταση από την κάτω ελλειψοειδή καμπύλη της ωρόπλακας είναι μεγαλύτερη στις ακραίες γραμμές των ωρών (αυτές δηλαδή που δείχνουν τις πρώτες και τις τελευταίες ώρες της ημέρας) και μικρότερη στις κεντρικές, δεν παρατηρείται όμως μία συμμετρική μείωση του μήκους των εγχαράξεων από το κέντρο προς την περιφέρεια – για παράδειγμα η 6η, η κεντρική δηλαδή γραμμή, είναι μικρότερη σε μήκος από την 5η και την 7η, γεγονός που μαρτυρεί μία προχειρότητα στην χάραξη και κατασκευή του ρολογιού.

Στα περισσότερα ηλιακά ρολόγια οι ακτινωτές γραμμές των ωρών ξεκινούν από το κέντρο της άνω πρόσθιας

ακμής της ωρόπλακας, ενώ σε αρκετές περιπτώσεις οριοθετούνται από την οριζόντια ημικυκλική γραμμή της χειμερινής τροπής. Στο κάτω τους άκρο οι γραμμές των ωρών οριοθετούνται επίσης από την οριζόντια ημικυκλική γραμμή της θερινής τροπής, είτε αυτή συμπίπτει με την κάτω ελλειψοειδή καμπύλη της ωρόπλακας είτε βρίσκεται λίγο πιο πάνω από την τελευταία. Μοναδικά παράλληλα του ρολογιού που εξετάζουμε, όπου οι γραμμές των ωρών ούτε ξεκινούν από το κέντρο της άνω ακμής της ωρόπλακας ούτε καταλήγουν στην κάτω ελλειψοειδή καμπύλη της, αποτελούν ένα κωνικό ρολόι από το Saint-Bertrand de Comminges της Γαλλίας (Musée Archéologique de Saint-Bertrand) και ένα σφαιρικό ρολόι από τη Grenoble της Γαλλίας (Musée Dauphinois). Και στα δύο ρολόγια, όπως και στο ρολόι που εξετάζουμε, έχουν χαραχθεί μόνο οι ακτινωτές γραμμές των ωρών, ενώ απουσιάζουν οι οριζόντιες ημικυκλικές γραμμές των τροπών και των ισημεριών.

Η μελέτη μίας κατακόρυφης τομής ενός ηλιακού ρολογιού στην γραμμή της μεσημβρινής ώρας μπορεί να βοηθήσει στον προσδιορισμό διαφόρων παραμέτρων της κατασκευής του, μεταξύ των οποίων και του γεωγραφικού πλάτους της περιοχής, για την οποία ήταν σχεδιασμένο να λειτουργεί. Στο ρολόι που εξετάζουμε η γωνία που σχηματίζεται μεταξύ της άνω επιφάνειας του κυβολίθου και της πρόσθιας όψης της ωρόπλακας στον μέσον της, πάνω δηλαδή στη γραμμή της μεσημβρίας, έχει μετρηθεί στις 66°. Έχει επίσης υπολογισθεί η γωνία που σχηματίζεται μεταξύ των επιπέδων των οριζόμενων από την πρόσθια όψη της ωρόπλακας στη γραμμή της μεσημβρίας και από το κάθε ένα από τα δύο άκρα της (δηλαδή του 1ου ή του 12ου διαστήματος), στις 62,5°. Το γεωγραφικό πλάτος, τέλος, δίδεται από τη γωνία που σχηματίζεται μεταξύ μίας κατακόρυφης της άνω επιφάνειας του κυβολίθου (που είναι παράλληλη με τον οριζόντια της συγκεκριμένης περιοχής) και της μπροστινής ακμής του επιπέδου που περιορίζει μπροστά την κωνική επιφάνεια και είναι παράλληλο με τον Ισημερινό. Η γωνία αυτή μετρήθηκε στις 38+°. Το γεωγραφικό αυτό πλάτος απέχει κατά πολύ από το γεωγραφικό πλάτος της Ίμβρου, το οποίο είναι 40° 12'· εάν λοιπόν το ρολόι είχε και χρηστική σημασία στον τόπο όπου αφιερώθηκε, οι ενδείξεις που έδειχνε ήταν λανθασμένες. Η υπόθεση να κατασκευάσθηκε το ρολόι στην Αθήνα –από όπου καταγόταν ο αναθέτης του– και για το γεωγραφικό πλάτος της συγκεκριμένης περιοχής δεν μπορεί να υποστηριχθεί με βεβαιότητα, καθώς και το γεωγραφικό πλάτος της Αθήνας (37° 58') διαφέρει από αυτό για το οποίο σχεδιάστηκε να λειτουργεί το ρολόι μας.

Συνοψίζοντας όσα στοιχεία παραθέσαμε, είναι εμφανές ότι βρισκόμαστε μπροστά σε ένα όργανο λανθασμένο. Καθώς τα διάχωρα που αντιστοιχούν στα διαστήματα

της ημέρας είναι άνισα και μειώνονται σταδιακά από το μέσον της ωρόπλακας προς τα άκρα, οι πρώτες και οι τελευταίες ώρες της ημέρας φαίνονται να έχουν πολύ μικρή διάρκεια, ενώ αντίθετα οι ώρες κοντά στη μεσημβρία φαίνονται πολύ μεγάλες. Ουσιαστικά η σκιά της μύτης του γνώμονα δείχνει με ακρίβεια μόνο το μεσημέρι, όταν δηλαδή πέφτει πάνω στην 6η γραμμή της ωρόπλακας.

Επιπλέον το ρολόι αυτό δεν σημειώνει ούτε τις ισημερίες ούτε το χειμερινό και το θερινό ηλιοστάσιο. Κατά τους χειμερινούς μήνες η σκιά της μύτης του γνώμονα πέφτει στα σημεία κοντά στο κέντρο της ωρόπλακας, όπου σταματούν οι χαραγές, ενώ κατά τους θερινούς μήνες πέφτει πάνω στην κάτω ελλειψοειδή καμπύλη της ωρόπλακας ή εγγύτατα σε αυτή, όπου πάλι δεν σημειώνονται οι γραμμές των ωρών.

Ένα τρίτο μειονέκτημα, που δείχνει την αμέλεια στους υπολογισμούς του ωρολογιοποιού, είναι η απόκλιση, κατά το σχεδιασμό του ρολογιού, τόσο από το γεωγραφικό πλάτος της Ίμβρου, στην οποία βρέθηκε, όσο και της Αθήνας, από την οποία κατάγεται ο αναθέτης του. Βέβαια να σημειωθεί ότι η απόκλιση από το γεωγραφικό πλάτος της Αθήνας δεν είναι εξαιρετικά μεγάλη ούτε αποτρεπτική για τη χρήση του ρολογιού - δεν είναι άλλωστε μικρός ο αριθμός των κωνικών ηλιακών ρολογιών που παρουσιάζουν τέτοιες αποκλίσεις από το γεωγραφικό πλάτος των περιοχών, για τις οποίες είχαν κατασκευασθεί.

Κατά τη γνώμη μου, οι ανακρίβειες αυτές στη λειτουργία του ρολογιού μπορούν να ερμηνευθούν με δύο υποθέσεις εργασίας: η πρώτη είναι ότι το ρολόι αυτό κατασκευάστηκε αρχικά ως χρηστικό αντικείμενο, αλλά η διαπίστωση των ατελειών του οδήγησε τον ιδιοκτήτη του να το αναθέσει στο ιερό των Διοσκούρων - Καβείρων στο νησί όπου είχε εγκατασταθεί. Η δεύτερη υπόθεση είναι ότι το ρολόι αυτό κατασκευάστηκε αμελώς ακριβώς γιατί προοριζόταν να ανατεθεί σε κάποιο ιερό, όπου πιθανότατα να μην είχε κάποια χρηστική σημασία και επομένως να μην ήταν τόσο σημαντική η ακρίβεια των ενδείξεών του. Η ανάθεση ενός τέτοιου αντικειμένου δεν είναι βέβαια συνηθής, πάντως υπάρχουν 21 ακόμα ηλιακά ρολόγια που υπήρξαν αναθήματα. Να σημειωθεί βέβαια ότι τα περισσότερα από αυτά τα όργανα υπήρξαν αφιερώματα διαφόρων πολιτών στους δημόσιους χώρους της πόλης τους και όχι σε ιερά -επομένως εκεί θα είχαν χρηστική σημασία-, υπάρχουν όμως 4 που έχουν ανατεθεί σε ελληνιστικούς βασιλείς ή ρωμαίους αυτοκράτορες και 5 που έχουν ανατεθεί σε διάφορες θεότητες. Εξαιρετική ομοιότητα με την επιγραφή του ρολογιού της Ίμβρου παρουσιάζει μία επιγραφή του 1ου π.Χ. αιώνα από το Καβείριο της Λήμνου, στην οποία αναγράφεται η ανάθεση ενός *ώρολογίου* στους *Μεγάλους Θεούς*, ανάθημα πάλι ενός

Αθηναίου, πιθανότατα κληρούχου σε αυτό το νησί.

Οι ιδιομορφίες που παρουσιάζει το συγκεκριμένο ρολόι δυσχεραίνουν την έρευνα για τον εντοπισμό του εργαστηρίου κατασκευής του. Σημειώθηκε ήδη ότι τα μόνα ηλιακά ρολόγια που παρουσιάζουν παρόμοια χαρακτηριστικά (απουσία οριζοντίων γραμμών τροπών και ισημεριών, ακτινωτές γραμμές ωρών που δεν φτάνουν έως το κέντρο και την περιφέρεια της ωρόπλακας) εντοπίστηκαν στη Γαλλία και επομένως η ομοιότητά τους με το ρολόι που εξετάζουμε πρέπει να θεωρηθεί καθαρά συμπτωματική.

Δεν είναι βέβαια απίθανο το συγκεκριμένο ρολόι να κατασκευάστηκε στην Αθήνα και να μεταφέρθηκε από τον ιδιοκτήτη του στην Ίμβρο όταν ο τελευταίος εγκαταστάθηκε στο νησί ως κληρούχος, είτε πάλι να παραγγέλθηκε σε κάποιο εργαστήριο της πατρίδας του αφότου αυτός βρισκόταν ήδη στο νησί. Να σημειωθεί ότι στην Αρχαία Αγορά της Αθήνας έχει εντοπισθεί ένα εργαστήριο κατασκευής ρολογιών, με βάση κυρίως την ομοιομορφία του υλικού κατασκευής των οργάνων που βρέθηκαν στο συγκεκριμένο χώρο. Το γεγονός πάντως ότι το ρολόι που εξετάζουμε δεν είναι κατασκευασμένο από αττικό λίθο, και ότι τα ρολόγια του εργαστηρίου της Αγοράς δεν παρουσιάζουν κάποια ομοιομορφία ως προς τα λοιπά χαρακτηριστικά τους, για να μπορούν να συγκριθούν με τα χαρακτηριστικά του ρολογιού της Ίμβρου, δεν μας επιτρέπει να υποστηρίξουμε με βεβαιότητα μία τέτοια υπόθεση.

Το ρολόι της Ίμβρου δεν μπορεί επίσης να αποδοθεί στο εργαστήριο της Ανατολικής Μεσογείου, από όπου προέρχονται τα ηλιακά ρολόγια της Ρόδου, της Κω και της Εφέσου, που έχουν ως κύριο χαρακτηριστικό τις στρογγυλεμένες πλευρικές όψεις του κυβολίθου. Θα πρέπει μάλλον να εντάξουμε το συγκεκριμένο ρολόι σε μία μεγάλη κατηγορία οργάνων που έχουν βρεθεί διάσπαρτα στον ελλαδικό χώρο (Σαμοθράκη, Σάμιο, Χίο, Μήλο, Ωρωπό, Σπάρτη, Αμβρακία) και τα οποία δεν παρουσιάζουν κοινά γνωρίσματα με κάποιο από τα εντοπισμένα εργαστήρια. Πιθανότατα αυτά κατασκευάστηκαν από κάποιον μεμονωμένο τεχνίτη ή από κάποιο μικρό, επαρχιακό εργαστήριο χωρίς έντονη παραγωγή - γεγονός που ερμηνεύει και την προχειρότητα κατασκευής του ρολογιού της Ίμβρου.

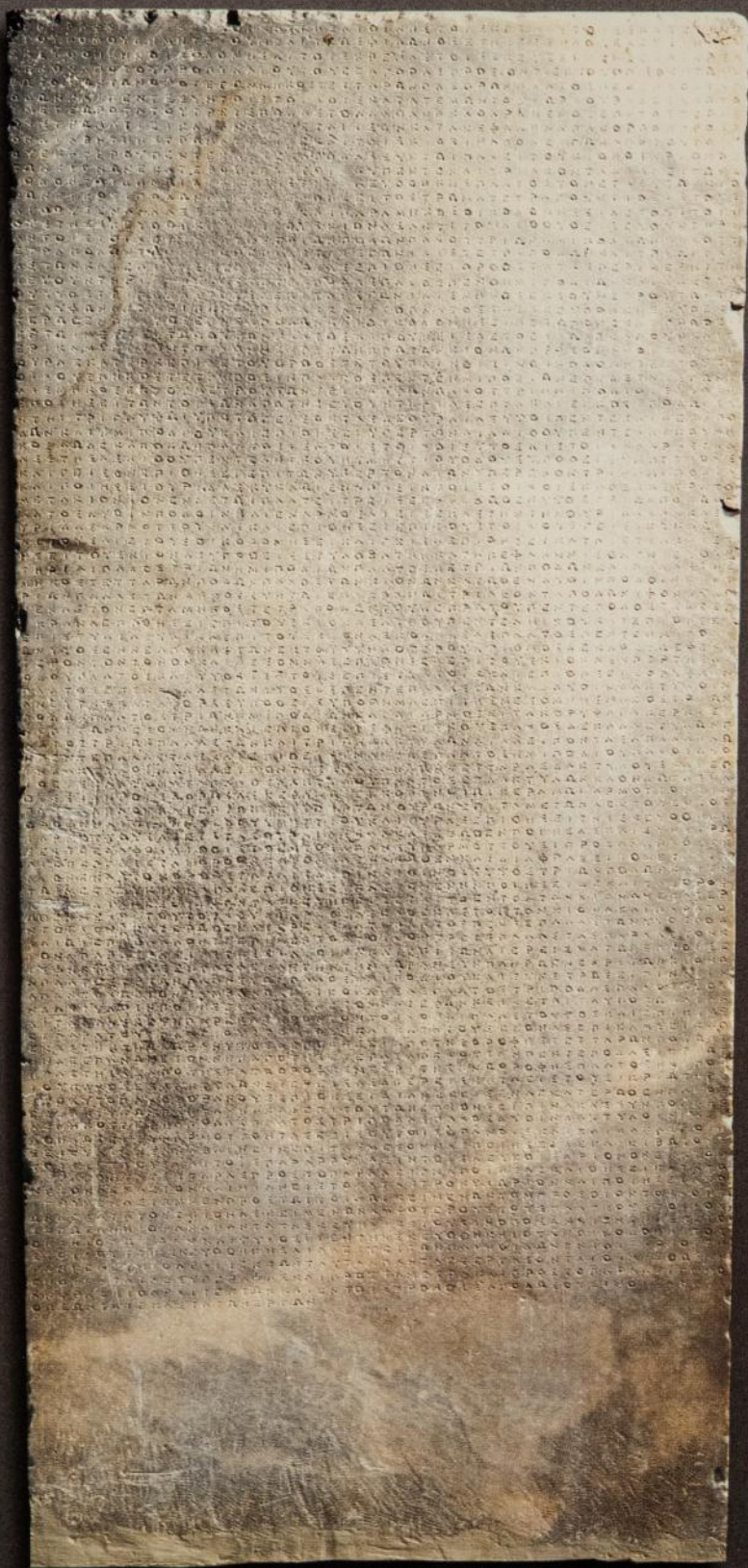
ΜΑΡΙΑ ΤΣΟΥΛΗ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

IG XII 8, 71 = IG II² 5216. P. Foucart, 'Inscriptions des Clérouques Athéniens d' Imbros', *BCH* 7 (1883), 164. P. Graindor, 'Inscriptions Grecques' *RA* 6 (1917), 1, fig. 1. Λήμμα "Horologium", στην *Real-Encyclopädie*, B. VIII 2, 2416-2433 (A. Rehm). Β. Θεοφανείδη, «Ενεπίγραφον ηλιακόν ωρολόγιον εκ Σάμου», *Αρχ Εφημ* 12 (1929), 236-7. Κ. Μπλέτση, *Ηλιακά ρολόγια*, Αθήνα 1969. S. L. Gibbs, *Greek and Roman Sundials*, New Haven - London 1976. Μ. Κοτσάκη, «Το ηλιακό ρολόι της Πάτρας», *ΑΔ*, τ. Α', 35 (1980), 131-146.

**V Στήλη από υμήττειο μάρμαρο,
στην οποία δίδονται οι προδιαγραφές
για την οικοδόμηση λίθινης σκευοθήκης
στον Πειραιά**

Ύψ. 1,16 μ., πλ. 0,54 μ., πάχ. 0,10 μ.
Πειραιάς, λιμάνι Ζέας
Επιγραφικό Μουσείο, ΕΜ 12538
347/6 π.Χ.

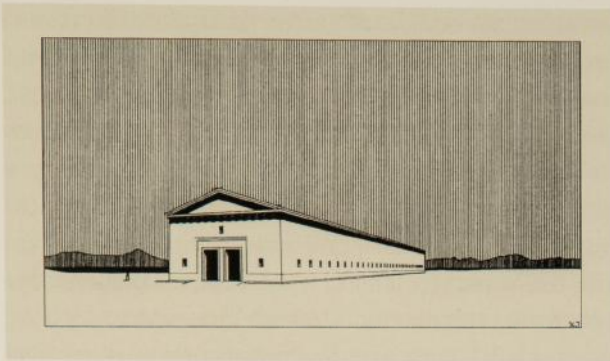
[Θ]εο[ι].

- [C]ΥΝΓΡΑΦΑΙ ΤΗΣ ΣΚΕΥΟΘΗΚΗΣ ΤΗΣ ΛΙΘΙΝΗΣ ΤΟΙΣ ΚΡΕΜΑΣΤΟΙΣ ΣΚΕΥΕΣΙΝ
ΕΥΘΥΔΟΜΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Μελιτέως, Φίλωνος ΈΞΗΚΕΣΤΙΔΟΥ ΈΛΕΥΣΙΝΙΟΥ.
ΣΚΕΥΟΘΗΚΗΝ ΟΙΚΟΔΟΜΗΣΑΙ ΤΟΙΣ ΚΡΕΜΑΣΤΟΙΣ ΣΚΕΥΕΣΙΝ ΕΝ ΖΕΙΑΙ ΑΡΞΑ-
- 5 ΜΕΝΟΝ ΑΠΟ ΤΟΥ ΠΡΟΠΥΛΑΙΟΥ ΤΟΥ ΕΞ ΑΓΟΡΑΣ ΠΡΟΣΙΟΝΤΙ ΕΚ ΤΟΥ ΟΠΙΣΘΕΝ ΤΩΝ ΝΕΩΣΟΙΚΩΝ ΤΩΝ ΟΜΟΤΕΓΩΝ, ΜΗΚΟΣ ΤΕΤΤΑΡΩΝ ΠΛΕΘΡΩΝ, ΠΛΑΤΟΣ ΠΕΝΤΗΚΟΝΤΑ ΠΟΔΩΝ ΚΑΙ ΠΕΝΤΕ ΣΥΝ ΤΟΙΣ ΤΟΙΧΟΙΣ. ΚΑΤΑΤΕΜΩΝ ΤΟΥ ΧΩΡΙΟΥ ΒΑΘΟΣ ΑΠΟ ΤΟΥ ΜΕΤΕΩΡΟΤΑΤΟΥ ΤΡΕΙΣ ΠΟΔΑΣ, ΤΟ ΑΛΛΟ ΑΝΑΚΑΘΑΡΑΜΕΝΟΣ ΕΠΙ ΤΟ ΣΤΕΡΙΦΟΝ ΣΤΡΩΜΑΤΙΕΙ ΚΑΙ ΑΝΑΛΗΥΕΤΑΙ ΙΣΟΝ ΚΑΤΑ ΚΕΦΑΛΗΝ ΉΠΑΝ ΟΡΘΟΝ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΔΙΑΒΗΤΗΝ. ΣΤΡΩΜΑΤΙΕΙ ΔΕ ΚΑΙ ΤΟΙΣ ΚΙΟΣΙΝ ΑΠΟΛΕΙΠΩΝ ΑΠΟ ΤΟΥ ΤΟΙΧΟΥ ΕΚΑΤΕΡΟΥ ΠΕΝΤΕ Κ[ΑΙ ΔΕΚ]Α ΠΟΔΑΣ ΣΥΝ ΤΩΙ ΠΑΧΕΙ ΤΟΥ ΚΙΟΝΟΣ, ΑΡΙΘΜΟΣ ΤΩΝ ΚΙΩΝΩΝ ΕΚΑΤΕΡΟΥ ΤΟΥ ΣΤΟΙΧΟΥ ΠΕΝΤΕ ΚΑΙ ΤΡΙΑΚΟΝΤΑ, ΔΙΑΛΕΙΠΩΝ Δ-
- 10 [Ι]ΟΔΟΝ ΤΩΙ ΔΗΜΩΙ ΔΙΑ ΜΕΣΗΣ ΤΗΣ ΣΚΕΥΟΘΗΚΗΣ ΠΛΑΤΟΣ ΤΟ ΜΕΤΑΞΥ ΤΩΝ ΚΙΩΝΩΝ ΕΙΚΟΣΙ ΠΟΔΩΝ. ΠΑΧΟΣ [Δ]Ε ΠΟΗΣΕΙ ΤΟ ΣΤΡΩΜΑ ΤΕΤΡΑΠΟΥΝ, ΤΙΘΕΙΣ ΤΟΥΣ ΛΙΘΟΥΣ ΕΝΑΛΛΑΞΕ ΦΟΡ[ΜΗ]ΔΟΝ ΚΑΙ ΠΑΡΑ ΜΗΚΟΣ. ΟΙΚΟΔΟΜΗΣΕΙ ΔΕ ΤΟΥΣ ΤΟΙΧΟΥΣ ΤΗΣ ΣΚΕΥΟΘΗΚΗΣ [C ΚΑΙ] ΤΟΥΣ ΚΙΟΝΑΣ ΑΚΤΙΤΟΥ ΛΙΘΟΥ, ΘΕΙΣ ΕΥΘΥΝΤΗΡΙΑΝ ΤΟΙΣ ΤΟΙΧΟΙΣ [Π]ΛΑΤΟΣ ΤΡΙΩΝ ΠΟΔΩΝ, ΠΑΧΟΣ ΤΡΙΩΝ ΗΜΙΠΟΔΙΩΝ, ΜΗΚΟΣ ΤΕΤΡΑΠΟΔΩΝ ΤΩΝ Λ[ΙΘ]ΩΝ, ΕΠΙ ΔΕ ΤΑΙΣ ΓΩΝΙΑΙΣ ΤΕΤΡΑΠΟΔΩΝ ΚΑΙ ΤΡΙΩΝ ΠΑΛΑΣΤΩΝ. ΚΑΙ ΕΠΙ ΤΗΣ ΕΥΘΥΝΤΗΡΙΑΣ ΕΠΙΘΗΣΕΙ ΟΡΘΟΣΤΑΤΑΣ ΠΕΡΙ ΜΕΣΗ ΤΗ-
- 20 Ι ΕΥΘΥΝΤΗΡΙΑ[Ι] ΜΗΚΟΣ ΤΕΤΡΑΠΟΔΑΣ, ΠΑΧΟΣ ΠΕΝΘΗΜΙΠΟΔΙΩΝ ΚΑΙ ΔΑΚΤΥΛΟΥ, ΎΨΟΣ ΤΡΙΠΟΔΑΣ, ΤΟΥΣ Δ' ΕΠΙ ΤΑΙΣ ΓΩΝΙΑΙΣ ΜΗΚΟΣ ΕΚ ΤΟΥ ΜΕΤΡΟΥ ΤΩΝ ΤΡΙΓΛΥΦΩΝ, ΔΙΑΛΕΙΠΩΝ ΘΥΡΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟ ΠΛΑΤΟΣ ΤΗΣ ΣΚΕΥΟΘΗΚΗΣ, ΔΥΟ ΕΚ[Α]-ΤΕΡΩΘΕΝ, ΠΛΑΤΟΣ ΕΝΝΕΑ ΠΟΔΩΝ. ΚΑΙ ΟΙΚΟΔΟΜΗΣΕΙ ΜΕΤΩΠΟΝ ΕΚΑΤΕΡΩΘΕ[Ν] ΕΝ ΤΩΙ ΜΕΤΑ[Ξ]Υ ΤΩΝ ΘΥΡΩΝ, ΠΛΑΤΟΣ ΔΙΠΟΥΝ, ΕΙΣ ΔΕ ΤΟ ΕΐΩ ΔΕΚΑΠΟΥΝ. ΚΑΙ ΠΕΡΙΚΑΜΥΕΙ ΤΟΝ ΤΟΙΧΟΝ ΜΕΧΡΙ ΤΩΝ ΠΡΩΤΩΝ ΚΙΩΝΩΝ, ΠΡΟΣ ΟΝ ΑΝΟΙΞΕΤΑΙ Η ΘΥΡΑ ΕΚΑΤΕΡΑ. ΕΠΙ ΔΕ ΤΟΥ ΟΡΘΟΣΤΑΤΟΥ ΠΛΙΝΘΙΣΙΝ ΟΙΚΟΔΟΜΗΣΕΙ ΤΟΥΣ ΤΟΙΧΟΥΣ, ΜΗΚΟΣ ΤΕΤΡΑΠΟΣΙΝ, ΠΛΑΤΟΣ ΠΕΝΤΕ ΗΜΙΠΟΔΙΩΝ, ΕΠΙ ΔΕ ΤΑΙΣ ΓΩΝΙΑΙΣ ΜΗΚΟΣ ΕΚ ΤΟΥ ΜΕΤΡΟΥ ΤΩΝ ΤΡΙΓΛΥΦΩΝ, ΠΑΧΟΣ ΤΡΙΗΜΙΠΟΔΙΟΙΣ. ΎΨΟΣ ΔΕ ΠΟΙΗΣΕΙ ΤΩΝ ΤΟΙΧΩΝ ΑΠΟ ΤΗΣ ΕΥΘΥΝΤΗΡΙΑΣ ΕΠΤΑ ΚΑΙ ΕΙΚΟΣΙ ΠΟΔΩΝ ΣΥ-
- 25 Ν ΤΗΙ ΤΡΙΓΛΥΦΩΙ ΥΠΟ ΤΟ ΓΕΐΣΟΝ, ΤΑΣ ΔΕ ΘΥΡΙΑΣ ΎΨΟΣ ΠΕΝΤΕ ΚΑΙ ΔΕΚΑ ΠΟΔΩΝ ΚΑΙ ΗΜΙΠΟΔΙΟΥ. ΚΑΙ ΕΠΙΘΗΣΕΙ ΥΠΕΡΤΟΝΑΙΑ ΛΙΘΟΥ ΠΕΝΤΕΛΗΚΟΥ ΜΗΚΟΣ ΔΩΔΕΚΑ ΠΟΔΩΝ, ΠΛΑΤΟΣ ΊΣΑ ΤΟΙΣ ΤΟΙΧΟΙΣ, ΎΨΟΣ ΔΙΣΤΟΙΧΑ ΠΑΡΑΣΤΑΔΑΣ ΣΤΗΣΑΣ ΛΙΘΟΥ ΠΕΝΤΕΛΗΚΟΥ Η ΎΜΗΤΤΙΟΥ, ΟΔΟΥΣ ΥΠΟΘΕΙΣ ΎΜΗΤΤΙΟΥΣ. ΚΑΙ ΓΕΐΣΟΝ ΕΠΙΘΗΣΕΙ ΕΠΙ ΤΩΝ ΥΠΕΡΤΟΝΑΙΩΝ ΥΠΕΡΕΧΟΝ ΤΡΙΑ ΗΜΙΠΟΔΙΑ. ΚΑΙ ΠΟΙΗΣΕΙ ΘΥΡΙΔΑΣ ΚΥΚΛΩΙ ΕΝ ΉΠΑΣΙΝ ΤΟΙΣ ΤΟΙΧΟΙΣ ΚΑΘ' ΕΚΑΣΤΟΝ ΤΟ ΜΕΤΑΚΙΟΝΙΟΝ, ΕΝ ΔΕ ΤΩΙ ΠΛΑΤΕΪ ΤΡΕΙΣ ΕΚΑΤΕΡΩΘΕΝ, ΎΨΟΣ ΤΡΙΩΝ ΠΟΔΩΝ, ΠΛΑΤΟΣ ΔΥΟΪΝ ΠΟΔΟΪΝ, ΚΑΙ ΕΝΑΡΜΟΣΑΙ ΕΙΣ ΕΚΑΣΤΗΝ ΤΗΝ ΘΥΡΙΔΑ ΧΑΛΚΑΣ ΘΥΡΙΔΑΣ ΑΡΜΟΤΤΟΥΣΑΣ. ΚΑΙ ΕΠΙΘΗΣΕΙ ΕΠΙ ΤΟΥΣ ΤΟΙΧΟΥΣ ΓΕΐΣΑ ΚΥΚΛΩΙ ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΑΐΕΤΟΥΣ ΟΙΚΟΔΟΜΗΣΕΙ ΚΑΙ ΓΕΐΣΑ ΕΠΙΘΗΣΕΙ ΚΑΤΑΐΕΤΙΑ. ΚΑΙ ΣΤ-
- 40 ΗΣΕΙ ΤΟΥΣ ΚΙΟΝΑΣ ΥΠΟΘΕΙΣ ΣΤΥΛΟΒΑΤΗΝ ΚΑΤΑ ΚΕΦΑΛΗΝ ΙΣΟΝ ΤΗΙ ΕΥΘΥΝΤΗΡΙΑΙ, ΠΑΧΟΣ ΤΡΙΩΝ ΗΜΙΠΟΔΙΩΝ, ΠΛΑΤΟΣ ΔΕ ΤΡΙΩΝ ΠΟΔΩΝ ΚΑΙ ΠΑΛΑΣΤΗΣ, ΜΗΚΟΣ ΤΕΤΤΑΡΩΝ ΠΟΔΩΝ· ΠΑΧΟΣ ΤΩΝ ΚΙΩΝΩΝ ΚΑΤΩΘΕΝ ΔΥΟΪΝ ΠΟΔΟΪΝ ΚΑΙ ΤΡΙΩΝ ΠΑΛΑΣΤΩΝ, ΜΗΚΟΣ ΣΥΝ ΤΩΙ ΕΠΙΚΡΑΝΩΙ ΤΡΙΑΚΟΝΤΑ ΠΟΔΩΝ, ΣΦΟΝΔΥΛΩΝ ΕΚΑΣΤΟΝ ΕΠΤΑ ΜΗΚΟΣ ΤΕΤΡΑΠΟΔΩΝ, ΤΟΥ ΔΕ ΠΡΩΤΟΥ ΠΕΝΤΕΠΟΔΟΣ· ΤΑ ΔΕ ΕΠ-
- 45 ΙΚΡΑΝΑ ΕΠΙΘΗΣΕΙ ΕΠΙ ΤΟΥΣ ΚΙΟΝΑΣ ΛΙΘΟΥ ΠΕΝΤΕΛΗΚΟΥ· ΚΑΙ ΕΠΙΘΗΣΕΙ ΕΠΙΣΤΥΛΙΑ ΕΥΛΙΝΑ ΕΠΙ ΤΟΥΣ ΚΙΟΝΑΣ ΚΟΛΛΗΣΑΣ, ΠΛΑΤΟΣ ΠΕΝΤΕ ΗΜΙΠΟΔΙΩΝ, ΎΨΟΣ ΕΝΝΕΑ ΠΑΛΑΣΤΩΝ ΕΚ ΤΟΥ ΎΨΗΛΟΤΕΡΟΥ, ΑΡΙΘΜΟΣ ΔΕΚΑΟΚΤΩ ΕΦ' ΕΚΑΤΕΡΟΝ ΤΟΝ ΤΟΝΟΝ. ΚΑΙ ΜΕΣΟΜΝΑΣ ΕΠΙΘΗΣΕΙ ΕΠΙ ΤΟΥΣ ΚΙΟΝΑΣ ΥΠΕΡ ΤΗΣ ΔΙΟΔΟΥ, ΠΛΑΤΟΣ ΚΑΙ ΎΨΟΣ ΊΣΑ ΤΟΙΣ ΕΠΙΣΤΥΛΙΟΙΣ. ΚΑΙ ΕΠΙΘΗΣΕΙ ΚΟΡΥΦΑΪΑ
- 50 ΠΛΑΤΟΣ ΕΠΤΑ ΠΑΛΑΣΤΩΝ, ΎΨΟΣ ΔΕ ΠΕΝΤΕ ΠΑΛΑΣΤΩΝ ΚΑΙ ΔΥΟΪΝ ΔΑΚΤΥΛΟΙΝ ΑΝΕΥ ΤΗΣ ΚΑΤΑΦΟΡΑΣ, ΥΠΟΘΕΙΣ ΥΠΟΘΗΜΑ ΕΠΙ ΤΗΣ ΜΕΣΟΜΝΗΣ ΜΗΚΟΣ ΤΡΙΩΝ

Θεοί. Σύνταξη των όρων κατασκευής της λίθινης σκευοθήκης για τα κρεμαστά εξαρτήματα των πλοίων, από τον Ευθύδομο, γιο του Δημητρίου από τη Μελίτη, και το Φίλωνα, γιο του Εξηστεικίδου από την Ελευσίνα. Να κατασκευασθεί σκευοθήκη για τα κρεμαστά εξαρτήματα των πλοίων στη Ζέα, που θα ξεκινά από το πρόπυλο που οδηγεί από την αγορά καθώς έρχεται
 5 κανείς από το πίσω μέρος των νεωσοίκων που συστεγάζονται, με μήκος τέσσερα πλέθρα, (και) πλάτος πενήντα πέντε πόδια συμπεριλαμβανομένων των τοίχων. Αφού ανασκαφεί ο χώρος σε βάθος τριών ποδών από το υψηλότερο σημείο (του χώρου), και αφού καθαρισθεί ο τόπος με τη μεταφορά των υπολοίπων, θα τεθούν θεμελιώσεις στο σταθερό έδαφος, ανεγείροντάς τις
 10 σε μία επιφάνεια ομοίως επίπεδη παντού, σύμφωνα με τον αλφάδι. Θα τεθούν δε θεμελιώσεις και για τους κίονες, αφήνοντας (απόσταση) από κάθε τοίχο δεκαπέντε πόδες, συμπεριλαμβανομένου του πάχους του κίονα, με αριθμό των κίωνων κάθε σειράς τριάντα πέντε, αφήνοντας μία δίοδο στο μέσον της σκευοθήκης για τον κόσμο πλάτους είκοσι ποδών μεταξύ των κίωνων. Το πλάτος των θεμελιώσεων θα κατασκευασθεί στους τέσσερις πόδες,
 15 τοποθετώντας τους λίθους εναλλάξ κατά μήκος και κατά πλάτος. Θα οικοδομηθούν οι τοίχοι της σκευοθήκης και οι κίονες από ακτίτη λίθο, τοποθετώντας ευθυνηρία για τους τοίχους με λίθους πλάτους τριών ποδών, ύψους τριών ημιποδίων και μήκους τεσσάρων ποδών, ενώ στις γωνίες (μήκους) τεσσάρων ποδών και τριών παλαμών. Και πάνω στην ευθυνηρία θα
 20 τοποθετηθούν ορθοστάτες στο μέσον της ευθυνηρίας, μήκους τεσσάρων ποδών, πλάτους πέντε ημιποδίων και ενός δακτύλου και ύψους τριών ποδών –στις γωνίες όμως (οι ορθοστάτες) θα έχουν μήκος ανάλογο με τις διαστάσεις των τριγλύφων–, αφήνοντας ανοίγματα για θύρες κατά το πλάτος της σκευοθήκης, δύο σε κάθε άκρο, πλάτους εννέα ποδών. Και θα οικοδομηθεί και στις δύο πλευρές μεταξύ των θυρών τοίχοι, πλάτους δύο ποδών, στην εσωτερική δε πλευρά
 25 βάθους δέκα ποδών. Και ο τοίχος προς τον οποίο θα ανοίγει η κάθε θύρα θα στρέφεται κατ' ορθή γωνία έως τους πρώτους κίονες. Πάνω δε στον ορθοστάτη θα οικοδομηθούν οι τοίχοι με λιθοπλίνθους μήκους τεσσάρων ποδών, πλάτους πέντε ημιποδίων –στις γωνίες όμως με μήκος ανάλογο με τις διαστάσεις των τριγλύφων– και ύψους τριών ημιποδίων. Το ύψος δε των τοίχων θα φτιαχτεί από την ευθυνηρία στους είκοσι επτά πόδες, συμπεριλαμβανομένης της
 30 τριγλύφου κάτω από το γείσο, ενώ το ύψος των ανοιγμάτων των θυρών στους δεκαπέντε και μισό πόδες. Και θα τοποθετηθούν πάνω από αυτές υπέρθυρα από πεντελικό μάρμαρο μήκους δώδεκα ποδών, πλάτους ίσο με τους τοίχους και ύψους όσο δύο σειρές λίθων, αφού στηθούν παραστάδες από πεντελικό ή υμήττειο λίθο και τοποθετηθούν κάτω από αυτές κατώφλια από υμήττειο (λίθο). Και πάνω από τα ανώφλια θα τοποθετηθεί γείσο εξέχον κατά τρία ημιπόδια.
 35 Και θα φτιαχτούν παράθυρα παντού γύρω γύρω, σε όλους τους τοίχους, σε κάθε μετακίονιο διάστημα, στις στενές πλευρές όμως τρία σε κάθε πλευρά, ύψους τριών ποδών, πλάτους δύο ποδών, και θα προσαρμοσθούν σε κάθε παράθυρο χάλκινα παραθυρόφυλλα που θα εφαρμόζουν καλά. Και θα τοποθετηθούν πάνω από τους τοίχους παντού γύρω γύρω γείσα και θα κατασκευασθούν τα αετώματα και θα τοποθετηθούν πάνω από αυτά τα καταιέτια γείσα.
 40 Και θα στηθούν οι κίονες αφού τεθεί κάτω από αυτούς στυλοβάτης με την άνω του επιφάνεια οριζοντιωμένη κατά την ευθυνηρία, με πάχος τρία ημιπόδια, πλάτος δε τρεις πόδες και μία παλάμη, (και) μήκος τεσσάρων ποδών. Το πάχος των κίωνων στο κατώτερο σημείο τους (θα είναι) δύο πόδες και τρεις παλάμες, το μήκος μαζί με το επίκρανο τριάντα πόδες. Ο κάθε ένας από τους επτά σφονδύλους (του κίονα) θα έχει μήκος τέσσερις πόδες, ο πρώτος όμως πέντε
 45 πόδες. Θα τοποθετηθούν δε πάνω στους κίονες τα επίκρανα από πεντελικό λίθο. Και πάνω από αυτά θα τοποθετηθούν ξύλινα επιστύλια αφού συγκολληθούν με τους κίονες, πλάτους πέντε ημιποδίων, ύψους εννέα παλαμών στο ψηλότερο σημείο, δεκαοκτώ τον αριθμό σε κάθε σειρά. Και πάνω από τη δίοδο θα τοποθετηθούν πάνω στους κίονες εγκάρσιες δοκοί, με πλάτος και ύψος ίσο με τα επιστύλια. Και από πάνω θα τοποθετηθούν οι κορυφαίες δοκοί πλάτους
 50 επτά παλαμών, ύψους δε πέντε παλαμών και δύο δακτύλων χωρίς (να υπολογισθεί) η κατωφέρεια, αφού τοποθετηθεί από κάτω υποστήριγμα πάνω στην εγκάρσια δοκό μήκους

ΠΟΔΩΝ, ΠΛΑΤΟΣ ΤΡΙΩΝ ΗΜΙΠΟΔΙΩΝ, ΚΑΙ ΔΙΑΡΜΟΣΕΙ ΤΑ ΚΟΥΡΥΦΑΙΑ ΚΕΡΚΙΣΙ-
 Ν ΕΠΙ ΤΩΝ ΜΕΣΟΜΝΩΝ. ΚΑΙ ΕΠΙΘΗΣΕΙ ΣΦΗΚΙΣΚΟΥΣ ΠΑΧΟΣ ΔΕΚΑ ΔΑΚΤΥΛΩΝ, Π-
 ΛΑΤΟΣ ΤΡΙΩΝ ΠΑΛΑΣΤΩΝ ΚΑΙ ΤΡΙΩΝ ΔΑΚΤΥΛΩΝ, ΔΙΑΛΕΙΠΟΝΤΑΣ ΑΠ' ΑΛΛΗΛΩ-
 55 Ν ΠΕΝΤΕ ΠΑΛΑΣΤΑΣ. ΚΑΙ ΕΠΙΘΕΙΣ ΙΜΑΝΤΑΣ ΠΛΑΤΟΣ ΗΜΙΠΟΔΙΟΥ, ΠΑΧΟΣ ΔΥΟ-
 ΙΝ ΔΑΚΤΥΛΟΙΝ, ΔΙΑΛΕΙΠΟΝΤΑΣ ΑΠ' ΑΛΛΗΛΩΝ ΤΕΤΤΑΡΑΣ ΔΑΚΤΥΛΟΥΣ, ΚΑΙ ΕΠ-
 ΙΘΕΙΣ ΚΑΛΥΜΜΑΤΑ ΠΑΧΟΣ ΔΑΚΤΥΛΟΥ, ΠΛΑΤΟΣ ΕΞ ΔΑΚΤΥΛΩΝ, ΚΑΘΗΛΩΣΑΣ ΗΛ-
 ΟΙΣ ΣΙΔΗΡΟΙΣ, ΔΟΡΩΣΑΣ ΚΕΡΑΜΩΣΕΙ ΚΟΡΙΝΘΙΩΙ ΚΕΡΑΜΩΙ ΑΡΜΟΤΤΟΝΤΙ Π-
 ΡΟΣ ΑΛΛΗΛΟΝ. ΚΑΙ ΕΠΙΘΗ[Σ]ΕΙ ΥΠΕΡ ΤΩΝ ΘΥΡΩΝ ΕΠΙ ΤΑ ΜΕΤΩΠΑ ΕΚ ΤΟΥ ΕΝΤΟΣ
 60 ΟΡΟΦΗΝ ΛΙΘΙΝΗΝ ΛΙΘΟΥ ΎΜΗΤΤΙΟΥ. ΚΑΙ ΘΥΡΑΣ ΕΠΙΘΗΣΕΙ ΤΗΙ ΣΚΕΥΟΘΗΚΗ-
 Ι ΑΡΜΟΤΤΟΥΣΑΣ ΕΙΣ ΤΑΣ ΘΥΡΑΙΑΣ, ΧΑΛΚΑΣ ΕΞΩΘΕΝ ΠΟΙΗΣΑΣ. ΚΑΙ ΣΥΝΣΤΡΩ-
 ΣΕΙ ΤΟ ΕΔΑΦΟΣ ΛΙΘΟΙΣ ΤΟ ΕΝΤΟΣ ΑΠΑΝ ΣΥΝΑΡΜΟΤΤΟΥΣΙ ΠΡΟΣ ΑΛΛΗΛΟΥΣ Κ-
 ΑΙ ΕΠΕΡΓΑΣΕΤΑΙ ΟΡΘΟΝ ΚΑΙ ΟΜΑΛΕΣ ΑΝΩΘΕΝ. ΚΑΙ ΔΙΑΦΡΑΞΕΙ ΤΟ ΜΕΤΑΣΤΥ-
 ΛΙΟΝ ΕΚΑΣΤΟΝ ΟΡΘΟΣΤΑΤΑΙΣ ΔΥΟΙΝ ΛΙΘΙΝΟΙΣ ΎΨΟΣ ΤΡΙΩΝ ΠΟΔΩΝ, ΚΑΙ ΕΝ
 65 ΤΩΙ ΜΕΤΑΞΥ ΚΙΝΚΛΙΔΑ ΕΠΙΘΗΣΕ[Ι] ΚΛΕΙΟΜΕΝΗΝ. ΠΟΙΗΣΕΙ ΔΕ ΚΑΙ ΤΑΣ ΟΡΟΦ-
 ΑΣ ΤΑΣ ΔΙΑ ΜΕΣΟΥ, ΕΦ' ΩΝ ΤΑ ΣΚΕΥΗ ΚΕΙΣΕΤΑΙ, ΤΟ ΕΝΤΟΣ ΤΩΝ ΚΙΩΝΩΝ ΕΚΑΤΕΡ-
 ΩΘΕΝ ΜΕΧΡΙ ΤΟΥ ΤΟΙΧΟΥ ΔΙΑΡΜΟΣΑΣ ΚΑΘ' ΕΚΑΣΤΟΝ ΤΟΝ ΚΙΩΝΑ ΚΑΙ ΠΑΡΑ ΤΟ-
 Ν ΤΟΙΧΟΝ ΕΚΑΤΕΡΩΘΕΝ ΔΙΕΡΕΙΣΜΑΤΙ ΠΛΑΤΟΣ ΠΕΝΤΕ ΠΑΛΑΣΤΩΝ, ΎΨΟΣ ΠΟΔ-
 ΙΑΙΩΙ, ΕΠΙΒΑΛΛΟΝΤΙ ΕΠΙ ΜΕΝ ΤΟΝ ΤΟΙΧΟΝ ΤΡΕΙΣ ΠΑΛΑΣΤΑΣ, ΠΑΡΑ ΔΕ ΤΟΝ Κ-
 70 ΙΩΝΑ ΠΑΡΑΣΤΑΔΙΑ ΣΤΗΣΕΙ ΛΙΘΙΝΑ. ΚΑΙ ΕΠΙ ΤΩΝ ΔΙΕΡΕΙΣΜΑΤΩΝ ΕΠΙΘΗΣΕ-
 Ι ΣΦΗΚΙΣΚΟΥΣ ΕΠΤΑ ΕΦ' ΕΚΑΣΤΗΝ ΤΗΝ ΧΩΡΑΝ, ΣΥΝΠΛΗΡΩΝ ΜΕΧΡΙ ΤΩΝ ΚΙΩΝΩ-
 Ν, ΠΛΑΤΟΣ ΤΡΙΩΝ ΠΑΛΑΣΤΩΝ, ΠΑΧΟΣ ΗΜΙΠΟΔΙΟΥ, ΚΑΙ ΣΥΝΣΤΡΩΣΕΙ ΠΙΝΑΞΙΝ
 ΑΠΑΝ ΤΟ ΧΩΡΙΟΝ, ΣΥΜΒΑΛΩΝ ΚΑΙ ΚΟΛΛΗΣΑΣ, ΠΛΑΤΟΣ ΤΡΙΠΟΔΑΣ, ΠΑΧΟΣ ΔΥΟΙ-
 Ν ΔΑΚΤΥΛΟΙΝ. ΠΟΙΗΣΕΙ Δ[Ε] ΚΑΙ ΜΕΣΟΜΝΑΣ, ΕΦ' ΩΝ ΚΕΙΣΕΤΑΙ ΤΑ ΎΠΟΖΩΜΑΤΑ Κ-
 75 ΑΙ ΤΑΛΛΑ ΣΚΕΥΗ, ΠΑΡ' ΕΚΑΤΕΡΟΝ ΤΟΝ ΤΟΙΧΟΝ, ΔΙΠΛΑΣ ΤΟ ΎΨΟΣ, ΚΑΙ ΕΠΙΚΑΜΥ-
 ΕΙ ΠΑΡΑ ΤΟΥΣ ΠΛ[Α]ΓΙΟΥΣ ΤΟΙΧΟΥΣ, ΚΑΙ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΚΙΩΝΑΣ ΕΠΙΚΑΜΥΕΙ ΚΑΘ'
 ΕΚΑΣΤΗΝ ΤΗΝ ΧΩΡΑΝ. ΎΨΟΣ ΔΕ ΠΟΙΗΣΕΙ ΑΠΟ ΤΗΣ ΟΡΟΦΗΣ ΤΕΤΤΑΡΩΝ ΠΟΔΩΝ, Τ-
 ΗΝ ΔΕ ΕΠΑΝΩ ΜΕΣΟΜΝΗΝ ΑΠΟ ΤΗΣ ΕΤΕΡΑΣ ΑΠΕΧΟΥΣΑΝ ΠΕΝΤΕ ΠΟΔΑΣ. ΙΚΡΙΩΤ-
 ΗΡΑ ΣΤΗΣΑΣ ΑΠΟ ΤΗΣ ΚΑΤΩ ΟΡΟΦΗΣ ΜΕΧΡΙ ΤΗΣ ΑΝΩ ΟΡΟΦΗΣ ΠΛΑΤΟΣ ΗΜΙΠΟΔ-
 80 ΙΟΥ, ΠΑΧΟΣ ΕΞ ΔΑΚΤΥΛΩΝ, ΔΙΕΡΕΙΣΑΣ ΔΙΕΡΕΙΣΜΑΤΑ ΕΙΣ ΤΟΥΣ ΙΚΡΙΩΤΗΡΑ-
 Σ ΤΟ ΑΥΤΟ ΠΑΧΟΣ ΘΡΑΝΟΥΣ ΕΠΙΘΗΣΕΙ ΔΙΑΝΕΚΕΙΣ, ΕΝΑ ΕΚΑΤΕΡΩΘΕΝ, ΠΑΧΟΣ
 ΕΞ ΔΑΚΤΥΛΩΝ ΠΑΝΤΑΧΗΙ, ΚΑΙ ΕΠΙ ΤΟΥΤΩΝ ΕΠΙΘΗΣΕΙ ΠΙΝΑΚΑΣ ΣΥΝΚΟΛΛΗΣ-
 ΑΣ, ΜΗΚΟΣ ΤΕΤΡΑΠΟΔΑΣ, ΠΛΑΤΟΣ ΤΡΙΠΟΔΑΣ, ΠΑΧΟΣ ΔΥΟΙΝ ΔΑΚΤΥΛΟΙΝ, ΚΑΙ [Κ]-
 ΑΘΗΛΩΣΕΙ ΣΥΝΑΡΜΟΤΤΟΝΤΑΣ ΕΞ ΙΣΟΥ ΤΟΙΣ ΘΡΑΝΟΙΣ. ΚΑΙ ΚΛΙΜΑΚΑΣ ΠΟΙΗ-
 85 ΣΕΙ ΞΥΛΙΝΑΣ ΑΝΑΒΑΙΝΕΙΝ ΕΠΙ ΤΑΣ ΜΕΣΟΜΝΑΣ. ΠΟΙΗΣΕΙ ΔΕ ΚΑΙ ΚΙΒΩΤΟΥΣ
 ΤΟΙΣ ΙΣΤΙΟΙΣ ΚΑΙ ΤΟΙΣ ΠΑΡΑΡΡΥΜΑΣΙΝ ΤΟΙΣ ΛΕΥΚΟΙΣ, ΑΡΙΘΜΟΝ ΕΚΑΤΟΝ
 ΤΡΙΑΚΟΝΤΑ ΤΕΤΤΑΡΑΣ, ΠΡΟΣ ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΠΟΙΗΣΑΣ, ΚΑΙ ΘΗΣΕΙ ΚΑΤΑ ΤΟ-
 Ν ΚΙΩΝΑ ΕΚΑΣΤΟΝ ΚΑΙ ΜΙΑΝ ΕΙΣ ΤΟ ΚΑΤΑΝΤΡΟΚΥ ΧΩΡΙΟΝ, ΚΑΙ ΠΟΙΗΣΕΙ ΑΝΟ-
 ΙΓΝΥΜΕΝΑΣ, ΤΩΜ ΜΕΝ ΠΡΟΣ ΤΩΙ ΤΟΙΧΩΙ ΚΕΙΜΕΝΩΝ ΤΟΜ ΠΡΟΣΘΙΟΝ ΤΟΙΧΩΝ, Τ-
 90 ΩΝ ΔΕ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΚΙΩΝΑΣ ΚΕΙΜΕΝΩΝ ΑΜΦΟΤΕΡΟΥΣ ΤΟΥΣ ΠΛΑΓΙΟΥΣ ΤΟΙΧΟΥΣ,
 ΟΠΩΣ ΑΝ ΗΙ ΟΡΑΝ ΑΠΑΝΤΑ ΤΑ ΣΚΕΥΗ ΔΙΕΞΙΟΥΣΙΝ, ΟΠΟΣ' ΑΝ ΗΙ ΕΝ ΤΗΙ ΣΚΕΥΟ-
 ΘΗΚΗΙ. ΟΠΩΣ Δ' ΑΝ ΚΑΙ ΎΨΟΣ ΗΙ ΕΝ ΤΗΙ ΣΚΕΥΟΘΗΚΗΙ, ΟΤΑΝ ΟΙΚΟΔΟΜΗΙ ΤΟΥΣ
 Σ ΤΟΙΧΟΥΣ ΤΗΣ ΣΚΕΥΟΘΗΚΗΣ ΔΙΑΛΕΙΨΕΙ ΤΩΝ ΠΛΙΝΘΙΔΩΝ ΕΝ ΤΟΙΣ ΑΡΜΟΙΣ Η-
 Ι ΑΝ ΚΕΛΕΥΗΙ Ο ΑΡΧΙΤΕΚΤΩΝ. ΤΑΥΤΑ ΑΠΑΝΤΑ ΕΞΕΡΓΑΣΟΝΤΑΙ ΟΙ ΜΙΣΘΩΣΑΜ-
 95 ΕΝΟΙ ΚΑΤΑ ΤΑΣ ΣΥΓΓΡΑΦΑΣ ΚΑΙ ΠΡΟΣ ΤΑ ΜΕΤΡΑ ΚΑΙ ΠΡΟΣ ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ, Ο
 ΑΝ ΦΡΑΖΗΙ Ο ΑΡΧΙΤΕΚΤΩΝ, ΚΑΙ ΕΝ ΤΟΙΣ ΧΡΟΝΟΙΣ ΑΠΟΔΩΣΟΥΣΙΝ, ΟΙΣ ΑΝ ΜΙΣ-
 ΘΩΣΩΝΤΑΙ ΕΚΑΣΤΑ ΤΩΝ ΕΡΓΩΝ.

τριών ποδών, πλάτους τριών ημιποδιών, και θα συναρμωσθούν κατά διαστήματα οι κορυφαίες δοκοί στις εγκάρσιες δοκούς με περόνες. Και από πάνω θα τοποθετηθούν σφηγίσκοι (μεγάλα κεκλιμένα δοκάρια) πάχους δέκα δακτύλων, πλάτους τριών παλαμών και τριών δακτύλων, αφήνοντας μεταξύ τους διαστήματα πέντε παλαμών. Από πάνω θα τοποθετηθούν σανίδες πλάτους ενός ημιποδίου, πάχους δύο δακτύλων, αφήνοντας μεταξύ τους διαστήματα τεσσάρων δακτύλων, και αφού τοποθετηθούν από πάνω καλυπτήριες σανίδες πάχους ενός δακτύλου, (και) πλάτους έξι δακτύλων, και καρφωθούν με σιδερένια καρφιά, αφού τοποθετηθεί ένα στρώμα πηλού θα γίνει κεράμωση με κορινθιακές κεράμους που θα συναρμώζουν καλά μεταξύ τους. Και θα τοποθετηθεί πάνω από τις θύρες στους τοίχους μεταξύ των θυρών στην εσωτερική πλευρά λίθινη οροφή από υμήττειο λίθο. Και θα τοποθετηθούν θύρες στη σκευοθήκη που να συναρμώζουν καλά στα θυραία ανοίγματα, αφού κατασκευασθούν με (επικάλυψη) χαλκού στην εξωτερική πλευρά. Και όλο το έδαφος στο εσωτερικό θα στρωθεί με λίθους που θα συναρμώζουν καλά μεταξύ τους και θα διαμορφωθεί επίπεδο και ομαλό στην άνω του επιφάνεια. Και θα φραχθεί το κάθε μετακίονιο διάστημα με δύο λίθινους ορθοστάτες ύψους τριών ποδών, και θα τοποθετηθεί στον μεταξύ τους χώρο κηκλίδωμα που θα κλείνει. Θα κατασκευασθούν δε και τα ενδιάμεσα πατάρια, στα οποία θα τοποθετηθούν τα εξαρτήματα των πλοίων, (στο χώρο) από την εσωτερική πλευρά των κίωνων κάθε πλευράς μέχρι τον τοίχο, αφού συνδεθεί ο κάθε ένας από τους κίονες κατά μήκος του τοίχου και από τις δύο πλευρές με εγκάρσια ξύλινη δοκό πλάτους πέντε παλαμών, ύψους ενός ποδός, που θα εκτείνεται μέσα στον τοίχο κατά τρεις παλάμες, κοντά δε στον κίονα θα στηθούν λίθινες παραστάδες. Και πάνω στις εγκάρσιες ξύλινες δοκούς θα τοποθετηθούν σφηγίσκοι (μεγάλα δοκάρια), εφτά σε κάθε χώρο, γεμίζοντας το διάστημα μέχρι τους κίονες, με πλάτος τρεις παλάμες, (και) πάχος μισού ποδός. Και όλος ο χώρος θα στρωθεί μαζί με σανίδες, αφού συνδεθούν και συγκολληθούν, πλάτους τριών ποδών, πάχους δύο δακτύλων. Θα κατασκευασθούν επίσης εγκάρσιες σανίδες (ράφια), πάνω στα οποία θα τοποθετηθούν τα σχοινένια υποζώματα και τα άλλα εξαρτήματα των πλοίων, κατά μήκος του καθενός από τους δύο τοίχους, δύο τον αριθμό ως προς το ύψος, και θα φτιαχτούν να κάμπτονται κατά μήκος του τοίχου των στενών πλευρών και να κάμπτονται απέναντι από τους κίονες σε κάθε χώρο. Θα κατασκευασθούν σε ύψος τεσσάρων ποδών από τον όροφο, με το επάνω ράφι να απέχει πέντε πόδες από το άλλο (το κάτω του). Αφού στηθεί στύλος υποστήριξης από το κατώτερο πατάρι έως τον ανώτερο όροφο (της στέγης) πλάτους μισού ποδός, πάχους έξι δακτύλων, και αφού συνδεθούν οι στύλοι με ισοπαχή εγκάρσια δοκάρια, θα τοποθετηθούν πάνω σε αυτούς συνεχείς δοκοί, μία σε κάθε πλευρά (του ραφιού), πάχους έξι δακτύλων παντού, και πάνω σε αυτές θα τοποθετηθούν σανίδες αφού συγκολληθούν, μήκους τεσσάρων ποδών, πλάτους τριών ποδών, πάχους δύο δακτύλων, και θα καρφωθούν αφού συναρμωσθούν, στο ίδιο επίπεδο με τις σανίδες. Και θα κατασκευασθούν ξύλινες κλίμακες για να είναι δυνατή η άνοδος στα ράφια. Θα κατασκευασθούν επίσης κιβώτια για τα ιστία και τα λευκά (πλευρικά) παραπέτα, εκατόν τριάντα τέσσερα τον αριθμό, που θα φτιαχτούν σύμφωνα με το υπόδειγμα, και θα τοποθετηθούν ένα απέναντι από κάθε κίονα και ένα στον απέναντι χώρο, και θα κατασκευασθούν έτσι ώστε να ανοίγουν, αυτά που (βρίσκονται) πάνω στον τοίχο (θα ανοίγουν) κατά το πρόσθιο τοίχωμά τους, αυτά δε (που βρίσκονται) απέναντι από τους κίονες (θα ανοίγουν) και από τα δύο πλευρικά τοιχώματα, ούτως ώστε όλα τα εξαρτήματα των πλοίων να είναι ορατά στους διερχομένους, όλα όσα βρίσκονται στη σκευοθήκη. Προκειμένου επίσης να υπάρχει δροσιά στη σκευοθήκη, όταν οικοδομηθούν οι τοίχοι της σκευοθήκης θα αφεθούν ανοίγματα μεταξύ των λιθοπλίνθων στους αρμούς, όπου διατάξει ο αρχιτέκτονας. Όλα αυτά θα τα εκτελέσουν οι εργολάβοι σύμφωνα με τη σύνταξη των όρων, ακολουθώντας τις διαστάσεις και το υπόδειγμα, το οποίο τυχόν θα υποδείξει ο αρχιτέκτονας, και θα αποδώσουν κάθε ένα από τα έργα μέσα στο χρονικό διάστημα που θα συμφωνήσουν με την ανάθεση του έργου.

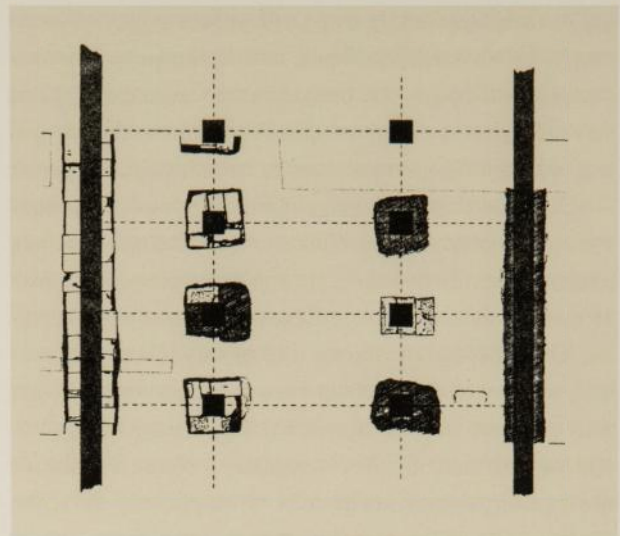

Εικ. 2: Σχεδιαστική αναπαράσταση (σε προοπτική) της Σκευοθήκης (Jeppesen).

προκειμένου ο τελευταίος να προχωρήσει στην έγκριση και ανάθεση του έργου.

Για το λόγο αυτό δίδεται ιδιαίτερη έμφαση στην παρουσίαση του μνημειώδους χαρακτήρα της κατασκευής που έχει σχεδιαστεί και περιγράφονται τα βασικά της στοιχεία, ενώ παραλείπονται σκόπιμα οι λεπτομέρειες ελάσσονος σημασίας ή αυτά τα κατασκευαστικά στοιχεία που ήταν μεν αυτονόητα για τους συγχρόνους του αρχιτέκτονα, αλλά όχι και για τους σημερινούς μελετητές. Δεν προσδιορίζεται, για παράδειγμα, η ακριβής θέση όπου θα οικοδομούνταν η σκευοθήκη μέσα στο λιμάνι της Ζέας, το μέτρο του ποδός που χρησιμοποιείται στο σχεδιασμό (για το οποίο υπήρχε πιθανότατα επίσημο υπόδειγμα), η διαμόρφωση της όψης των τοίχων, η χρήση κιόνων ή πεσσών στις εσωτερικές κιονοστοιχίες αλλά και ο αρχιτεκτονικός ρυθμός και το μετακιόνιο διάστημα των στηριγμάτων αυτών, η ακριβής θέση των παραθύρων, η τοποθέτηση της εισόδου στις μακρές ή στις στενές πλευρές του οικοδομήματος, οι διαστάσεις και ο αριθμός των τριγλύφων και των μετοπών κ.ά.

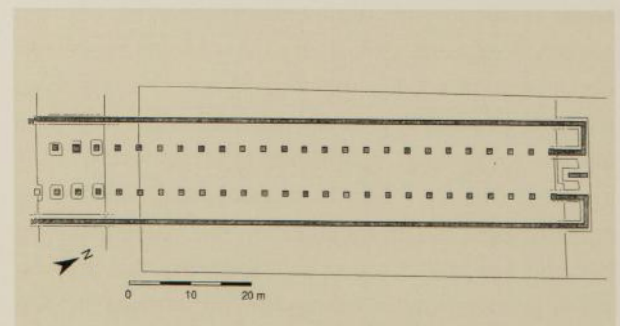
Πολύτιμες απαντήσεις στα ερωτήματα αυτά έδωσε η εύρεση, το Σεπτέμβριο του 1988, στην οδό Δευτέρας Μεραρχίας στη ΒΑ πλευρά του λιμανιού της Ζέας, των καταλοίπων μίας επιμήκους κατασκευής που παρουσίαζε καταπληκτική ομοιότητα ως προς την αρχιτεκτονική μορφή, τις αναλογίες της κάτοψης αλλά και τις ακριβείς διαστάσεις των επιμέρους στοιχείων του οικοδομήματος με τα στοιχεία που δίδονταν στην επιγραφή. Επρόκειτο για τις θεμελιώσεις δύο παραλλήλων τοίχων ιδιαίτερα μεγάλου μήκους, μεταξύ των οποίων είχαν τοποθετηθεί σε δύο σειρές τετράγωνες βάσεις για πεσσόσχημα στηρίγματα (εικ. 3). Οι μετρήσεις των αρχιτεκτονικών καταλοίπων που εντοπίστηκαν (πλάτος θεμελιώσεων, πάχος τοίχων και πεσσόσχημων στηριγμάτων, διαστάσεις των βάσεων των στηριγμάτων, πλάτος οικοδομήματος, πλάτος κεντρικού και πλευρικών κλιτών) υποδηλώνουν τη χρήση του κλασικού αττικού ποδός, μήκους 32,75 εκ.

Εικ. 3: Κάτοψη των θεμελιώσεων του οικοδομήματος που ήρθε στο φως στην οδό Δευτέρας Μεραρχίας, στο λιμάνι της Ζέας (Steinhauer).

Την επιβεβαίωση της ταύτισης με τη Σκευοθήκη του Φίλωνα αλλά και τη δυνατότητα του ακριβούς προσδιορισμού της θέσης του οικοδομήματος έδωσε η εύρεση, τον επόμενο χρόνο, σε απόσταση 83 μ. βόρεια της ανασκαφής της οδού Δευτέρας Μεραρχίας, των θεμελιώσεων της βόρειας στενής πλευράς του οικοδομήματος, όπου διαμορφωνόταν η μία είσοδος του κτηρίου. Τα επιμέρους κατασκευαστικά στοιχεία της εισόδου αυτής ταυτίζονται επίσης, τόσο ως προς τις διαστάσεις όσο και ως προς την ακριβή διαμόρφωσή τους (εικ. 4), με τα όσα περιγράφονται στο κείμενο της επιγραφής.

Η ανάλυση των στοιχείων που παρέχει η επιγραφή και η αναπαράσταση της μορφής του οικοδομήματος έχουν υπάρξει αντικείμενο ειδικών μονογραφιών και δεν είναι δυνατόν να εξαντληθούν στον περιορισμένο χώρο που διαθέτουμε εδώ. Για το λόγο αυτό θα περιοριστούμε στην περιληπτική παρουσίαση των όσων αναφέρονται στην επιγρα-

Εικ. 4: Σχεδιαστική αποκατάσταση της κάτοψης της Σκευοθήκης. Τα κατάλοιπα του οικοδομήματος που αποκαλύφθηκαν στην οδό Δευτέρας Μεραρχίας και στο γειτονικό οικόπεδο προς βορρά τονίζονται με μαύρο πλαίσιο (Hellmann).

φή, με ιδιαίτερη έμφαση στην ανάλυση των αρχιτεκτονικών στοιχείων που επιβεβαιώθηκαν από τα ευρήματα των ανασκαφών, καθώς και των στοιχείων της κατασκευής για τα οποία δε γίνεται ειδική αναφορά στο κείμενο της επιγραφής αλλά προσδιορίστηκαν από τα ανασκαφικά ευρήματα.

Στους δύο πρώτους στίχους της επιγραφής αναφέρονται τα πρόσωπα που κατέθεσαν τα σχέδια για τη λίθινη σκευοθήκη: ο Ευθύδομος, γιο του Δημητρίου από τη Μελίτη, και ο Φίλων, γιος του Εξηστεκίδου από την Ελευσίνα. Όπως βέβαια συνάγεται από το στίχο 94 της επιγραφής, όπου αναφέρεται ένας μόνο αρχιτέκτονας, ο Φίλων ήταν ο μόνος υπεύθυνος για τον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό της κατασκευής. Δεν γνωρίζουμε εάν ο Ευθύδομος ήταν επίσης αρχιτέκτονας ούτε τη μορφή της συνεργασίας του με το Φίλωνα για το συγκεκριμένο έργο.

Στους στίχους 4 έως 7 προσδιορίζεται η θέση όπου θα ιδρυθεί η σκευοθήκη, καθώς επίσης το μήκος και το πλάτος της κατασκευής. Πρέπει να σημειωθεί ότι η θέση ίδρυσης του οικοδομήματος δεν περιγράφεται με ιδιαίτερη σαφήνεια και τοποθετείται –σχετικά αόριστα– κάπου μεταξύ της αγοράς και των νεωσοίκων, με τη μία της είσοδο απέναντι από το πρόπυλο που οδηγεί στην αγορά, προφανώς για να εξασφαλίζεται η άμεση πρόσβαση στο χώρο των δημοσίων συγκεντρώσεων. Φαίνεται ότι την εποχή που κατατέθηκαν τα σχέδια της κατασκευής δεν είχε ακόμα αποφασισθεί οριστικά ο χώρος όπου θα ιδρυόταν το μνημείο, και οι δύο εισηγητές προφανώς προτείνουν αλλά τη θέση που οι ίδιοι θεωρούν ιδανική.

Όταν αφορά στις διαστάσεις του οικοδομήματος, τα ανασκαφικά ευρήματα επιβεβαίωσαν αλλά και διευκρίνισαν τα όσα προσδιορίζονταν στην επιγραφή, κατά την οποία το πλάτος του κτηρίου θα ήταν 55 πόδια και το μήκος του 4 πλέθρα, δηλαδή 400 πόδια, χωρίς όμως να διευκρινίζεται εάν στη μέτρηση αυτή έχει συμπεριληφθεί το πάχος των τοίχων – στην αντίθετη περίπτωση το συνολικό μήκος θα ήταν 405 πόδια. Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα επέτρεψαν την πλήρη αποκατάσταση της κάτοψης του οικοδομήματος, οι διαστάσεις του οποίου προσδιορίστηκαν στα 18 x 131 μέτρα, δηλαδή στα 55 x 400 πόδια (έχοντας ως μονάδα τον πόδα των 32,7 εκ.), σε απόλυτη δηλαδή συμφωνία με τα οριζόμενα στην επιγραφή.

Στους στίχους 7 έως 15 της επιγραφής δίδονται οι προδιαγραφές για τη διαμόρφωση του χώρου όπου θα ανεγερθεί το κτήριο, για τη μορφή των θεμελιώσεων και για τα βασικά στοιχεία του σχεδίου της κατασκευής. Και πάλι οι προδιαγραφές που δίδονται στο κείμενο της επιγραφής για την ισοπέδωση και εξομάλυνση του χώρου ίδρυσης της σκευοθήκης επιβεβαιώθηκαν πλήρως από τα ανασκαφικά δεδομένα: ο φυσικός βράχος διαμορφώθηκε

επίπεδος και οριζοντιώθηκε σε βάθος 3 ποδών από το ψηλότερο σημείο του χώρου, όπως ακριβώς ορίζεται στην επιγραφή, ενώ οι μεγαλύτερες υψομετρικές διαφορές, όπως για παράδειγμα στη ΒΑ γωνία του κτηρίου, εξομαλύνθηκαν με την κατασκευή θεμελιώσεων μεγαλύτερου ύψους. Να σημειωθεί ότι η επιλογή του χώρου ήταν ιδανική για την κατασκευή ενός τόσο μεγάλου κτηρίου, καθώς το έδαφος είχε μία κλίση μόλις 1% και επομένως δεν απαιτούσε εκτεταμένες κλίμακας παρεμβάσεις για να διαμορφωθεί. Η επιλογή του συγκεκριμένου χώρου πληρούσε μία ακόμα από τις προδιαγραφές που ο αρχιτέκτονας θεωρούσε σημαντικές: τον επαρκή εξαερισμό του χώρου (αναφορά στο στίχο 92 της επιγραφής), καθώς στη συγκεκριμένη περιοχή ήταν συνήθεις οι βόρειοι άνεμοι – εκμεταλλεύσιμοι στο έπακρον χάρη στον ΒΑ-ΝΔ προσανατολισμό του οικοδομήματος.

Όσον αφορά στα βασικά στοιχεία του σχεδίου της κατασκευής, η επιγραφή αναφέρει ότι το οικοδόμημα θα χωρισθεί με δύο κιονοστοιχίες, αποτελούμενες από 35 κίονες η κάθε μία, σε τρία κλίτη, εκ των οποίων τα πλευρικά θα έχουν πλάτος 15 πόδες και το κεντρικό 20. Δεν προσδιορίζεται όμως ούτε η μορφή των στηριγμάτων αυτών, ούτε ο αρχιτεκτονικός τους ρυθμός αλλά ούτε και το μετακίονιο διάστημα, στοιχεία που διευκρινίστηκαν από τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που ήρθαν στο φως με την ανασκαφή: οι διαστάσεις των τριών κλιτών του οικοδομήματος μετρήθηκαν πράγματι στα 4,90 μ. για τα πλευρικά και 6,55 μ. για το κεντρικό (που αντιστοιχούν σε 15 και 20 πόδια των 32,75 εκ.), ενώ για τους αναφερόμενους «κίονες» επιβεβαιώθηκε ότι πρόκειται για πεσσόσχημα στηρίγματα ιδρυμένα σε απόσταση 3,50 μ. το ένα από το άλλο. Όσον αφορά στις θεμελιώσεις του οικοδομήματος, επιβεβαιώθηκαν οι υποθέσεις των περισσότερων μελετητών ότι το περιγραφόμενο στην επιγραφή ως «στρώμα» αφορούσε σε χωριστές θεμελιώσεις των τοίχων και των πεσσόσχημων στηριγμάτων μόνο, και όχι σε ενιαία θεμελίωση ολόκληρου του οικοδομήματος, που δεν ήταν άλλωστε απαραίτητη καθώς αυτό ήταν θεμελιωμένο στο σκληρό φυσικό βράχο.

Ακολουθεί η περιγραφή των διαστάσεων των λίθων της ευθυντηρίας (στ. 15-19) και του ορθοστάτη (στ. 19-22). Αν και αυτό δεν διευκρινίζεται ρητά στο κείμενο της επιγραφής, το συνολικό πλάτος της ευθυντηρίας και του ορθοστάτη πρέπει να συμπίπτει με το πλάτος των χρησιμοποιούμενων για το κάθε αρχιτεκτονικό στοιχείο λιθοπλίνθων, δηλαδή η ευθυντηρία πρέπει να έχει πλάτος τρεις πόδες και ο στυλοβάτης πέντε ημιπόδια και έναν δάκτυλο (δηλαδή 2 και 9/16 πόδες). Οι διαστάσεις αυτές δυστυχώς δεν ήταν δυνατό να επιβεβαιωθούν από τα ανασκαφικά ευρήματα, καθώς κανένα μέλος από τα αρ-

χιτεκρονικά αυτά στοιχεία δεν εντοπίστηκε ανασκαφικά. Να σημειωθεί πάντως ότι, σύμφωνα πάντα με τα όσα ορίζονται στην επιγραφή, ο ορθοστάτης θα κατασκευαζόταν στο μέσον της ευθυνητριάς, δηλαδή κάθε όψη του (εσωτερική και εξωτερική) θα έπρεπε να εισέχει κατά 3½ δακτύλους της αντίστοιχης όψης της ευθυνητριάς.

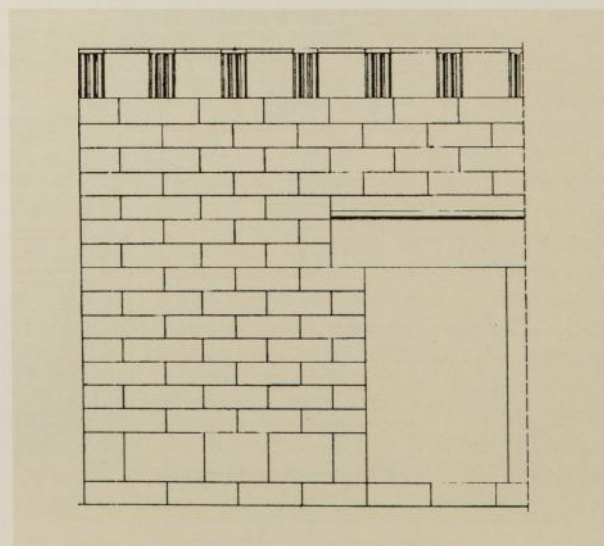
Ένα σημείο μάλλον ασαφές, το οποίο προκάλεσε αρκετές συζητήσεις μεταξύ των μελετητών, αποτελεί ο στίχος 21 της επιγραφής, στον οποίο αναφέρεται ότι το μήκος των γωνιαίων λιθοπλίνθων του ορθοστάτη εξαρτάται από το μέτρο (τις διαστάσεις) των τριγλύφων. Ακριβώς το ίδιο αναφέρεται στη συνέχεια, κατά την περιγραφή των διαστάσεων των λιθοπλίνθων των τοίχων (στίχοι 26-28), καθώς και για το μήκος των γωνιαίων λιθοπλίνθων αυτών (στίχοι 26-27). Το σημείο αυτό ερμηνεύεται από το γεγονός ότι ενώ για τις μακρές πλευρές της κατασκευής το οριζόμενο μήκος των λιθοπλίνθων τόσο του ορθοστάτη όσο και των τοίχων (4 πόδες) ταιριάζει απόλυτα στο συνολικό μήκος του κτηρίου (400 πόδες), και μάλιστα αποτελεί το 1/100 αυτού, για τις στενές πλευρές του οικοδομήματος το συγκεκριμένο μήκος δεν αποτελεί ακριβή υποδιαίρεση του οριζόμενου μήκους των 55 ποδών. Οι στενές πλευρές με μήκος 55 ποδών μπορούσαν να κατασκευασθούν ή με 13 λιθοπλίνθους μήκους 4 ποδών και δύο γωνιαίες μήκους 1½ ποδός, ή με 11 λιθοπλίνθους μήκους 4 ποδών και δύο γωνιαίες μήκους 5½ ποδών.

Εάν το γεγονός αυτό συνδυαστεί με το μήκος των τριγλύφων (βάσει των ανασκαφικών δεδομένων έχει αποκατασταθεί στα 0,50μ., δηλαδή στους 1½ πόδες) και τον αριθμό αυτών στις στενές πλευρές του οικοδομήματος (έχουν υπολογισθεί στις 13), καθίσταται σαφές ότι η εξάρτηση του μήκους των γωνιαίων λιθοπλίνθων από το μήκος των τριγλύφων οφείλεται καθαρά σε λόγους αισθητικής. Η κατασκευή δόμων με λιθοπλίνθους των δύο ανωτέρω αναφερόμενων συνδυασμών, εναλλάξ (ένας δόμος με 13 λιθοπλίνθους μήκους 4 ποδών και δύο γωνιαίες μήκους 1½ ποδός και ένας δόμος με 11 λιθοπλίνθους μήκους 4 ποδών και δύο γωνιαίες μήκους 5½ ποδών) εξασφάλιζε τη διατήρηση της ισόδομης όψης των τοίχων και αποτελεί την περισσότερο αρμονική λύση για το σχεδιασμό των γωνιών των στενών πλευρών της κατασκευής (εικ. 5).

Στους στίχους 22 έως 26 της επιγραφής ορίζεται ότι θα αφεθούν ανοίγματα για θύρες κατά το πλάτος της Σκευοθήκης, δύο σε κάθε άκρο, ότι μεταξύ των θυρών θα οικοδομηθεί τοίχος πλάτους δύο ποδών εξωτερικά και βάθους δέκα ποδών στην εσωτερική πλευρά και ότι ο τοίχος προς τον οποίο θα ανοίγει η κάθε θύρα θα στρέφεται κατ' ορθή γωνία έως τους πρώτους κίονες. Η λεπτομερής αυτή περιγραφή των εισόδων της Σκευοθήκης επιβεβαιώθηκε,

σε κάθε της λεπτομέρεια, από τα ανασκαφικά δεδομένα, τα οποία και διευκρίνισαν τη διάνοξη των εισόδων στο μέσον των στενών πλευρών του οικοδομήματος – κάτι που δεν καθίστατο σαφές στο κείμενο της επιγραφής. Σύμφωνα με τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που ήρθαν στο φως η είσοδος καταλάμβανε όλο το πλάτος του κεντρικού κλίτους και διαιρείτο με ένα τοίχιο (το ονομαζόμενο στην επιγραφή «μέτωπον») μήκους 10 ποδών σε δύο διαμερίσματα, που αντιστοιχούσαν στα δύο θυραία ανοίγματα. Η είσοδος αυτή πλαισιωνόταν από δύο τοίχους που αποτελούσαν κατά κάποιον τρόπο την προέκταση των δύο κιονοστοιχιών· ουσιαστικά επρόκειτο για τη συνέχεια των τοίχων των μακρών πλευρών του οικοδομήματος, που κάμπτονταν σε ορθή γωνία στο σημείο όπου αφήνονταν τα θυραία ανοίγματα (οι αναφερόμενοι στην επιγραφή ως «περικαμπτόμενοι τοίχοι») (εικ. 3).

Το μήκος των «περικαμπτόμενων τοίχων» δεν προσδιορίζεται στην επιγραφή, καθώς όμως γνωρίζουμε το συνολικό μήκος της κατασκευής, τον αριθμό των πεσόσχημων στηριγμάτων και το μετακίονιο διάστημα αυτών, μπορούμε να υπολογίσουμε το μήκος που θα καταλάμβαναν τα στηρίγματα και, ακολούθως, το υπολοιπόμενο διάστημα των 5,50 μ. (16 πόδες και 3 παλαστές ή 16 3/4 πόδες) που αντιστοιχεί στο μήκος των περικαμπτόμενων τοίχων. Αυτοί οι τοίχοι εξέιχαν του «μετώπου» κατά 6 3/4 πόδες (περίπου 2,20 μ.) προς το εσωτερικό της κατασκευής, σχηματίζοντας μεταξύ των θυρών και των κιονοστοιχιών μία μικρή αίθουσα πλαισιωμένη από δύο πρόσθετα διαμερίσματα – αυτά πιθανότατα θα χρησιμοποιούνταν από το προσωπικό που ήταν υπεύθυνο για την ασφάλεια του χώρου και τον έλεγχο των εισερχομένων.

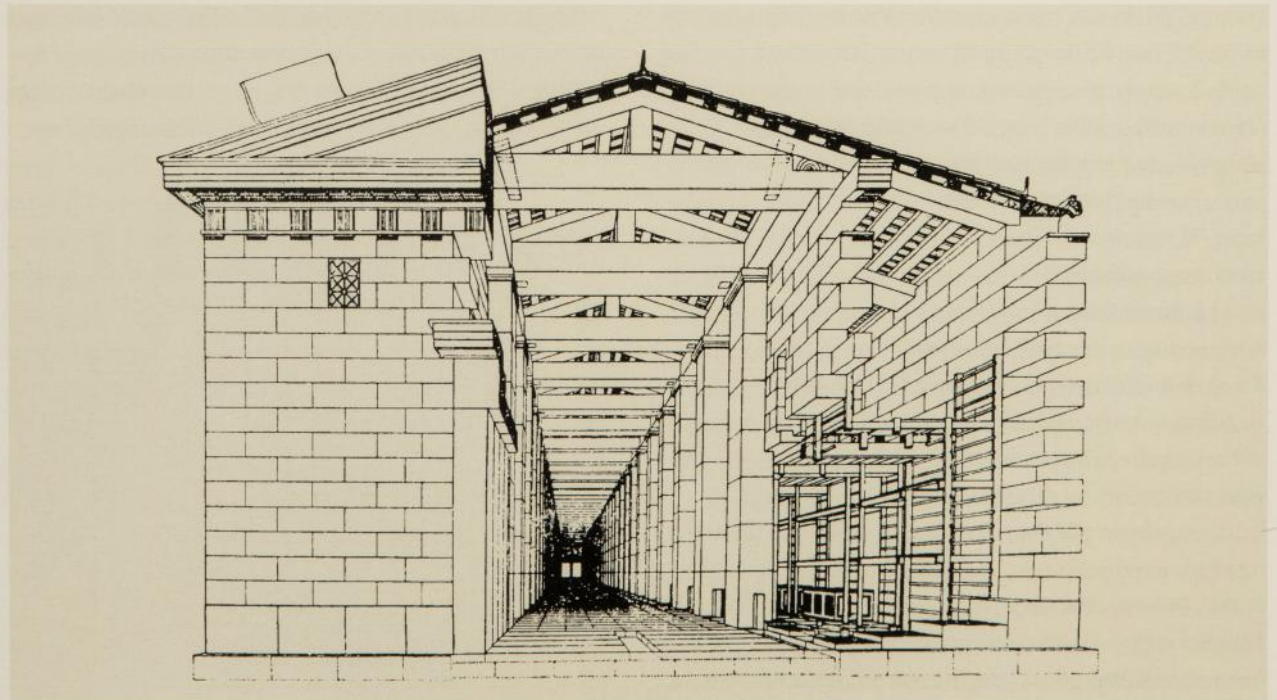
Εικ. 5: Σχεδιαστική αναπαράσταση της γωνίας μίας εκ των στενών πλευρών της Σκευοθήκης (Steinhauer).

Τα μόνα από τα λοιπά αρχιτεκτονικά στοιχεία που μας παρέχει η επιγραφή, τα οποία επιβεβαιώθηκαν και από τα ανασκαφικά δεδομένα, είναι τα σχετικά με το στυλοβάτη και τις τριγλύφους της κατασκευής. Οι προδιαγραφές για τις διαστάσεις του στυλοβάτη δίδονται στους στίχους 40 έως 42 της επιγραφής και επιβεβαιώθηκαν από τις διαστάσεις του ίχνους του στυλοβάτη που παρατηρήθηκε πάνω στη θεμελίωση ενός εκ των στηριγμάτων: οι διαστάσεις του στυλοβάτη μετρήθηκαν στα 1,15 x 1,30 μ. και αντιστοιχούν ακριβώς σε λίθους πλάτους 3 ποδών και 1 παλαστής και μήκους 4 ποδών που αναφέρονται στην επιγραφή.

Για τις διαστάσεις των τριγλύφων, τέλος, το μόνο στοιχείο που δίδεται στην επιγραφή –και μάλιστα τονίζεται ιδιαίτερα– είναι ότι το μήκος τους αποτελεί το μέτρο για την κατασκευή των γωνιαίων λιθοπλίνθων του ορθοστάτη και των τοίχων. Μεταξύ των αρχιτεκτονικών καταλοίπων που ήρθαν στο φως κατά την ανασκαφή υπήρχε και ένα μικρό θραύσμα μίας τριγλύφου, το πλάτος της οποίας αποκαταστάθηκε σχεδιαστικά στα 0,50 μ., δηλαδή στον 1½ πόδα. Το ύψος της συνάγεται από τα αναφερόμενα στην επιγραφή ως ίσο με δύο δόμους των λιθοπλίνθων των τοίχων, δηλαδή ίσο με 3 πόδες (ή 0,98 μ.). Πρόκειται λοιπόν για μία τρίγλυφο της οποίας η αναλογία μεταξύ πλάτους και ύψους είναι σχεδόν 1:2. Επομένως η δωρική ζωφόρος του οικοδομήματος αποτελείτο από 13 τριγλύφους (και τις αντίστοιχες μετόπες) στις στενές πλευρές των ει-

σόδων και από 90 τριγλύφους στις μακρές πλευρές. Σημειώθηκε επίσης ήδη ότι η εξάρτηση του μήκους των γωνιαίων λιθοπλίνθων από το μήκος των τριγλύφων, για την οποία τόση έμφαση δίδεται στο κείμενο της επιγραφής, οφείλεται καθαρά σε λόγους αισθητικής, καθώς εξασφάλιζε τη διατήρηση της ισόδομης όψης των τοίχων και αποτελεί την περισσότερο αρμονική λύση για το σχεδιασμό των γωνιών των στενών πλευρών της κατασκευής.

Ένα ιδιαίτερα σημαντικό χαρακτηριστικό του αρχιτεκτονικού σχεδιασμού της Σκευοθήκης είναι η χρησιμοποίηση αρχιτεκτονικών μελών τα οποία ανταποκρίνονται προς την κλίμακα του όλου έργου και είναι σύμμετρα και αρμονικά προς το σύνολο. Βασικά στοιχεία του σχεδιασμού αποτελούν βέβαια οι ίδιες οι διαστάσεις του κτηρίου (συνολικό μήκος και πλάτος), στις οποίες υπάγονται όλα τα επιμέρους αρχιτεκτονικά στοιχεία. Πρότυπο για την κατασκευή των διαφόρων αρχιτεκτονικών μελών αποτελούν οι διαστάσεις των λιθοπλίνθων και, ακολούθως, των δόμων των τοίχων, καθώς επίσης και οι διαστάσεις των τριγλύφων. Να σημειωθεί ότι οι διαστάσεις των λιθοπλίνθων (4 x 2½ x 1½ πόδες) παρουσιάζουν αναλογία του ύψους προς το μήκος (1:2,66) που πλησιάζει κατά πολύ αυτή της «χρυσής τομής» (1:2,60). Είναι επίσης χαρακτηριστικό ότι οι διαστάσεις ορισμένων αρχιτεκτονικών μελών δίδονται όχι σε πόδες αλλά σε πολλαπλάσια των δόμων των τοίχων (για παράδειγμα στο στίχο 32 ορίζεται ότι τα υπέρθυρα θα είναι

Ειχ. 6: Σχεδιαστική αναπαράσταση του εσωτερικού της Σκευοθήκης σε τομή. Διακρίνεται η διαμόρφωση της ξύλινης στέγης, καθώς και η διαμόρφωση των πλευρικών κλιτών με τα υπερώα, τα εγκαύσια ράφια, τις κλίμακες πρόσβασης και τα ξύλινα κιβώτια για τη φύλαξη των ζρεμαστών σκευών των πλοίων (Marstrand).

ως προς το ύψος «δίστοιχα», ίσα δηλαδή με δύο δόμους των τοίχων). Η μελέτη της σχεδιαστικής αναπαράστασης της πρόσωσης της κατασκευής (εικ. 5) καθιστά εμφανή την εξάρτηση των διαφόρων αρχιτεκτονικών στοιχείων από το ύψος των δόμων των τοίχων, γεγονός που εξασφαλίζει την ισόδομη όψη του κτηρίου: τα υπέρθυρα, τα παράθυρα και οι τριγλύφοι έχουν ύψος ίσο με δύο δόμους των τοίχων, το γείσο πάνω από τα υπέρθυρα έχει ύψος ίσο με ένα δόμο κτλ. Παράλληλα η εξάρτηση από τις διαστάσεις των τριγλύφων είναι εμφανής ως προς το ότι οι δόμοι των τοίχων των προσόψεων αποτελούνται από λιθοπλίνθους ίσες στον αριθμό με τον αριθμό των τριγλύφων (13) και στο ότι το μήκος των γωνιαίων λιθοπλίνθων του ορθοστάτη και των τοίχων είναι ίσο με το μήκος των τριγλύφων (εικ. 5).

Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα αλλά και διαφωτιστική για τη σύνθεση και τις ονομασίες των ξύλινων μελών που απαρτίζουν μία στέγη στα αρχαία ελληνικά οικοδομήματα είναι η περιγραφή της στέγης της Σκευοθήκης (στίχοι 45-59). Αναφέρεται λοιπόν ότι πάνω από τα *ἐπίκρανα* των εσωτερικών πεσσόσχημων στηριγμάτων θα τοποθετηθούν από 18 ξύλινα επιστύλια σε κάθε κοινοστοιχία, πάνω δε από το κεντρικό κλίτος θα τοποθετηθούν και *μεσόμνες* των ιδίων ακριβώς διαστάσεων. Η αττική λέξη *μεσόμνη* σημαίνει ξύλο εγγάρσιο, που βαίνει από το ένα επίκρανο στο άλλο συνδέοντας τα εσωτερικά στηρίγματα των οικοδομημάτων. Πάνω στις *μεσόμνες* θα τοποθετηθούν υποστηρίγματα (*ὑποθήματα*) και στη συνέχεια τα *κορυφαῖα*, οι κορυφαίες δηλαδή δοκοί της στέγης (κορυφίδες). Τα *κορυφαῖα* θα συναρμοσθούν κατά διαστήματα επί των *μεσομνῶν* με *κερκίδες*, δηλαδή περόνες. Από πάνω θα τοποθετηθούν *σφηκίσκοι*, δηλαδή τα μεγάλα κεκλιμένα δοκάρια των ζευκτών της στέγης, αφήνοντας μεταξύ τους διαστήματα πέντε παλαμών. Ακολουθούν οι *ἰμάντες*, δηλαδή σανίδες, τοποθετημένοι ανά διαστήματα πλάτους τεσσάρων δακτύλων, και τα *καλύμματα*, που θα καρφωθούν με σιδερένια καρφιά. Τα *καλύμματα* είναι καλυπτήριες σανίδες που τοποθετούνταν επί των σφηκίσκων των ζευκτών της στέγης και σχημάτιζαν το δάπεδο υποδοχής ενός στρώματος κονιάματος ή ωμού πηλού αναμειγμένου με άχυρο (*δορώσεως*), ως υπόθημα για τις πήλινες κεράμους. Η χρήση αυτού του υποθήματος αναφέρεται στην επιγραφή της Σκευοθήκης (*δορώσας*), και ακολουθεί η κεράμωση της στέγης με κορινθιακές κεράμους (εικ. 6).

Η λίθινη αυτή σκευοθήκη κατασκευάστηκε για τη φύλαξη των κρεμαστών εξαρτημάτων των πολεμικών πλοίων που ελλειμενίζονταν στους νεωσοίκους του λιμανιού της Ζέας. Για το λόγο αυτό ορίζεται στο κείμενο της επιγραφής ότι τα πλευρικά κλίτη της κατασκευής θα διαμορφωθούν σε δύο ορόφους, στον ανώτερο από τους οποίους

θα κατασκευασθούν ράφια σε δύο σειρές, για την τοποθέτηση των σχοινένιων υποζωμάτων και άλλων εξαρτημάτων των πλοίων, ενώ προβλέπεται και η κατασκευή κλιμάκων πρόσβασης στα ράφια αυτά. Ορίζεται επίσης ότι θα κατασκευασθούν 134 κιβώτια για τη φύλαξη των ιστίων και των λοιπών υφασμάτων ισάριθμων πλοίων.

Ο αριθμός των 134 κιβωτίων αντιστοιχεί στον αριθμό των πολεμικών πλοίων που κατασκευάστηκαν στην Αθήνα κατά το διάστημα 357/6-325/4 π.Χ. (κατά το διάστημα αυτό κατασκευάστηκαν 127 τριήρεις και μικρός αριθμός μεγαλύτερων πολεμικών πλοίων), γεγονός που υποδηλώνει την κατασκευή της Σκευοθήκης για την εξυπηρέτηση των αναγκών του πολεμικού στόλου, που είχε προγραμματισθεί να αυξηθεί. Η απόφαση κατασκευής της εντάσσεται σε ένα γενικότερο, φιλόδοξο σχέδιο για την αναδιάρθρωση των αποθηκών των πολεμικών πλοίων στον Πειραιά, ένα τμήμα του οποίου αποτελεί η μεταφορά αρκετών νεωσοίκων από το λιμάνι του Κανθάρου στη Ζέα και η απόδοση του πρώτου σε εμπορικές δραστηριότητες.

Η νέα, λίθινη σκευοθήκη σχεδιάστηκε σκόπιμα σε ένα τέτοιο εντυπωσιακό μέγεθος προκειμένου όχι μόνο να ανταποκριθεί στις υπάρχουσες – αλλά και στις πιθανές μελλοντικές – ανάγκες του πολεμικού λιμανιού της Αθήνας, αλλά και προκειμένου να αποτελέσει την κατεξοχήν Σκευοθήκη της πόλης και ένα σύμβολο της ναυτικής κυριαρχίας της Αθήνας. Δικαιολογημένα τοποθετείται από τους αρχαίους συγγραφείς μεταξύ των επιφανέστερων δημοσίων οικοδομημάτων της Αθήνας, στην ίδια θέση με τους ναούς της Ακρόπολης και τα δημόσια κτήρια της Αγοράς.

ΜΑΡΙΑ ΤΣΟΥΛΗ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- IG II²* 1668. Αλ. Μελετόπουλος, *Πειραιαίαι αρχαιότητες. Ανέκδοτος επιγραφή: Η σκευοθήκη του Φίλωνος*, Αθήνα 1882, 557. E. Fabricius, 'Die Skeuotheke des Philon', *Hermes* 17 (1882), 551-594. P. Foucart, 'L' Arsenal de Philon. Contrat pour la construction de la sceuotheque à Zéa', *BCH* 6 (1882), 540-555. A. Choisy, *L' Arsenal du Pirée*, Paris 1884. V. Marstrand, *Arsenale i Piraeus og Oldtidens Byggerregler*, Copenhagen 1922. K. Jeppesen, *Paradeigmata. Three Mid-Fourth Century Main Works of Hellenic Architecture Reconsidered*. Jutland Archaeological Society Publications, vol. IV, Aarhus 1958. E. Lorenzen, *The Arsenal at Piraeus*, Copenhagen 1964. A. Linfert (ed.), *Die Skeuotheke des Philon*, 1981. W. Meyer – Christian, *Das Arsenal des Architekten Philon in Zea Piraeus*, 1983. J.A.K.E. de Waale, 'Das Schiffsarsenal des Philon im Piraeus (*IG II²* 1668)', *BABESCH* 68 (1993), 107-120. G. Steinhauer, 'La Découverte de l' Arsenal de Philon', στο *ΤΡΟΠΙΣ IV. Fourth International Symposium on Ship Construction in Antiquity*, Athens 1991 [Athens 1996], 471-479.

VI **Θραύσμα στήλης (αρ. XIII)**
από τους απολογισμούς
κατασκευής του Ερεχθείου

Ύψ. 0,75μ. πλ. 0,35 μ., πάχ. 0,10 μ.
Ακρόπολη Αθηνών
Επιγραφικό Μουσείο, EM 6667
408/7 π.Χ.

55 . . ε[.] ΤΟΥΤ[Ο][Ν Π]ΡΟΣΛΑΒΩΝΤΩΙ-
 [Ν] ΔΥΟΪΝ ἈΝΔΡΟΪΝ ΣΟCΙΑΙ ἈΛΟΠ-
 ΕΚΕCΙ ΟΙΚΟΝ : Ε : CΙΝΔΡΟΝΙ : Ε : ΤΕΝ
 ΟΡΟΦΕΝ ΚΑΤΙCΤΑCΙΝ ΤΕΝ ΚΑΜΠ-
 ΥΛΕΝ : CΕΛΙΔΑ ΕΙC ἘΔΡΑΝ ΚΑΙ ΤΑ-
 C ἌΛΛΑC ΕΠΑΓΛΩCΙΝ ΕΙC ἘΔΡΑ-
 60 Ν ΗΕΚΑCΤΕΝ ΜΑΝΙΔΙ ΕΝ ΚΟΛΛΥΤ-
 ΟΙ ΟΙΚΟΝΤΙ : Ε : ΚΡΟΪCΟΙ ΕΝ CΚΑΜ-
 ΒΟΝΙΔΟΝ ΗΟΙΚΟΝΤΙ : Ε : ἈΝΔΡΕΑΙ
 ΕΜ ΜΕΛΙΤΕΙ ΗΟΙΚΟΝΤΙ : Ε : ΠΡΕΠΟ-
 ΝΤΙ ἈΓΡΥΛΕCΙ ΟΙΚΟΝΤΙ : Ε ΜΕΔΟ-
 65 Ι ΕΜ ΜΕΛΙΤΕΙ ΗΟΙΚΟΝΤΙ : Ε : ἈΠΟΛ-
 ΛΟΔΟΡΟΙ ΕΜ ΜΕΛΙΤΕΙ ΗΟΙΚΟΝΤ-
 Ι : Ε : ΗΙΚΡΙΟΜΑΤΑ ΚΑΘΕΛΘCΙΝ ΤΑ
 ἈΠΟ ΤΩΝ ΚΙΟΝΩΝ ΤΩΝ ΗΕΝ ΤΕΙ ΠΡ-
 ΟCΤΑCΕΙ ΗΕΧC ἈΝΔΡΑCΙΝ· ΤΕΥΚ-
 70 ΡΟC ΕΝ ΚΥΔΑΘΕΝΑΙΟΙ ΗΟΙΚΟΝ : Ε
 ΚΕΡΔΩΝ ἈΧCΙΟΠΕΪΘΟC Ε : ΚΡΟΪC-
 ΟC ΕΝ CΚΑΜΒΟΝΙΔΟΝ : ΗΟΙΚΟΝ : Ε : Π-
 ΡΕΠΟΝ ἈΓΡΥΛΕCΙ ΗΟΙΚΟΝ : Ε : Κεφ-
 ΙCΟΔΩΡΟC : Ε : CΠΟΔΙΑC : Ε : ΗΙΚΡΙΟ-
 75 CΑCΙ ΤΟΪC ΕΝΚΑΥΤΑΪC ΗΕΚ ΤΟ Η-
 [Ε]ΝΤΟC ΗΥΠΟ ΤΕΝ ΗΟΡΟΦΕΝ ΜΑΝΙ-
 [ΔΙ ΕΓ Κ]ΟΛΛΥΤΟΙ : ΗΟΙΚΟΝΤΙ : Ε ΙΙΙ : Λ-
 [ΕΚΑΝΑC?] ἈΝΑΦΟΡΕCΑCΙΝ : ΠΡΕΠΟ-
 [ΝΤΙ Η]ΑΓΡΥΛΕCΙ ΗΟΙΚΟΝΤΙ : Ε : ΜΕΔ-
 80 [Ο]Ι ΕΜ ΜΕΛΙΤΕΙ : ΗΟΙΚΟΝΤΙ : Ε : Κεφ-
 [Α]ΛΑΙΟΝ ΗΥΠΟΡΓΟΪC : Ε Δ Δ Δ Ε Ε Ε Ε
 [Ι Ι] Ι Ι Ι C : ΠΡΙCΤΑΙC ΚΑΘ' ΕΜΕΡΑΝ ΗΕΡ-
 ΓΑΖΟΜΕΝΟΙC ΔΥΟΪΝ ἈΝΔΡΟΪΝ Η-
 ΕΚΚΑΪΔΕΚΑ ΗΕΜΕΡΩΝ, ΔΡΑΧΜΕC
 85 ΤΕC ΗΕΜΕΡΑC ΗΕΚΑCΤΕC ΗΕΚΑΤ-
 [Ε]ΡΟΙ ῬΑΙΔΙΟΙ ΕΝ ΚΟΛΛΥΤΟΙ ΗΟ-
 ΙΚΟΝΤΙ ΚΑΙ CΥΝΕΡΓΟΙ Δ Δ Δ Ε Ε : Π-
 ΡΙCΤΑΙC ΚΑΘ' ΕΜΕΡΑΝ ΗΕΡΓΑΖΟ-
 ΜΕΝΟΙC ΤΡΙΤΕC ΔΟΔΕΚΕΜΕΡΟ Κ-
 90 ΑΛΥΜΜΑΤΑ ΕΙC ΤΕΝ ΗΟΡΟΦΕΝ ΗΕ-
 ΠΤΑ ΗΕΜΕΡΩΝ ΔΡΑΧΜΗΝ ΤΗC ΗΕΜ-
 ΕΡΑC ΗΕΚΑCΤΕC ΔΥΟΪΝ ἈΝΔΡΟΪ-
 Ν ῬΑΙΔΙΟΙ ΕΝ ΚΟΛΛΥΤΟΙ ΗΟΙΚΟ-
 ΝΤΙ ΚΑΙ CΥΝΕΡΓΟΙ : Δ Ε Ε Ε : Κεφ-
 95 ΛΑΙΟΝ ΠΡΙCΤΑΙC Δ Δ Δ Δ Ε Ε : ΗΕΝΚ-
 ΑΥΤΑΪC· ΤΟ ΚΥΜΑΤΙΟΝ ΗΕΝΚΕΑ[Ν]-
 ΤΙ ΤΟ ΗΕΠΙ ΤΟΙ ΗΕΠΙCΤΥΛΙΟ[Ι Τ]-
 ΟΙ ΗΕΝΤΟC, ΠΕΝΤ' ΟΒΟΛΩΝ ΤΩ[Ν ΠΟ]-
 ΔΑ ΗΕΚΑCΤΟΝ, ΜΙCΘΟΤΕC ΔΙ[ΟΝΥ]-
 100 CΟΔΩΡΟC ΕΜ ΜΕΛΙΤΕΙ ΗΟΙΚ[ΩΝ, Η]-
 ΕΓΓΥΕΤΕC ΗΕΡΑΚΛΕΪΔΕC [ῬΟΘΕ]-
 Ν : Δ Δ Δ : Κεφ[Α]ΛΑΙΟΝ ΗΕΝΚΑΥΤ[ΑΪC]
 Δ Δ Δ : ΧΡΥCΟΧΟΟΙC· ΧΑΛΗΑC Χ[ΡΥC]-
 ΟCΑΝΤΙ ΠΡΟCΑΠΕΔΟΜΕΝ ΤΟ [ΗΟΦ]-
 105 ΕΙΛΟΜΕΝΟΝ ΤΕC ΠΡΟΤΕΡΑC [ΠΡΥ]-
 ΤΑΝΕΙΑC ΤΕC ΗΟΙΝΕΪΔΟC C[ΙCΥ]-
 ΦΟΙ ΕΜ ΜΕΛΙΤΕΙ ΗΟΙΚΟΝΤ[Ι].
 Κεφ[Α]ΛΑΙΟΝ ΧΡΥCΟΧΟΟΙC : [. . . Μ]-

ΙCΘΟΪ· ἈΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙ ἈΡΧ[ΙΛΟΧ]-
 110 ΟΙ ἈΓΡΥΛΕΘΕΝ : Δ Δ Δ Ε Ε Ε : ΗΥ[ΠΟΡΓ]-
 ΑΜΜΑΤΕΪ ΠΥΡΓΙΟΝΙ : Δ Δ Δ Ι Ι Ι [Ι Ι Ι Κεφ]-
 ἈΛΙΟΝ ΜΙCΘΟ : Ε Δ Ε Ε Ε Ι Ι Ι Ι Ι : CΥ[ΜΠΑ]-
 ΝΤΟC ἈΝΑΛΟΜΑΤΟC Κεφ[Α]ΛΑ[ΙΟΝ].
 Χ Η Η Η Ε Δ Δ Δ Δ Ι Ι Ι C. *vacat*
 115 ΕΠΙ ΤΕC : ΛΕΟΝΤΙΔΟC ΗΕΒ[ΔΟΜΕC]
 ΠΡΥΤΑΝΕΥΟCΕC :· ΛΕΜΜΑ [ΠΑΡΑ Τ]-
 ΑΜΙΩΝ ΤΕC ΘΕΘ Π[Α]ΡΑ ἈΡ[ΕCΑΙΧΜ]-
 [Ο] ἈΓΡΥΛΕΘΕΝ [ΚΑΙ CΥΝΑΡΧΟΝΤΟ]-
 Ν Χ Χ Χ Χ Η Η Η Η [Ε Ε . ἈΝΑΛΟΜΑ· ΟΝΕΜ]-
 120 [Α]ΤΑ· ΚΕ - - -
 - - - - - - - - - - -

- [- - -] σε αυτούς, που ελαβαν επιπλέον (;),
 55 στους δύο άνδρες, (ήτοι) στον Σωσία,
 που κατοικεί στην Αλωπεκή, 1 δραχμή
 στον Σίδρωνα, 1 δρχ.
 Σε αυτούς που κατασκεύασαν
 την οροφή, που τοποθέτησαν την καμπύλη δοκό
 στη θέση της και τις άλλες
 60 στη θέση τους την καθεμία, (ήτοι)
 στον Μάνι, που κατοικεί
 στον Κολλυτό, 1 δρχ.
 στον Κροίσο, που κατοικεί
 στο (δήμο) Σκαμβωνιδών, 1δρχ.
 στον Ανδρέα που κατοικεί
 στη Μελίτη, 1 δρχ.
 στον Πρέποντα, που κατοικεί
 στην Αγρυλή, 1 δρχ.
 65 στον Μήδο, που κατοικεί
 στη Μελίτη, 1 δρχ.
 στον Απολλόδωρο, που κατοικεί
 στη Μελίτη, 1 δρχ.
 Σ' αυτούς που καθαίρεσαν τα ικρίωματα
 (σκαλωσιές) από τους κίονες της πρόστασης,
 τους έξι άνδρες, (ήτοι) :
 70 ο Τεύκρος, που κατοικεί στο
 Κυδαθήναιον, 1 δρχ.
 ο Κέρδων (δούλος) του Αξιοπείθη, 1 δρχ.
 ο Κροίσος, που κατοικεί στο
 (δήμο) Σκαμβωνιδών, 1 δρχ.
 ο Πρέπων, που κατοικεί στην Αγρυλή, 1 δρχ.
 ο Κηφισόδωρος, 1 δρχ.
 ο Σπουδίας, 1 δρχ.
 Σ' αυτούς που κατασκεύασαν
 το ικρίωμα (σκαλωσιά) για τους
 75 εγκουστές, στο εσωτερικό,
 κάτω από την οροφή :
 Στον Μάνι, που κατοικεί
 στον Κολλυτό, 1 δρχ., 3 οβολούς
 Σ' αυτούς που ανέβασαν
 λεκάνες (;) (με τα χρώματα) :
 στον Πρέποντα, που κατοικεί
 στην Αγρυλή, 1 δρχ.
 80 στον Μήδο, που κατοικεί
 στη Μελίτη 1 δρχ.
 Σύνολο ποσού (αμοιβής που δόθηκε)
 στους βοηθητικούς εργάτες, 84 δρχ., 4 1/2 οβ.
 Στους προιονιστές, που εργάζονται
 με την ημέρα, σε δύο άνδρες
 για δέκα έξη ημέρες, με
 αμοιβή μία δραχμή για
 85 κάθε μέρα στον καθένα,
 (ήτοι) στον Ραΐδιο, που κατοικεί
 στον Κολλυτό και τον βοηθό του, 32 δρχ.
 Στους προιονιστές, που εργάζονται
 με την ημέρα, για τρίτο
 δωδεκαήμερο, για (την κατα-
 90 σκευή) καλυμμάτων (των φατωμάτων) της οροφής,
 για εργασία επτά ημερών, προς μία
 δραχμή για κάθε ημέρα, σε
 δύο άνδρες, στον Ραΐδιο που
 κατοικεί στον Κολλυτό και
 τον βοηθό του, 14 δρχ.
 Σύνολο ποσού (αμοιβής που δό-
 95 θηκε) στους προιονιστές, 46 δρχ.
 Στους εγκουστές, που χρωμάτισαν
 (με εγκουστική τεχνική) το κυμάτιο
 πάνω στο εσωτερικό επιστύλιο,
 αντί πέντε οβολών τον κάθε
 πόδα, εργολάβος ο Διονυσόδωρος
 100 που κατοικεί στη Μελίτη,
 εγγυητής ο Ηρακλείδης από
 το δήμο της Όης, 30 δρχ.
 Σύνολο ποσού (αμοιβής που
 δόθηκε) στους εγκουστές, 30 δρχ.
 Στους χρυσοχόους, σ' αυτόν
 που επιχρύσωσε τα
 ανθεμοειδή κοσμήματα,
 πληρώσαμε μαζί και το (ποσό το)
 105 οφειλόμενο από την προηγούμενη
 πρυτανεία, της Οινηΐδος (φυλής),
 στον Σίσυφο, που κατοικεί στη Μελίτη [- - -]
 Σύνολο ποσού (αμοιβής που δόθηκε)
 στους χρυσοχόους, [- - -]
 Μισθοί: στον αρχιτέκτονα (επιστάτη)
 110 Αρχιλόχο από την Αγρυλή, 37 δρχ.
 Στον υπογραμματέα Πυργίωνα, 30 δρχ., 5 οβ.
 Σύνολο ποσού για μισθό
 Γενικό σύνολο εξόδων 1790 δρχ., 3½ οβ.
 115 Επί της πρυτανείας της Λεοντίδος
 (φυλής), που ήταν έβδομη (στη σειρά),
 ανάληψη χρημάτων από τους
 ταμίεις της θεάς, από τον
 Αρέσαιχο από την Αγρυλή
 και τους συνάρχοντες, 4302 δρχ., 1 οβ.
 [- - -]. Διατάξεις [- - -]

Θραύσμα XIII,
Στήλη II

- Γ : ΤΕΚΤ[ΟΝΙ ΚΑΘ' ΗΜΕΡΑΝ ΗΕΡΓΑ]-
 ΖΟΜΕΝΟΙ ΜΙ[ΣΘΟΣ ...⁶... ΤΕΣ Τ]-
 ΡΙΤΕ[Σ] ΔΟΔΕ[ΚΕΜΕΡΟ, ΠΕΝΤΕ ΟΒΟ]-
 ΛΟΣ ΤΞ[Σ] ΗΕΜ[ΕΡΑΣ ΗΕΚΑΣΤΕΣ, ΗΕ]-
 125 ΠΤΑ ΗΞ[Μ]ΕΡΘ[Ν ...⁹... 'ΑΛΟΠ]-
 ΕΚΕΣΙ ΗΟΙΚ[ΘΝΤΙ ... ΤΟΙΣ ΚΑΛ]-
 ΥΜΜΑΣΙ : ΠΕ[... ΤΑ ΗΟΠΑΙΑ ΗΑ Π]-
 ΡΟΣΕΜΙΣΘ[ΟΣΑΜΕΝ, ΔΥΟΙΝ ΔΡΑΧ]-
 ΜΑΙΝ ΗΕΚΑ[ΣΤΟΝ ΤΟ ΗΟΠΑΙΟΝ, ΤΕ]-
 130 ΠΤΑΡΟΝ ΗΟ[ΠΑΙΟΝ· ΜΑΝΙΔΙ ΕΓ Κ]-
 ΟΛΛΥΤΟΙ Η[ΟΙΚΘΝΤΙ : Π Τ Τ Τ. ΤΟ ΚΥ]-
 ΜΑΤΙΟΝ ΠΕΡ[ΙΚΟΛΛΕΣΑΝΤΙ ΗΑ Π]-
 ΡΟΣΕΜΙΣΘ[ΑΜΕΝ, ΔΥΟΙΝ ΔΡΑΧ]-
 ΜΑΙΝ ΗΕΚΑΣΤ[ΟΝ ΤΟ ΗΟΠΑΙΟΝ, ΗΟ]-
 135 ΠΑΙΑ ΞΧ· ΜΑΝ[ΙΔΙ ΕΝ ΚΟΛΛΥΤΟΙ]
 ΗΟΙΚΘΝΤΙ : Δ Τ [Τ : ΤΟ ΚΥΜΑΤΙΟΝ ΠΕ]-
 ΡΙΚΟΛΛΕΣΑΝ[ΤΙ ΗΑ ΠΡΟΣΕΜΙΣΘ]-
 ΟΣΑΜΕΝ, ΔΥΟΙ[Ν ΔΡΑΧΜΑΙΝ ΗΕΚΑ]-
 ΣΤΟΝ ΤΟ ΗΟΠΑ[ΙΟΝ, ΗΟΠΑΙΑ ΞΧ· Κ]-
 140 ΡΟΙΣΟΙ : Δ [Τ] Τ : Κ[ΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΕΚΤΟ]-
 ΝΙΚΘ : Π Τ Τ Ι Ι Ι : [ΗΥΠΟΡΓΟΙΣ ΚΑΘ' ΗΕ]-
 ΜΕΡΑΝ [Η]ΕΡΓ[ΑΖΟΜΕΝΟΙΣ ΤΕΝ ΤΡ]-
 ΟΧΙΛΕΙΑΝ [.....¹¹..... Κ]-
 ΕΚΡΟΠΙΟ Η[.....¹⁴..... Κ]-
 145 ΕΚΡΟΠΙΚΑ¹⁵.....
 ΙΝΑΣ ΣΥΝΘΕ.....¹⁴.....
 ΣΑΣΙΝ ΕΝ ΤΕΙ [ΣΤΟΛΙ? ΗΕΠΤΑ ΑΝΔ]-
 ΡΑΣΙΝ ΔΡΑΧΜ[ΕΝ ΤΕΣ ΕΜΕΡΑΣ· ΚΟ]-
 ΝΟΝΙ Τ : 'ΑΠΟΛΛ[ΟΔΟΡΟΙ : Τ : ΠΤΡΕΠΟΝ]-
 150 ΤΙ : Τ : ΜΕΔΟΙ : Τ : [.....¹³..... : Τ :]
 ΜΑΜΜΑΝΟΙ : Τ : [.....¹⁰..... : Τ. ΗΙΚ]-
 ΡΙΑ ΚΑΘΕΛΘ[ΕΙ ΚΑΙ ΑΠΟΚΟΜΙΣΑ]-
 ΣΙ ΗΑΠΘ ΤΘ ΤΟ[ΙΧΟ ΤΘ ΠΡΟΣ ΒΟΡΕ]-
 Ο, ΗΑΦ' ΟΝ ΤΑ Ζ[ΘΙΑ ΕΓΟΜΦΘΕ, ΞΧ]
 155 ΑΝΔΡΑΣΙ· Π[ΤΡΕΠΟΝΤΙ : Ι Ι Ι : ΜΕΔΟΙ : Ι Ι Ι : 'Α]-
 ΠΟΛΛΟΔ[ΟΡΟΙ : Ι Ι Ι : - - - Ι Ι Ι, - -]
 ΑΙΟΙ : Ι Ι Ι [: - - - - -]
 ΗΟΤΕ - - - - -
 ΜΟ - - - - -
 160 Ν - - - - -

πέντε δραχ. (:). Στον τεχνίτη,
 που εργάζεται με την ημέρα,
 μισθός [5 δραχ., 5 οβ.], κατά την περίοδο του τρίτου
 δωδεκαημέρου,
 προς πέντε οβολούς για κάθε μέρα,
 125 για επτά ημέρες,
 στον [τάδε], που κατοικεί στην
 Αλωπεκίη, 5 δραχ., 5 οβ.
 Για τα φατνώματα (ξοδέψαμε τα εξής) :
 Σ' αυτόν που κόλλησε
 (το κυμάτιο) γύρω (από τα ανοίγματατα),
 (εργασία) που αναθέσαμε συμπληρω-
 ματικά, προς δύο δραχμές
 κάθε άνοιγμα (οπαίον), για τέσ-
 130 σερα οπαία, (δηλαδή) στον Μάνι που κα-
 τοικεί στον Κολυττό, 8 δραχ.
 Σ' αυτόν που κόλλησε το κυμάτιο
 γύρω (από τα οπαία), (εργασία) που
 αναθέσαμε συμπληρωματικά, προς δύο
 135 δραχμές κάθε οπαίον, για έξι οπαία,
 (δηλαδή) στον Μάνι που κατοικεί
 στον Κολυττό, 12 δραχ.
 Σ' αυτόν που κόλλησε το κυμάτιο
 γύρω (από τα οπαία), (εργασία) που
 αναθέσαμε συμπληρωματικά, προς
 δύο δραχμές κάθε οπαίον, για
 140 έξι οπαία, (δηλαδή) στον Κροίσο 12 δραχ.
 Σύνολο ποσού (που πληρώθηκε) στους
 τεχνίτες 52 δραχ., 4 οβ.

Στους βοηθητικούς εργάτες που εργά-
 ζονται με την ημέρα, την τροχαλία - - -
 του Κεχροπίου - - - (αποσπασματικό κείμενο 3 στίχων)
 Σε (επτά;) άνδρες, προς μία δραχμή
 ημερησίως, (ήτοι) στον Κόνωνα, 1 δραχ.
 στον Απολλόδωρο, 1 δραχ.
 150 στον Πρέποντα, 1 δραχ.
 στον Μήδο, 1 δραχ.
 στον [τάδε] [1 δραχ.]
 στον Μαμμάνο, 1 δραχ.
 στον [τάδε] [1 δραχ.]
 Σ' αυτούς που αποκαθήλωσαν και
 απεμάκρυναν τις σκαλωσιές από τον βόρειο τοίχο,
 με τις οποίες τοποθετήθηκαν στη
 θέση τους οι μορφές (της ζωφόρου),
 155 σε έξι άνδρες, (ήτοι)
 στον Πρέποντα 3 οβ.
 στον Μήδο 3 οβ.
 στον Απολλόδωρο 3 οβ.
 στον [τάδε] 3 οβ.
 στον [τάδε] [3 οβ.]
 στον [τάδε] [3 οβ.]

Ένα από τα πιο κομψά, αλλά και πιο ιδιόρρυθμα αρχιτεκτονικά μνημεία της Ακροπόλεως, που δεσπόζει στο μέσον της βόρειας πλευράς του βράχου, είναι το Ερέχθειο.

Θεωρείται γενικά ότι υποκατέστησε τον λεγόμενο «αρχαίο νεώ», τα θεμέλια του οποίου διακρίνονται νότια του Ερεχθείου, ανάμεσα σ' αυτό και τον Παρθενώνα.

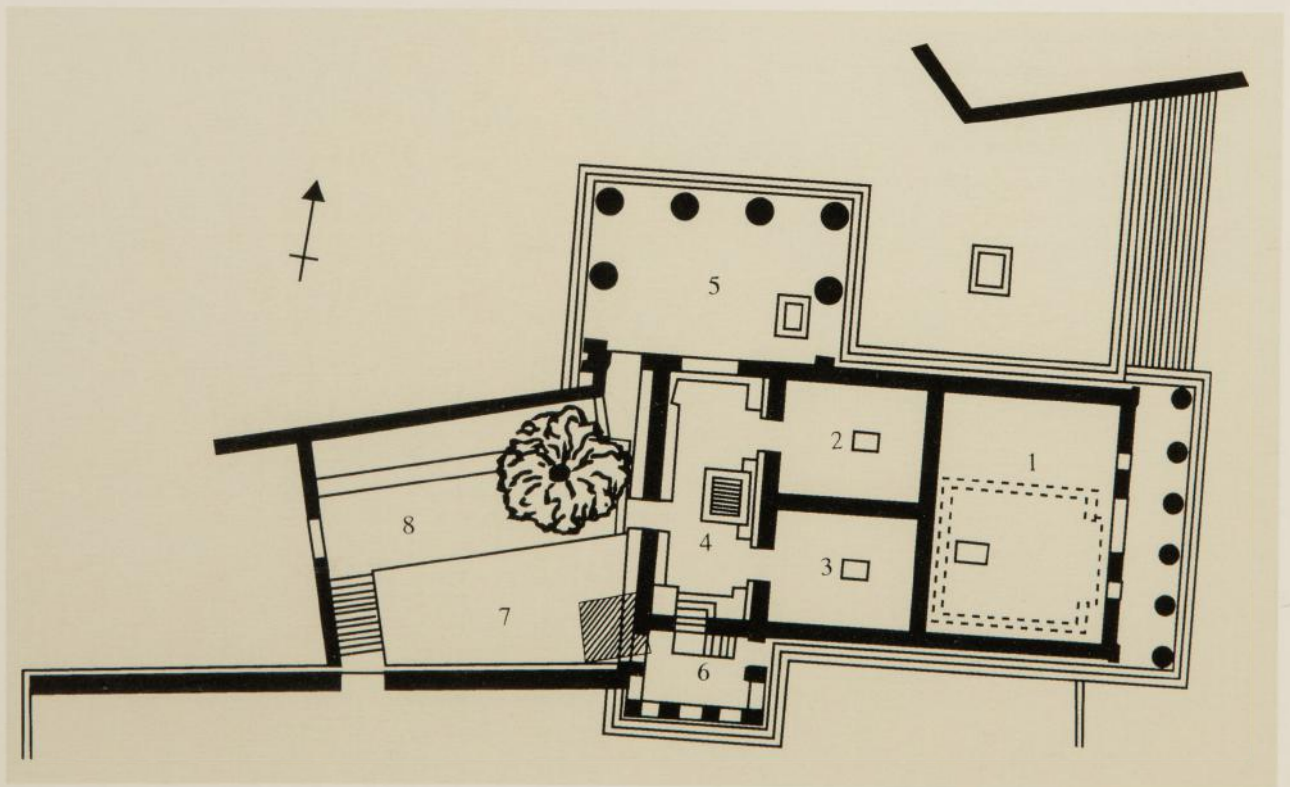
Η αρχιτεκτονική του ιδιορρυθμιά αποδίδεται στην μεγαλοφυΐα του άγνωστου αρχιτέκτονα (Μνησικλής;), που κατάφερε να προσαρμόσει το οικοδόμημα σ' ένα ανισοϋψές έδαφος, χωρίς εκβραχισμούς που θα κατέστρεφαν σεβάσματα ίχνη θεικής παρουσίας, και παράλληλα να στεγάσει ποικίλες προϋπάρχουσες λατρείες, κυρίως χθόνιου χαρακτήρα.

Σε κανένα άλλο λατρευτικό οικοδόμημα των Αθηνών δεν συστεγάζονται τόσες πολλές θεότητες και λατρείες, που έχουν σχέση με την ίδρυση της πόλεως των Αθηνών και το απώτατο μυθικό παρελθόν της (εικ. 1). Εκτός από την πολιούχο Αθηνά Πολιάδα, λατρευόταν εδώ ο σεβαστός της αντίπαλος Ποσειδών, ο Ήφαιστος, ο ήρωας Ερεχθέας ή Εριχθόνιος, ο αδελφός του Βούτης, ο Κέκροπας, ενώ υπήρχαν διάφοροι βωμοί, με κυριότερον του

Διός Υπάτου, η ιερή ελιά της Αθηνάς, τα ίχνη της τριάδας του Ποσειδώνα, καθώς και μια πηγή υφάλμυρου νερού, η λεγόμενη «Ερεχθής θάλασσα». Ο Ερεχθεύς-Εριχθόνιος, που έδωσε το όνομα στο κτήριο ήταν τοπικός ήρωας (ίσως αφηρωϊσμένος μυκηναίος βασιλιάς), μισός άνθρωπος και μισός φίδι, που εθεωρείτο γιος του Ηφαίστου και της Γης, τον οποίο ανέθρεψε η Αθηνά και τον κατέστησε βασιλιά των Αθηνών.

Το Ερέχθειο είναι κτισμένο από πεντελικό μάρμαρο. Το κυρίως κτήριο είναι ορθογώνιας κάτοψης, μήκους 24,078 μ. (ανατολή-δύση) και πλάτους 13,004 μ. (βορράς-νότος) (εικ. 1). Στην ανατολική και νότια πλευρά του οικοδομήματος το έδαφος είναι ψηλότερο κατά 3,24 μ. από τις υπόλοιπες.

Στην ανατολική πρόσοψη υπάρχει πρόσταση από 6 ιωνικούς κίονες, δίνοντας έτσι την όψη εξάστυλου πρόστυλου ναού, που αποχωρίζεται από το υπόλοιπο οικοδόμημα με τοίχο, παράλληλο προς την ανατολική πρόσοψη και σε απόσταση 7,318 μ. από αυτήν. Σύμφωνα με την επικρατούσα άποψη, στο χώρο αυτό λατρευόταν η Αθηνά Πολιάς και εκεί υπήρχε το πανάρχαιο ξύλινο λατρευτικό

Εικ. 1: Κάτοψη του Ερεχθείου (κατά W.B. Dinsmoor)

1. Ιερό Αθηνάς Πολιάδος. 2-5. Ιερό Ποσειδώνας – Ερεχθέως (2. Λατρεία Βούτου. 3. Λατρεία Ηφαίστου. 4. Πρόδρομος ιερού Ποσειδώνας – Ερεχθέως. 5. «Πρόστασις η προς του θυρώματος»). 6. Πρόσταση των Κορών. 7. Τάφος του Κέκροπος. 8. Πανδρόσειον.

της άγαλμα (ξόανο), που πίστευαν ότι είχε πέσει από τον ουρανό. Πρόκειται για το σεβάσμιο «αρχαίον άγαλμα» της θεάς, στο οποίο προσφερόταν κάθε χρόνο ο πέπλος των Παναθηναίων.

Η δυτική όψη του κυρίως κτηρίου αποτελείται από τοίχο, συμπαγή μέχρι ένα ορισμένο ύψος. Ανοίγεται μόνο μια θυρίδα, με την οποία επικοινωνεί το δυτ. τμήμα του κτηρίου με το παρακείμενο Πανδρόσειο, ιερό της κόρης του Κέκροπα Πανδρόσου.

Πάνω σ' αυτόν τον τοίχο πατούν 4 ιωνικοί ημικίονες, πίσω από τους οποίους υπάρχουν ισάριθμες συμφυείς παραστάδες. Τα μετακίονια διαστήματα φράσσονται με τοίχους, ενώ στα 3 κεντρικά αφήνονται ανοίγματα παραθύρων. Η διαμόρφωση αυτή έγινε στα ρωμαϊκά χρόνια, ενώ παλιότερα τα μετακίονια ήταν φραγμένα με κιγκλιδώματα (δρύφακτα).

Από το νότιο τοίχο, κοντά στη ΝΔ του γωνία, προβάλλει η γνωστή πρόσταση των Κορών ή Καρυατίδων. Πάνω σ' ένα πόδιο πατούν 6 κόρες σε σχήμα Π, 4 μπροστά και 2 στα πλάγια, που ως έμφυχοι κίονες βαστάζουν με τα κεφάλια τους την επίπεδη οροφή. Στο εσωτερικό του ποδίου μπαίνει κανείς από μικρό άνοιγμα στην ανατολική πλευρά, ενώ μια μικρή κλίμακα επέτρεπε την κάθοδο από το πόδιο στο εσωτερικό του δυτικού τμήματος του κεντρικού οικοδομήματος. Πιστεύεται ότι η πρόσταση των Καρυατίδων κάλυπτε τον τάφο του Κέκροπα, μυθικού βασιλιά της Αθήνας, που πρώτος εισήγαγε τη λατρεία της Αθηνάς.

Στο αντίστοιχο σημείο του βόρειου τοίχου υπάρχει η βόρεια πρόσταση, με 6 ιωνικούς κίονες, όμοιας διάταξης με τις Καρυατίδες και με πλούσια ανάγλυφη διακόσμηση. Η βόρεια πρόσταση είναι ένα είδος προπύλου της κεντρικής θύρας, που οδηγεί στο δυτικό τμήμα του οικοδομήματος. Το πλαίσιο της είναι περίτεχνα διακοσμημένο. Η πρόσταση όμως επεκτείνεται και πέραν από τη ΒΔ γωνία του κτηρίου και στην προέκτασή της ανοίγεται μια μικρότερη και απλούστερη θύρα, που οδηγεί επίσης στο Πανδρόσειο. Στο δάπεδο της πρόστασης υπάρχει ένα μικρό άδυτο, απ' όπου είναι ορατός ο βράχος με τα θειικά σημάδια (ίχνη του κερανού του Διός ή της τριάινας του Ποσειδώνος). Αντίστοιχα, στην οροφή έχει αφαιρεθεί ένα άνοιγμα, απ' όπου πέρασε το όπλο του θεού.

Το δυτικό τμήμα του οικοδομήματος πιστεύεται ότι ήταν χωρισμένο σε 3 τμήματα. Λόγω των μεταγενέστερων αλλοιώσεων του κτηρίου δεν έχουν σωθεί αρκετά ίχνη, αλλά φαίνεται ότι υπήρχε ένας εγκάρσιος προθάλαμος, προσιτός από την κύρια βόρεια είσοδο, όπου πιθανώς υπήρχε το λεγόμενο «προστομαίο», το στόμιο δηλαδή ενός πηγαδιού, της «ερεχθίδος θαλάσσης». Από τον

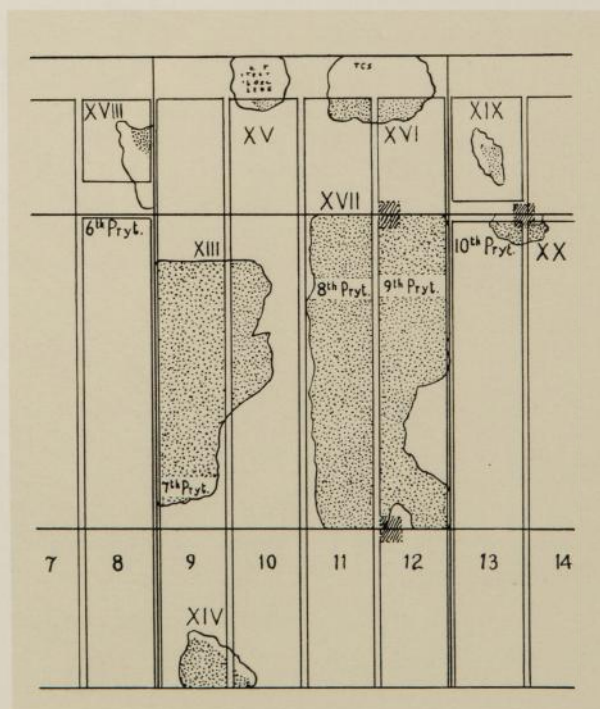
προθάλαμο αυτό δύο θύρες οδηγούσαν σε ισάριθμους χώρους, όπου πιστεύεται ότι λατρευόταν οι Ποσειδών - Ερεχθεύς, ο Ήφαιστος και ο Βούτης.

Τα αετώματα στην ανατολική και δυτική στενή πλευρά του κτηρίου, καθώς και το αέτωμα της βόρειας πρόστασης φαίνεται ότι δεν είχαν εναέτια γλυπτά. Όμως γύρω από το κτήριο και γύρω από τη βόρεια πρόσταση υπήρχε πλούσια ζωφόρος με μορφές από πεντελικό μάρμαρο, που προβάλλονταν πάνω σε βάθος από κυανό ελευσινιακό λίθο.

Η οικοδόμηση του Ερεχθείου πρέπει να άρχισε λίγο μετά το 421 π.Χ., σε μια ανάπαυλα του πελοποννησιακού πολέμου (ορισμένοι πιστεύουν το 419/8 π.Χ.). Η κατασκευή προχώρησε αρκετά. Αλλά διακόπηκε για 4 τουλάχιστον χρόνια. Το 410/9 π.Χ. με ψήφισμα του δήμου ορίσθηκε πενταμελής επιτροπή, στην οποία μετείχε και ο αρχιτέκτων (επιστάτης) των εργασιών Φιλοκλής, προκειμένου να εξετάσει και να αναφέρει για την κατάσταση του ημιτελούς οικοδομήματος. Οι εργασίες ξανάρχισαν τον επόμενο χρόνο.

Σώθηκαν εκτεταμένα αποσπάσματα επιγραφών από τους λεπτομερείς απολογισμούς των εξόδων για τις διάφορες οικοδομικές και συναφείς εργασίες.

Είναι γραμμένα όχι σε ελεύθερες στήλες, αλλά σε συνεχόμενες λίθινες πλάκες πάχους 0,10 μ., που ήταν στερεωμένες σε κάποιον τοίχο (εικ. 2). Η χάραξη των γραμμάτων είναι άριστη και έχει γίνει στοιχειδόν. Είναι γραμμένα σε προεγκλείδειο αλφάβητο, αλλά ήδη διαφαίνεται

Εικ. 2: Διάγραμμα στο οποίο σημειώνεται η θέση των ενεπίγραφων θραυσμάτων XIII -XX.

μια τάση μετάβασης στο ιωνικό μετευκλείδειο αλφάβητο, που ως γνωστόν καθιερώθηκε επίσημα το 403 π.Χ., επειδή το Η εκτός από δασεία (μάλιστα σε πολλές περιπτώσεις και σε λέξεις που παίρνουν ψιλή), χρησιμοποιείται και για την αναγραφή του ήττα.

Το συγκεκριμένο απόσπασμα (IG I³, 476) είναι το θραύσμα XIII, με δύο στήλες κειμένου (εικ. 2) και ανήκει στους απολογισμούς του δευτέρου μισού τους έτους 408/7 π.Χ. Αναφέρεται σε μέρος διαφόρων εργασιών που έγιναν κατά την 6η και 7η πρωτανεία εκείνου του χρόνου.

Οι εργασίες βρίσκονται πια προς το τέλος τους. Εκτός από ελάχιστες καθαρώς κατασκευαστικές εργασίες, όπως η τοποθέτηση των τελευταίων δοκών της στέγης, οι υπόλοιπες είναι περισσότερο διακοσμητικού χαρακτήρα, όπως η κατασκευή καλυμμάτων και η επικόλληση κυματίων στα φανώματα της οροφής, η ζωγράφηση με εγκυαντική μέθοδο των επιστυλίων, η επιχρύσωση ροδάκων για τα φανώματα, η τοποθέτηση ανάγλυφων μορφών στη ζωφόρο, η λάξευση ραβδώσεων στους κίονες (αναφέρεται σε άλλο θραύσμα), κλπ.

Οι περισσότεροι από τους εργαζόμενους είναι μέτοικοι, όπως δείχνει η απουσία δημοτικού και η χρήση της

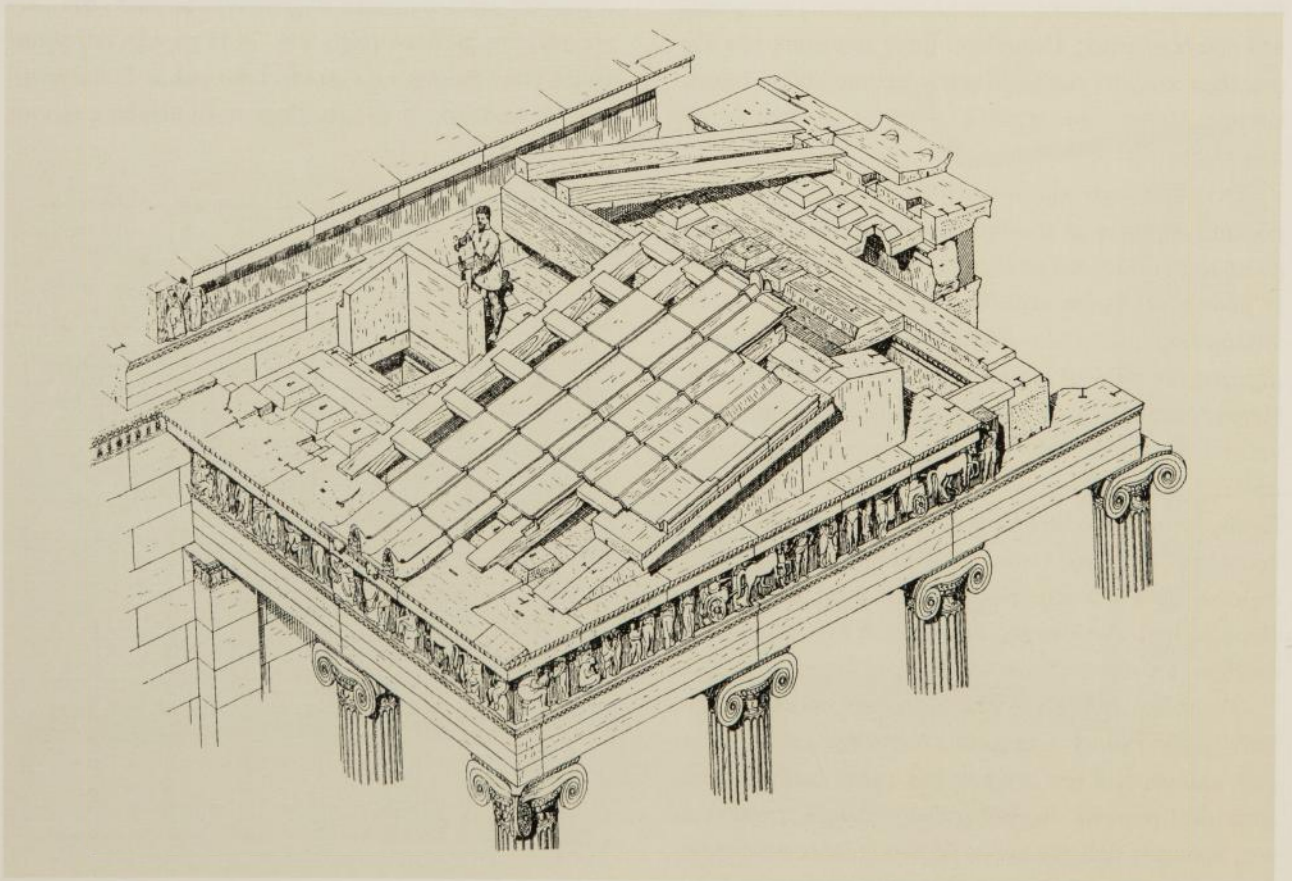
έκφρασης *έν* (όνομα δήμου) *οίκων*. Άλλωστε ορισμένα ονόματα, όπως *Κροῖσος*, *Μῆδος*, *Σίνδρων*, *Μάμμανος* κλπ., είναι σαφώς ξενικά. Σε μία περίπτωση (στίχ. I, 18 : *Κέρδων Ἀξιοπέιθους*) πρόκειται μάλλον για δούλο.

Άλλοι δουλεύουν με ημερομίσθιο (συνήθως 1 δρχ. την ημέρα) και άλλοι δουλεύουν «με το κομμάτι» ή «με το μέτρο». Ο *ἀρχιτέκτων Ἀρχίλοχος*, από το δήμο της Αργυλῆς, που παίρνει μηνιαίο μισθό 37 δρχ., δηλαδή ελάχιστα περισσότερο από τους απλούς εργάτες (*ὑπουργούς*), δεν ήταν «αρχιτέκτων» με τη σημερινή έννοια του όρου, αλλά κάτι σαν επιστάτης των εργατών.

Το κείμενο του αποσπάσματος μνημονεύει αρχικά πληρωμές για την τοποθέτηση των δοκών (*σελίδων*) της οροφής στη θέση τους (στίχ. XIII, I, 4-14). Η κύρια δοκός, που φαίνεται ότι γώνιαζε, αποκαλείται *καμπύλη σελίς*. Πρόκειται μάλλον για την οροφή του δυτικού τμήματος. Η λ. *σελίς* εκτός από δοκός (ξύλινη ή λίθινη) σημαίνει και πλάκα.

Ακολουθούν πληρωμές σε 6 εργάτες για την αποκαθίλωση της σκαλωσιάς (των ικριωμάτων) από την (βόρεια μάλλον) πρόσταση (στίχ. I, 14-21).

Ένας εργάτης πληρώνεται αντίθετα για την εγκατά-

Εικ. 3: Σχεδιαστική αναπαράσταση της στέγης της βόρειας πρόστασης του Ερεχθείου (κατά Stevens). Διακρίνονται τα φανώματα και τα οπαιά, για τα οποία γίνεται λόγος στην επιγραφή.

σταση σκαλωσιάς για τους εγκαυστές, στο εσωτερικό, κάτω από την οροφή (στίχ. I, 21-24).

Οι *ένκανταί* ή *ένκανσταί* ήταν ειδικευμένοι τεχνίτες που διακοσμούσαν μαρμάρινες κυρίως επιφάνειες με κηροχρώματα, με τη μέθοδο της εγκαυστικής. Αφού δηλαδή εναπέθεταν το διαλυμένο σε κεριά χρώμα πάνω στη λίθινη επιφάνεια, εν συνεχεία την περνούσαν με ένα καυτό μέταλλο, ώστε το κηρόχρωμα να λειώσει, να εισχωρήσει στους πόρους και να γίνει έτσι ανεξίτηλο.

Οι συγκεκριμένοι *ένκανταί* ζωγράφιζαν το κυμάτιο στο επιστύλιο εσωτερικά. Η αμοιβή τους ήταν 5 οβολοί για κάθε πόδα (στίχ. I, 42-49). Δύο άτομα πληρώθηκαν για να ανεβάζουν τις λεκάνες (;) με τα χρώματα (στ. I, 24-27).

Ακολουθούν πληρωμές για τους πριονιστές (*πρίστας*), που κατασκεύαζαν τα καλύμματα για τα φατώματα της οροφής. Εργάζονταν με την ημέρα και για δωδεκαήμερα κάθε φορά διαστήματα.

Ένας *χρυσοχόος* αμείβεται (στίχ. I, 50-55) για την επιχρύσωση των *χαλχών* (*καλχών*), δηλαδή των ροδάκων μορφής χρυσαυθέμου (*chrysanthemum coronarium*) που στόλιζαν το κέντρο (τον ουρανό) των φατωμάτων της οροφής. Εδώ ίσως πρόκειται για τους μαρμάρινους ροδάκες των φατωμάτων της οροφής της βόρειας πρόστασης. Οι αντίστοιχες *κάλχαι* της οροφής του δυτικού τμήματος ήταν από ξύλο. Εναλάσσονταν *κάλχαι* και *ἄκανθαι*.

Μαζί με την αμοιβή του αρχιτέκτονος και του υπογραμματέως (30 δρχ. και 5 οβολούς), το σύνολο της δαπάνης για το μήνα της 6ης Πρυτανείας ανήλθε σε 1.790 δρχ. και 3½ οβολούς.

Στην επόμενη 7η πρυτανεία το σύνολο της πίστωσης που αναλήφθηκε από τα χρήματα που διαχειρίζονταν οι ταμίες της θεάς ήταν 4.302 δρχ. και 1 οβολός.

Στο αποσπασματικό κείμενο της στήλης II καταγράφονται αρχικά πληρωμές σε κάποιον τεχνίτη (*τέκτονα*), που εργαζόταν με ημερομίσθιο 5 οβολών (στίχ. II, 1-6).

Ακολουθούν πληρωμές σ' αυτούς που κόλλησαν κυμάτια στα *όπαϊα* της οροφής (2 δρχ. για κάθε οπαίο). Πρόκειται μάλλον για τα φατώματα της οροφής, τα οποία τελικά κλείνονταν με τα *καλύμματα* (στίχ. II, 6-20) (εικ. 3).

Συνολικά για τους τεχνίτες (*κεφάλαιον τεκτονικοῦ*) δαπανήθηκαν 52 δρχ. και 4 οβολοί (στίχ. II, 20-21).

Κάποιοι ημερομίσθιοι βοηθοί πληρώθηκαν για τον χειρισμό της τροχαλίας (*τροχιλείας*) (στ. II, 21-23), αλλά εδώ το κείμενο σώζεται αποσπασματικά.

Τέλος, κάποιοι πληρώνονται για την αποκαθήλωση και απομάκρυνση των *ικρίων* (σκαλωσιάς), που είχε τοποθετηθεί στον βόρειο τοίχο, για να τοποθετηθούν με μολυβδοχόηση στη θέση τους οι ανάγλυφες μορφές της ζωφόρου (*ζώδια*) (στίχ. II, 32-40).

Πρόκειται για μορφές που λαξεύθηκαν σε πολύ έξοργο ανάγλυφο, ώστε να μοιάζουν περίοπτες. Ήταν από λευκό πεντελικό μάρμαρο και προβάλλονταν πάνω στον σκούρο κυανό ελευσινιακό λίθο του βάθους.

Η ζωφόρος του Ερεχθείου (ύψους 0,62 μ.) περιέβαλλε όλο το κτήριο, καθώς και τη βόρεια πρόσταση. Το ύψος των μορφών της ζωφόρου του σηκού ήταν ελαφρώς μικρότερο από το ύψος των μορφών της ζωφόρου της βόρειας πρόστασης.

Τα γλυπτά της ζωφόρου είχαν γίνει από πολλούς γλύπτες, στους οποίους είχε δοθεί προφανώς ένα συγκεκριμένο σχέδιο. Σώθηκαν αρκετά κομμάτια, από τα οποία συνάγεται ότι το θέμα τους ήταν σχετικό με μυθικά πρόσωπα της Αττικής (Ίωνα, Κέκροπα, Ερεχθέα, Εύμολπο κ.ά.).

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ Β. ΚΡΙΤΖΑΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

IG I², 474 - 479 (ειδικά 476). G. Ph. Stevens - L. Caskey - H. Fowler - J. Paton, *The Erechtheum*, Cambridge Mass. 1927 (το κεφάλαιο των επιγραφών από τον Caskey, ειδικά σ. 370 κ.ε.). Ν. Κοντολέον, *Το Ερέχθειον ως οικοδόμημα χθονίας λατρείας*, Αθήνα 1949. Μ. Μπρούσαρη, *Τα μνημεία της Ακρόπολης*, Αθήνα 1996.

VII

**Στήλη από πεντελικό μάρμαρο
στην οποία αναγράφονται οι όροι
για την κατασκευή χάλκινων εμπολίων
και πόλων για τους κίονες του προστώου
του Τελεστηρίου της Ελευσίνας**

Ύψ. 0,51 μ., πλ. 0,29 μ., πάχ. 0,06 μ.

Αρχαιολογικός χώρος Ελευσίνας

Αρχαιολογικό Μουσείο Ελευσίνας, 5040

337/6 π.Χ.

ΕΙ ΘΡΟΙ ΕΡΟΝΕΑΒΥΣΙΝΑΑΚΤΟΙ ΕΦΘΟΝΑ
ΛΟΙΣΤΟΝΚΙΟΝΑΝΤΟΥΡΡΟΕΤΟΙΟΥΕΙΣΤΟ
ΥΣΑΡΜΟΥΕΡΟΛΟΥΕΡΟΝΕΑΒΥΣΙΝΑΑΚΤΟΙ
ΑΛΛΗΛΟΥΕΙΣΕΡΑΕΤΟΝΤΟΝΑΡΜΟΥΝΗΜΠΟ
ΛΙΑΚΟΙΕΝΑΠΟΧΟΝΤΑΜΕΝΚΑΤΟΤΑΠΡΑΤΑ
ΕΡΑΑΚΤΥΛΑΠΑΝΤΑΧΗΕΤΕΤΡΑΥΟΝΗΤΑΝΕ
ΑΝΟΤΑΤΟΠΕΝΤΕΛΑΚΤΥΛΑΡΑΝΕΑΝΗΤΑΛ
ΒΑΛΛΑΜΕΙΒΟΜΕΝΑΤΟΙΣΟΝΑΠΟΤΟΥΜΕΤ
ΕΤΟΥΕΙΣΤΟΕΛΑΚΙΕΤΟΝΤΟΥΣΑΕΡΟΛΟΥ
ΕΣΤΡΟΓΓΥΛΟΥΕΤΟΥΜΕΝΚΑΤΟΜΗΚΟΕΡΗ
ΕΒΑΚΤΥΛΟΥΕΡΑΧΟΤΑΒΑΙΑΑΚΤΥΛΟΥΕΤ
ΟΥΣΑΡΑΝΟΜΗΚΟΕΜΕΝΠΑΛΑΕΤΙΛΑΟΥΕΡΑ
ΧΟΔΑΕΛΑΚΤΥΛΟΥΝΑΙΗΜΕΣΕΒΕΛΑΚΤΥΛΟ
ΤΟΥΣΑΕΛΑΛΟΥΣΑΜΕΙΒΟΜΕΝΟΥΣΤΑΙΜΗΚ
ΕΡΗΑΙΤΑΙΡΑΝΕΙΣΟΙΣΟΝΑΠΟΤΟΥΜΕΓΙΣ
ΤΟΥΕΙΣΤΟΝΕΛΑΚΙΕΤΟΝΥΑΛΟΟΥΑΕΡΡΑ
ΕΒΤΑΙΜΑΡΙΕΑΕΒΕΡΡΑΜΕΝΟΤΙΒΑΕΚΑΤ
ΜΗΕΛΕΝΑΕΡΑΜΕΡΗΜΑΚΟΥΤΟΔΕΑΔΑΚΙΣ
ΤΟΝΚΑΤΤΙΕΡΡΟΥΚΑΙΑΠΟΛΑΕΙΤΑΜΕΝΕ
ΜΠΟΛΙΛΟΡΑΚΑΙΑΕΤΡΑΦΗΚΑΙΕΥΡΑΝΙΑ
ΤΟΥΣΑΕΡΟΛΟΥΕΤΟΝΕΥΣΕΙΣΤΡΟΓΓΥΛΟ
ΥΣΡΡΟΕΤΟΝΑΡΑΛΕΙΓΜΑΚΑΙΕΝΑΡΜΟΕΡΙ
ΕΙΣΤΑΕΜΠΟΛΙΑΡΜΟΤΤΟΝΤΑΕΚΑΙΟΡΡΟ
ΥΣΚΑΙΕΝΤΟΡΝΟΥΣΑΝΤΑΧΗΟΡΡΟΕΝΗΤΟ
ΑΥΤΟΡΟΙΟΕΙΝΔΕΡΙΑΓΟΜΕΝΟΙΜΕΣΟΑΕ
ΤΑΙΑΒΒΑΤΑΜΗΑΝΚΑΙΑΡΟΣΤΗΕΡΙΤΑΙΕ
ΙΠΑΡΟΝΤΙΤΟΝΕΠΙΣΤΑΤΟΝΗΤΑΙΗΜΟΕΙ
ΟΙΗΤΑΙΑΡΧΙΤΕΡΟΝΙΑΠΟΛΑΕΙΣΑΚΤΑΕ
ΡΑΜΗΕΠΙΡΑΛΥΑΝΤΟΥΣΕΤΑΤΟΜΕΝΟΥΣ
ΤΟΥΣΕΚΙΟΝΑΕΜΙΣΕΡΑΟΝΗΜΑΙΗΠΙΣΟΜΙ
ΟΟΤΗΕΒΑΒΕΛΑΕΣΕΡΑΟΥΣΑΜΕΙΣΥΗ
ΜΕΡΗΜΑΙΟΝΙΣΕΡΑΛΙΥΝΟΖΑΤΑΝΑΙΕ

Θ ε ο [i].

εἰς τὸ ἱερὸν Ἐλευσίνῃδε τοῖς σφονδύ-
λοισ τῶν κίωνων τοῦ προστώιου εἰς το-
ὺς ἄρμους πόλους ποιῆσαι καὶ ἐμπόλια
5 χαλκᾶ, δύο εἰς ἕκαστον τὸν ἄρμον ἐμπό-
λια καὶ ἓνα πόλον, τὰ μὲν κάτω τὰ πρῶτα
ἑξάκτυλα πανταχῆι τετράγωνᾳ, τὰ δὲ
ἄνωτάτῳ πεντεδάκτυλα πανταχῆι, τὰ δ-
ὲ ἄλλα ἀμειβόμενα τὸ ἴσον ἀπὸ τοῦ μεγ-
10 ἴστου εἰς τὸ ἐλάχιστον· τοὺς δὲ πόλους
στρογγύλους τοῦ(ς) μὲν κάτω μήκος πεν-
τεδακτύλους, πᾶχος δὲ διδακτύλους, τ-
οὺς δὲ ἄνω μήκος μὲν παλαστιάίους, πᾶ-
χος δὲ δακτύλου καὶ ἡμίσεος δακτύλου,
15 τοὺς δὲ ἄλλους ἀμειβομένους τῷι μήκ-
ει καὶ τῷι πᾶχει τὸ ἴσον ἀπὸ τοῦ μεγί-
στου εἰς τὸν ἐλάχιστον· χαλκοῦ δὲ ἐργά-
σεται Μαρίεως κεκραμένου τὴν δωδεκάτ-
ην, τὰ ἑνδεκαμέρη χαλκοῦ, τὸ δὲ δωδέκα-
20 τον καττιτέρου· καὶ ἀποδώσει τὰ μὲν ἐ-
μπόλια ὄρθα καὶ ἀστραφῆ καὶ εὐγώνια,
τοὺς δὲ πόλους τὸρνεύσει στρογγύλο-
υς πρὸς τὸ παράδειγμα καὶ ἐναρμόσει
εἰς τὰ ἐμπόλια ἄρμόττοντας καὶ ὄρθο-
25 ὑς καὶ ἐντόρνους πανταχῆι, ὅπως ἂν τὸ
αὐτὸ ποιῶσιν περιηγόμενοι· μισθώσε-
ται δὲ κατὰ μνήαν καὶ ἀποστήσει τῷι ἁε-
ῖ παρόντι τῶν ἐπιστατῶν ἢ τῷι δημοσί-
ωι ἢ τῷι ἀρχιτέκτονι· ἀποδώσει δὲ τὰ ἔ-
30 ργα μὴ ἀποκωλύων τοὺς ἐργαζομένους
τοὺς κίονας· ἐμισθώθη ἡ μνήα :|||C)· μισ-
θωτῆς Βλεπαῖος Σω[κλ]έους Λαμ : ἐγγυη-
τῆς Κηφισ[ο]φῶν Κεφαλίωνος Ἀφ(ι)δναῖος.

Θεοί.

5 Για το ιερό της Ελευσίνας, για τους αρμούς των σφονδύλων των κίωνων του προστώου (πρέπει να) κατασκευάσει πόλους και εμπόλια χάλκινα, δύο εμπόλια για κάθε αρμό και ένα πόλο. Τα
 10 μεν πρώτα (τα εμπόλια) κάτω τετράγωνα, (μήκους) ἕξι δακτύλων σε κάθε άκρο, τα δε άνω (μήκους) πέντε δακτύλων σε κάθε άκρο, ενώ τα άλλα (τα ενδιάμεσα) να μειώνονται ομοίμορφα από τη μέγιστη στην ελάχιστη (διάσταση). (Θα
 15 κάνει) τους πόλους στρογγυλούς, τους μεν κάτω με μήκος πέντε δακτύλων και πάχος δύο δακτύλων, τους δε άνω με μήκος μεν μίας παλάμης, πάχος δε ενός και μισού δακτύλου, ενώ
 20 τα άλλα (τα ενδιάμεσα) να μειώνονται ομοίμορφα σε μήκος και πλάτος, από τη μεγαλύτερη στη μικρότερη (διάσταση). Θα χρησιμοποιήσει δώδεκα μέρη ενός κράματος χαλκού από το Μάριον, (που θα είναι) τα έντεκα
 25 μέρη από χαλκό, το δε δωδέκατο από κασίτερο. Και θα παραδώσει τα μεν εμπόλια ορθά και ευθύγραμμα και ορθογωνισμένα, τους δε πόλους θα τορνεύσει στογγυλούς σύμφωνα με το υπόδειγμα και θα τους προσαρμόσει συναρμολογώντας τους με τα εμπόλια, και
 30 ορθούς και στρογγυλεμένους παντού, έτσι ώστε να γυρίζουν ομοίμορφα όταν περιστρέφονται. Θα αναλάβει το έργο κατά μνα και θα ζυγίζει υπό τη διαρκή παρουσία ενός των επιστατών ή του δημόσιου δούλου ή του αρχιτέκτονα. Θα αποδώσει τα έργα χωρίς να παρεμποδίζει αυτούς που διαμορφώνουν τους κίονες. Η μνα καθορίστηκε στην τιμή των 5 και $\frac{3}{4}$ οβολών. Εργολήπτης ο Βλεπαίος, γιος του Σωκλέους, από τις Λαμπτρές, εγγυητής ο Κηφισοφών, γιος του Κεφαλίωνος, από τις Αφίδνες.

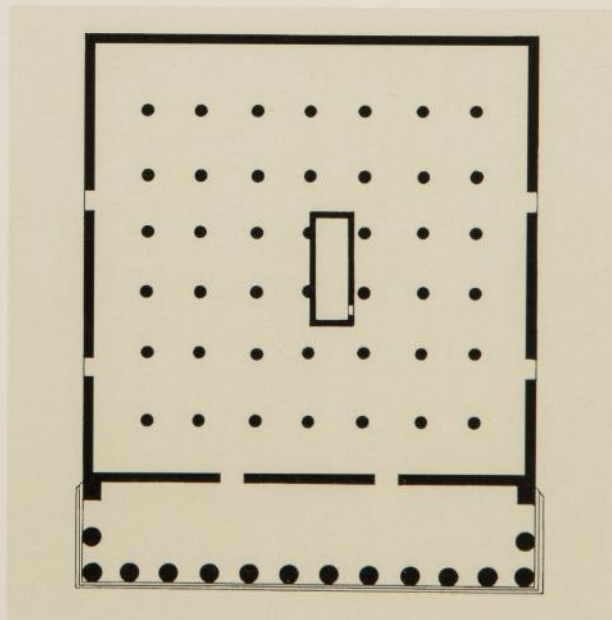
Στη συγκεκριμένη επιγραφή αναφέρονται οι όροι ανάθεσης της κατασκευής χάλκινων εμπολίων και πόλων για την ανέγερση των κιόνων του προστώου του Τελεστηρίου της Ελευσίνας. Η ανέγερση του Τελεστηρίου αποφασίστηκε με ψήφισμα το 352/1 π.Χ., η κατασκευή του όμως διήρκεσε καθ' όλο σχεδόν το δεύτερο μισό του 4ου αιώνα, όπως μαρτυρείται σε μία σειρά επιγραφών αναφερόμενων στους όρους ανάθεσης της κατασκευής διαφόρων αρχιτεκτονικών μελών του κτηρίου (*IG II² 1666, 1670, 1671, 1675, 1679, 1680, 1681*). Κατά το Βιτρούβιο (*De Architectura* VII, 17) η κατασκευή του προστώου πραγματοποιήθηκε την εποχή διακυβέρνησης του Δημητρίου του Φαληρέως (317-307 π.Χ.) από τον αρχιτέκτονα Φίωνα, γνωστό από την κατασκευή της Σκευοθήκης του Πειραιά (βλ. αρ. V Καταλόγου) – για το λόγο αυτό το προστώο του Τελεστηρίου είναι γνωστό στην έρευνα ως Φιλώνειος Στοά. Πρόκειται για μία πρόστυλη δωδεκάστυλη στοά διαστάσεων 54,5 x 11,35 μ., κατασκευασμένη στο μέσον της ανατολικής πλευράς του Τελεστηρίου, όπου και η είσοδός του (εικ. 1).

Η επιγραφή που εξετάζουμε αποτελεί ένα κλασικό παράδειγμα ανάθεσης, ουσιαστικά «παραγγελίας», της κατασκευής συγκεκριμένων αρχιτεκτονικών μελών, με λεπτομερή προσδιορισμό των τεχνικών προδιαγραφών βάσει των οποίων έπρεπε να κατασκευασθούν τα μέλη αυτά. Οι πόλοι και τα εμπόλια χρησιμοποιούνταν προκειμένου να επιτευχθεί η κατακόρυφη σύνδεση των σφονδύλων των κιόνων, και αποτελούν σύστημα που περιέχει άξονα για την περιστροφή του ανώτερου σφονδύλου επί του κατώτερου. Τα εμπόλια είναι ζεύγη συμμετρικών κύβων που στενεύουν ελαφρώς προς τα κάτω, έχουν δηλαδή σχήμα κόλουρων πυραμίδων με βάση μικρότερη σε σχέση με την έδρα, και συνδέονταν κατά τη μεγάλη τους βάση (εικ. 2, εικ. 3). Τα εμπόλια τοποθετούνταν εντός ομοίων διαστάσεων τόρμων λαξευμένων στο κέντρο της άνω και κάτω επιφάνειας κάθε σφονδύλου (εικ. 4). Στο κέντρο των εμπολίων ανοιγόταν μικρής διαμέτρου κυλινδρική οπή, με βάθος ίσο ή λίγο μικρότερο από το ύψος των εμπολίων, στην οποία εισερχόταν κυλινδρικός αξονίσκος, ο πόλος, που καταλάμβανε όλο το μήκος των οπών των δύο εφαπτομένων κύβων. Με τη βοήθεια του πόλου, ο οποίος συχνά ήταν προσκολλημένος στο άνω εμπόλιο, ο άνω σφονδύλος στρεφόταν επί του κάτω, προκειμένου να επιτευχθεί η πλήρης επαφή των δύο σφονδύλων.

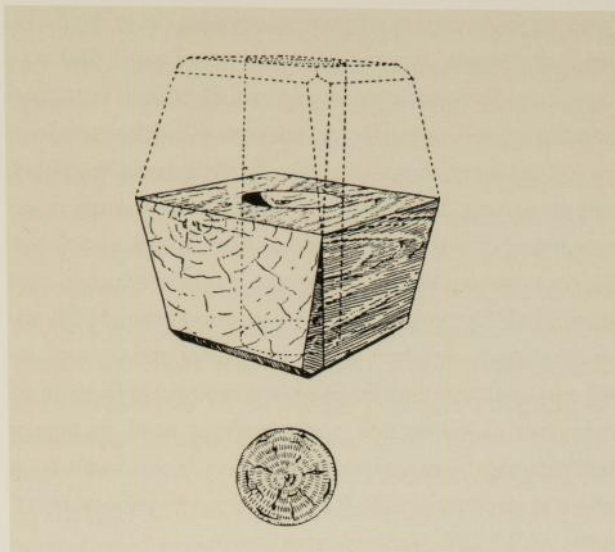
Για την κατακόρυφη σύνδεση των σφονδύλων των κιόνων χρησιμοποιούνταν, καθ' όλη την αρχαική περίοδο, απλούστερες κατασκευές, οι λεγόμενοι γόμοφοι, ξύλι-

νοι συνήθως, σχήματος παραλληλεπίπεδου. Το σύστημα εμπολίων και πόλων αποτελεί ένα σύνθετο τύπο κατακόρυφης σύνδεσης των σφονδύλων των κιόνων, που χρησιμοποιήθηκε μεμονωμένα από τα τέλη του 6ου αιώνα π.Χ. και καθ' όλο τον 5ο αιώνα, όσον αφορά δε στην Αττική σε σημαντικά οικοδομήματα του δεύτερου μισού του 5ου αιώνα (Παρθενώνας, Προπύλαια, Ερέχθειο). Η Φιλώνειος στοά μάλιστα αποτελεί μία από τις σπάνιες περιπτώσεις κατασκευών όπου το σύστημα εμπολίων και πόλων χρησιμοποιήθηκε όχι μόνο για την συναρμογή των σφονδύλων των κιόνων μετραξύ τους, αλλά ακόμα και για τη συναρμογή του πρώτου σφονδύλου και του στυλοβάτη (ομοίως: αρχαϊκός ναός Ηρακλή σε Ακράγαντα, ναός Ἴηρας σε Σελινούντα, ναός Δία σε Στράτο, ναός Δία σε Νεμέα, στοά Ηχούς σε Ολυμπία). Κατά ορισμένους ερευνητές το σύστημα εμπολίων και πόλων χρησιμοποιείτο μόνο για την ακριβή τοποθέτηση των σφονδύλων των κιόνων· η αντικατάσταση όμως των ξύλινων εμπολίων από χάλκινα υποδηλώνει ότι πιθανότατα χρησιμοποιούνταν και για την καλύτερη στήριξη των αρχιτεκτονικών μελών.

Για την κατασκευή των εμπολίων και των πόλων χρησιμοποιούνταν συνήθως ξύλο κωνοφόρων δέντρων (συνήθως κέδρος για τα εμπόλια –όπως στον Παρθενώνα, τα Προπύλαια και το Ερέχθειο–, και κάποιο σκληρότερο και ανθεκτικότερο υλικό, όπως ξύλο ελιάς, για τους πόλους). Τα ξύλα αυτά υλοτομούνταν την άνοιξη, οπότε εί-

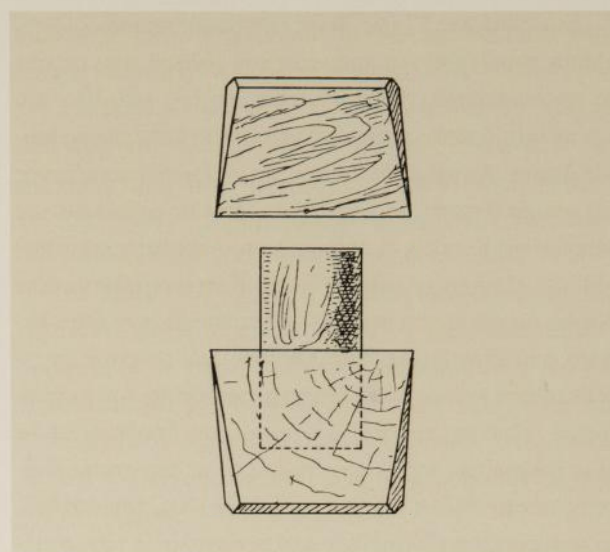
Εικ. 1: Κάτοψη του Τελεστηρίου της Ελευσίνας του 4ου αιώνα π.Χ. Στο πρόσθιο τμήμα το προστώο του Φίωνος (Ι. Τραυλός).

Εικ. 2: Εμπολίο και πόλος κατασκευασμένα από κέδρο, από το Ερέχθειο. Μουσείο Ακροπόλεως (Stevens).

χαν και τον μεγαλύτερο όγκο, για να αποφευχθεί η περαιτέρω διόγκωσή τους κατά τις περιόδους υψηλής υγρασίας και να εξασφαλισθεί η στερεότητα των κιόνων. Από τα τέλη του 5ου π.Χ. αιώνα όμως και ιδιαίτερα κατά τον 4ο αιώνα απαντά η χρήση εμπολίων και πόλων κατασκευασμένων από κράμα χαλκού και κασσίτερου. Η προτίμηση των μεταλλικών πόλων και εμπολίων θα οφειλόταν, προφανώς, στα μηχανικά και χημικά χαρακτηριστικά των κραμάτων του χαλκού, τα οποία ούτε διογκώνονται λόγω της υγρασίας ούτε προσβάλλονται από εξωγενείς παράγοντες (π.χ. έντομα), όπως το ξύλο.

Όσον αφορά στα κατασκευαστικά στοιχεία που παρέχει η εξεταζόμενη επιγραφή, πρέπει να τονισθεί ότι αυτή προσδιορίζει με σαφήνεια και εξαιρετική ακρίβεια το σχήμα και τις διαστάσεις που θα έπρεπε να έχουν τα εμπολία και οι πόλοι. Για τα εμπολία καθορίζεται (στίχοι 6 έως 8) ότι πρέπει να είναι «τετράγωνα», δηλαδή κυβικού σχήματος, με ίδιες διαστάσεις «πανταχῆ», δηλαδή όλες οι ακμές να είναι ίσες μεταξύ τους και το σχήμα να είναι απολύτως τετραγωνικό. Πιο συγκεκριμένα, οι ακμές των «κάτω» εμπολίων θα πρέπει να έχουν μήκος 6 δακτύλων (περίπου 10,8 εκ.), ενώ των «άνω» εμπολίων μήκος 5 δακτύλων (περ. 9 εκ.). Οι διαστάσεις των πόλων περιγράφονται στους στίχους 10 έως 13, όπου προσδιορίζεται ότι οι πόλοι που προορίζονταν για τα εμπολία ακμής 6 δακτύλων θα έπρεπε να έχουν μήκος 5 δακτύλων και διάμετρο 2 δακτύλων, ενώ αυτοί που προορίζονταν για τα εμπολία ακμής 5 δακτύλων θα έπρεπε να έχουν μήκος μίας παλάμης, δηλαδή 4 δακτύλων, και διάμετρο 1,5 δακτύλου. Όσον αφορά στις διαστάσεις των οπών των εμπολίων, που δεν προσδιορίζονται στο κείμενο της επιγραφής, μπο-

Εικ. 3: Σχεδιαστική αναπαράσταση εμπολίων και πόλου των Προπυλαίων (Dodwell).

ρούμε να υποθέσουμε ότι η μεν διάμετρος τους θα έπρεπε να είναι λίγο μεγαλύτερη από τη διάμετρο των αντίστοιχων πόλων (δηλαδή 2 δάκτυλοι για τα «κάτω» εμπολία και 1,5 δάκτυλοι για τα «άνω»), ενώ το βάθος τους λίγο μεγαλύτερο από το ήμισυ του μήκους των αντίστοιχων πόλων (δηλαδή 2,5 δάκτυλοι για τους πόλους μήκους 5 δακτύλων και 2 δάκτυλοι για αυτούς μήκους 1 παλάμης).

Στους στίχους 19 έως 24 προσδιορίζονται οι τεχνικές προδιαγραφές που θα έπρεπε να πληρούν τα υπό παραγωγή αρχιτεκτονικά μέλη. Πιο συγκεκριμένα, τα εμπολία θα έπρεπε να είναι «ὄρθα καὶ ἀστραφή καὶ εὐγώνια» (στ. 21), δηλαδή να έχουν ακριβές κυβικό σχήμα, με γωνίες σαφώς ορθές και ακμές χωρίς καμπυλότητες, προκειμένου να μην παρουσιάζουν κάποιο «παίξιμο» εντός των υποδοχών των σφονδύλων. Οι πόλοι επίσης θα έπρεπε να τορνευθούν στρογγυλοί, να έχουν δηλαδή απόλυτα κυκλική διατομή χωρίς «γωνιάσματα», ενώ οι οπές υποδοχής τους επί των εμπολίων θα έπρεπε να διαμορφωθούν απολύτως κυκλικές και με την ίδια με τους πόλους διάμετρο, προκειμένου να επιτυγχάνεται η πλήρης εφαρμογή μεταξύ τους με οποιονδήποτε τρόπο και αν περιστραφούν τα εμπολία προς τους αντίστοιχους πόλους. Οι προδιαγραφές αυτές ήταν απαραίτητες για την ασφαλή συναρμογή και άψογη εφαρμογή των σφονδύλων.

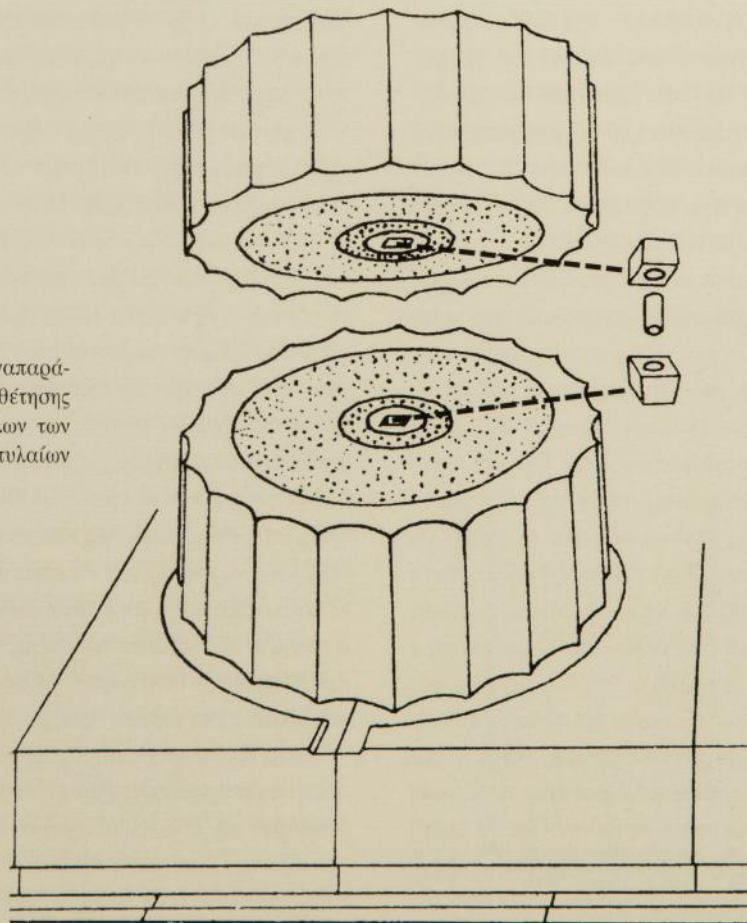
Ένα ακόμα τεχνικό χαρακτηριστικό που μας παραδίδει η συγκεκριμένη επιγραφή είναι η χρήση τόρνου για τη διαμόρφωση τόσο των πόλων όσο και των οπών των εμπολίων. Το κοπτικό εργαλείο του τόρνου θα ήταν κατασκευασμένο από βαμμένο χάλυβα, υλικό που παρουσιάζει πολύ μεγαλύτερη σκληρότητα σε σύγκριση με το κράμα χαλκού - κασσίτερου.

Στους στίχους 17 έως 20 της επιγραφής προσδιορίζεται τόσο η προέλευση του κράματος του χαλκού, που έπρεπε να χρησιμοποιηθεί για την κατασκευή των εμπολίων και των πόλων, όσο και η ακριβής χημική σύνθεση του κράματος αυτού. Αναφέρεται λοιπόν ότι ο χρησιμοποιούμενος χαλκός θα έπρεπε να προέρχεται από τα μεταλλεία του Μαρίου της Κύπρου. Η προτίμηση προμήθειας του χαλκού από την πλούσια σε μεταλλεύματα Κύπρο οφείλεται στην άριστη ποιότητα του μεταλλεύματος αυτού, που ήταν καθαρό από ξένες προσμίξεις. Οι όροι ανάθεσης του έργου καθορίζουν επίσης ορισμένη περιεκτικότητα του κράματος σε χαλκό και κασσίτερο, γεγονός που αποδεικνύει ότι οι μεταλλουργοί της εποχής γνώριζαν τις μηχανικές ιδιότητες των μετάλλων και των κραμάτων τους, που στη δεύτερη περίπτωση εξαρτώνταν από την αναλογία των μεταλλευμάτων που τα συνέθεταν. Τα κράματα του ορείχαλκου (μπρούντζου) επιτυγχάνονταν μέσω της κράσης του χαλκού με άλλα μέταλλα, αρχικά με κασσίτερο και στη συνέχεια και με ψευδάργυρο. Τα κράματα χαλκού που περιέ-

χουν ως κύρια πρόσμιξη τον κασσίτερο, όπως συμβαίνει στην περίπτωση που εξετάζουμε, ονομάζονται από τους αρχαίους συγγραφείς *κρατερώματα*. Η αύξηση της περιεκτικότητας του κράματος σε κασσίτερο αυξάνει ανάλογα τη σκληρότητα και την αντοχή των κραμάτων του χαλκού, και συγχρόνως βελτιώνει την ευχytότητα τους κατά τη χύτευσή τους σε καλούπια. Η παρούσα επιγραφή προσδιορίζει ότι το χρησιμοποιούμενο κράμα θα έπρεπε να έχει σύνθεση 91,67% σε χαλκό και 8,33% σε κασσίτερο. Αξίζει πάντως να σημειωθεί ότι η προσδιοριζόμενη από την επιγραφή αναλογία του κασσίτερου είναι αισθητά μικρότερη σε σύγκριση με αυτήν που παρατηρήθηκε κατά τη χημική ανάλυση αρχαίων χάλκινων αγαλμάτων και σκευών, η οποία κυμαίνεται μεταξύ 9,2 και 14% για τα χάλκινα αγάλματα και 10,33% για τα χάλκινα σκεύη.

Ο προσδιορισμός σαφών προδιαγραφών ως προς τη σύνθεση του παραγγελλθέντος κράματος συνηγορεί υπέρ της ύπαρξης, κατά την εποχή εκείνη, κάποιας πρακτικής, εμπειρικής μεθόδου ελέγχου κατά την παράδοση των πα-

Εικ. 4: Σχεδιαστική αναπαράσταση του τρόπου τοποθέτησης των εμπολίων και πόλων των σφονδύλων των Προπυλαίων (Penrose).

ραγγελθέντων εμπολίων και πόλων, που θα αποσκοπούσε τόσο στην εξασφάλιση της ποιότητας του παραδιδόμενου κράματος (προκειμένου να μην αλλοιωθούν οι επιθυμητές μηχανικές ιδιότητες των χάλκινων μελών), όσο και στην αποφυγή κάποιας νοθείας για κερδοσκοπικούς λόγους. Η απουσία κάποιου τρόπου ελέγχου και ποιοτικής παραλαβής των προϊόντων θα καθιστούσε άνευ αξίας τις καθοριζόμενες από την επιγραφή προδιαγραφές. Αξίζει να αναφερθεί ότι στην επιγραφή με τους απολογισμούς των επιστατών του Ηφαιστείου (IG I³ 472), που παρουσιάζεται στη συνέχεια (αφ. IX Καταλόγου) καθορίζεται η τιμή του κασσίτερου σε ύψος 6,5 περίπου φορές μεγαλύτερο από αυτήν του χαλκού (η τιμή του χαλκού προσδιορίζεται στις 35 δραχμές ανά τάλαντο και του κασσίτερου στις 230 δραχμές ανά τάλαντο), γεγονός που θα ωθούσε τους μεταλλουργούς να χρησιμοποιήσουν λιγότερο κασσίτερο για να έχουν μεγαλύτερο κέρδος. Πρέπει να σημειώσουμε ότι ο Γ. Βαρουφάκης υπολόγισε, με βάση τα αναφερόμενα στην επιγραφή που εξετάζουμε, το κατά προσέγγιση βάρος των εμπολίων και πόλων, τα επί μέρους βάρη των χρησιμοποιούμενων μετάλλων (χαλκού και κασσίτερου) και την αξία του καθενός από τα δύο¹ και διαπίστωσε ότι μία μείωση της αναλογίας του κασσίτερου κατά 2-3% θα προσέφερε κέρδος στον κατασκευαστή, λόγω της νοθείας, της τάξεως των 500 έως 740 δραχμών.

Αξιοσημείωτο είναι βέβαια το γεγονός ότι ενώ στην επιγραφή που εξετάζουμε προσδιορίζεται ότι η πληρωμή του έργου θα γίνει βάσει του βάρους των παραδιδόμενων μεταλλικών κατασκευών που θα υπολογίζεται κατά μνες, και καθορίζεται η τιμή της μνας στους 5³/₄ οβολούς, δεν γίνεται διαχωρισμός μεταξύ του χρησιμοποιούμενου χαλκού και κασσίτερου ούτε προσδιορίζονται διαφορετικές τιμές για το κάθε ένα από τα δύο μέταλλα, όπως στην προαναφερθείσα επιγραφή του Ηφαιστείου· κάτι τέτοιο θα ήταν αναμενόμενο, καθώς η τιμή του κασσίτερου ήταν κατά πολύ υψηλότερη από αυτή του χαλκού. Εάν θεωρήσουμε ότι η προσδιοριζόμενη εδώ τιμή αναφέρεται μόνο στον χαλκό, που αποτελεί και το μεγαλύτερο τμήμα του χρησιμοποιούμενου μετάλλου, μπορούμε να συγκρίνουμε τη συγκεκριμένη τιμή με την τιμή του χαλκού που προσδιορίζεται στην επιγραφή του Ηφαιστείου: η τιμή του

χαλκού που θα χρησιμοποιηθεί για τη Φιλώνειο στοά ανέρχεται στους 5³/₄ οβολούς ανά μνα, ενώ για τον χαλκό του Ηφαιστείου η τιμή προσδιορίζεται στις 35 δραχμές ανά τάλαντο, δηλαδή στους 4¹/₂ οβολούς ανά μνα. Η διαφορά της τιμής είναι αρκετά μεγάλη και μπορεί εν μέρει να ερμηνευθεί από την αναμενόμενη άνοδο των τιμών των πρώτων υλών κατά τη διάρκεια ενός αιώνα.

Να σημειωθεί, τέλος, ότι ως βάση εκφράσεως της ποσοστιαίας συνθέσεως του κράματος χρησιμοποιείται ο αριθμός 12, ο οποίος είναι υποπολλαπλάσιος του 60. Πρόκειται για μία κλασική περίπτωση εφαρμογής του βαβυλωνιακού εξηκονταδικού αριθμητικού συστήματος και όχι του δεκαδικού, που ήταν σε χρήση στην Ελλάδα την εποχή αυτή.

ΜΑΡΙΑ ΤΣΟΥΛΗ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

IG II², 1675. Δ. Φύλιος, *AM* XIX (1894), 186-189. F. Noack, *Eleusis. Die baugeschichtliche Entwicklung des Heiligtumes*, Berlin / Leipzig 1927, 115, 122. Ph.H. Davis, *Some Eleusinian Building Inscriptions of the Fourth Century BC*, Princeton 1931, 46-47. K. Jeppesen, *Paradeigmata. Three Mid-Fourth Century Main Works of Hellenic Architecture Reconsidered*, Jutland Archaeological Society Publications, vol. IV, Aarhus 1958. Γ. Βαρουφάκης, «Τεχνικά προδιαγραφές του 4ου αι. π.Χ.», *Αρχ. Εφημ.* 1974, 57-74. M.-Chr. Hellmann, *Choix d'inscriptions architecturales grecques*, Lyon 1999, n. 11, 44-46.

1. Ο Γ. Βαρουφάκης υπολογίζει ότι για τη συναρμολόγηση και στήριξη κάθε κίονα απαιτούνταν 11 ζεύγη εμπολίων και 11 πόλοι, εκ των οποίων τα 10 ζεύγη εμπολίων και οι αντίστοιχοι πόλοι χρησιμοποιήθηκαν για τους 9 σφονδύλους, ενώ το 11ο ζεύγος για τον κορυφαίο σφόνδυλο και το κιονόκρανο. Στην πραγματικότητα για τους 10 σφονδύλους απαιτούνται 9 ζεύγη εμπολίων και οι αντίστοιχοι πόλοι, στα οποία πρέπει να προστεθούν 1 ζεύγος για τον κορυφαίο σφόνδυλο και το κιονόκρανο και 1 ζεύγος για τον πρώτο σφόνδυλο και το στυλοβάτη, σύνολο δηλαδή πάλι 11.

**Στήλη από λευκό μάρμαρο
με ψηφισματικό ανάγλυφο, στην οποία
έχει αναγραφεί η σύμβαση
μεταξύ του Χαιρεφάνη και της πόλης
της Ερέτριας για την κατασκευή
εγγειοβελτιωτικών έργων και για εκμίσθωση γης**

Ύψ. 0, 86 μ., πλ. 0, 47 μ., πάχ. 0, 09 μ.

Χαλκίδα, Πλατεία Τζαμού

Επιγραφικό Μουσείο, EM 11553

Τέλη του 4ου αι. π.Χ.

- [Κ]ατὰ τὰδε [Χ]αιρεφάνης ἐπαγγέλλεται Ἐρετ[οιεῦσιν ἐξάξειν καὶ ξηρὰν ποιήσειν τὴν λίμνην τὴν ἐν .]
- [Π]τέχαις αὐτὸς τὰ ἀναλώματα παρέχων εἰς τὴν ἐξα[γωγὴν, τέλος δὲ μὴ τελέων τῆι πόλει ὅταν εἰσάγει κα]-
 [ι] ἐξάγει[ι] ἔνεκα τῆς ἐργασίας τῆς εἰς τὴν ἐξα[γωγὴν καὶ ἀτέλεια δὲ ἔστω αὐτῷ ἐπ' εἰσαγωγῆι καὶ λίθων]
 καὶ ξύλων, ὅσων ἂν δέηται εἰς τὴν ἐργασίην, κ[αθάπερ22..... περὶ τῶν ἔργων τῶν δι]-
- 5 μοσίον. Ἐ[π]ειδὰν δὲ ἐξαγάγ[ε]ι τὴν λίμνην, καρ[πιζέσθω τὴν γῆν τῆς λίμνης τριάκοντα ταλάντων μισθωθ]-
 [εἶ]σαν δέκα [ἔ]τη ὑποτελέων τῆι π[ό]λει τὸ μίσθ[ω]μα35..... ἐξαγαγε]-
 [ιν] δὲ [τ]ὴν λίμνην τὸ πλεῖστον ἐν τέτταρσιν ἔ[τεσι] Χαιρεφάνην. Χρόνος ἄρχει τῶν συνθηκῶν τῶνδε ὁ ἐνι]-
 αὐτὸς ὁ μετὰ τὴν Ἰπποκύδου [κα]ὶ συναρχόντων [ἀρχὴν24..... καὶ τὸν χρόνον τῶν]
 τεττάρων ἐτῶν ἀπὸ τούτου ἄρχειν τοῦ χρόνου. [Τέλος δὲ μὴ τελείν τῆι πόλει μηδὲν Χαιρεφάνην πωλοῦν]
- 10 [τ]α ἐν[ν] Ἐρετρίαι τὸν καρπὸν καὶ [μ]ὴ ἐξάγοντα. Ὅμ[ό]σαι δὲ τοὺς πολίτας καὶ πίστει δούναι ἐν Ἀπόλλωνο]-
 ς Δα[φ]νηφόρου Χαιρεφάνει ἢ μὴν [ἐά]σειν καρπί[ζε]σθαι τὴν γῆν δέκα ἔτη τριάκοντα ταλάντων, ἐπειδὰν ἐ]-
 ξαγάγει τὴν λίμνην. Ἀναγράψαι δὲ τὰς συνθήκ[α]ς τάσδε ἐν στήλει λιθίνει, ἀναγράψαι δὲ καὶ τὰς πίστε]-
 ις καὶ τὸν ὄρον καὶ τᾶλλα πάντα καὶ στήσαι α[ὐτὴν] ἐν τῷ ἱερῷ τοῦ Ἀπόλλωνος τοῦ Δαφνηφόρου. Ἐὰν δὲ]
 πόλεμο[ς] διακωλύσει Χαιρεφάνην ἐξάγοντα τῆ[ν] λίμνην24..... ὁ ἴσος αὐτῷ χρόν]-
- 15 ος ἀποδοθῆτω, ἐπειδὰν δυνατὸν εἶ καὶ εἰρήνη γέ[νηται], ὅσονπερ ὁ πόλεμος αὐτὸν διεκόλυσεν. Ἐὰν δὲ πό]-
 λεμος ἐπιγένηται καὶ [μ]ὴ δυνατὸν εἶ καρπί[ζε]σθαι τὴν γῆν τῆς λίμνης25.....]
 [.] ὁ ἴσος α[ὐ]τῷ χρόνος ἀποδοθῆτω, ὅσονπερ ἐκόλυθ[η],17..... Καὶ ἐξέστω δὲ Χαιρεφάνει κα]-
 [ι] ἐν τοῖς ἰδιωτικοῖς χωρίοις φρεατία[ς] ποεῖν τῷ[ι] ὑπονόμοι, ἀλλὰ ταύτας μὴ ποεῖτω πλὴν διὰ τοῦ χωρί]-
 ου οὔπερ καὶ πρότερον τὴν τιμὴν δῶ. Κατὰ δὲ τὴν λίμ[ν]ην, ἐὰν τοῦ χωρίου δέηται, λογισάμενος μίαν δραχμ]-
- 20 ἦν τοῦ ποδός, τοῦτο ἀποτείσάτω Χαιρεφάνης [ὅ]ταν ἐ[ξ]αγάγει τὴν λίμνην. Ἐὰν δὲ ποταμοῖς ἄγει τὴν λίμ]-
 νην, ἐξαγέτω ἀπὸ τῶν ἐργασίμων χωρίων δι[ὰ] τῶν ἀργῶ[ν],29..... ποησάσθω δὲ]
 κ[α]ὶ δεξαμενὴν τοῖς ποταμοῖς μὴ μείζον[α] ἢ δύο στα[δί]ων20..... Ἡνίκα δὲ Χαιρεφάνη]-
 ς αὐτὸς καρπί[ζε]ται τὴν γ[ῆ]ν ἐπισκευάζετω τὸν ὑπό[νομον] καὶ τᾶλλα πάντα, ἐπιμελείσθω δὲ ὅπως ἔξει κ]-
 αλῶς καὶ εἰς τὸν ἔπε[ι]τα [χ]ρόνον πάντα. Καὶ δρυφάκ[τους] δὲ ποησάσθω περὶ τὴν δεξαμενὴν. Ἐνθα δὲ τὸ ὕδω]-
- 25 ρ εἰσπίπτει εἰς [τ]ὸν ὑπόνομον καὶ θύραν ἐργασάσθω [.....40..... ἐ]-
 ἂν τοῦ ἥρως [ὑδ]ατος γενομέν[ου] δέωνται τι οἱ γεωργο[ὶ]ντες28..... ἐξῆ αὐτ]-
 οῖς ἀποκλείσαι τὸν ὑπόνομον χρῆσθαι τῷ ὕδατι μ[ὴ]31..... ἐὰν δ]-
 [έ] τι πάθει Χαι[ρ]εφάνης πρὶν ἐξαγαγεῖν τὴν λίμνην, εἶ[ναι] τοῖς μετὰ Χαιρεφάνους ἐργαζομένοις ἅπασι κα]-
 [ι] τοῖς κληρονόμοις τοῖς Χαιρεφάνους τὰς αὐτὰς συν[θή]κας30..... Εἰ δ]-
- 30 ἐ τις ἀκύρους ἔρει τάσδε τὰς (σ)υνθήκας ἢ ἄρχων ἢ ἰδιώτ[η]ς ἢ γράψαι ἢ ἐπιψηφίζει18.....]-
 ω ἀναγκάζων Χ[α]ιρεφάνην καὶ τοὺς κοινω[ν]οὺς λύειν τὰ[ς] συνθήκας τάσδε ..5... ἐπὶ προφάσει ἢ λόγῳ ὦ]-

Επειδή η επιγραφή είναι ελλιπής το κείμενό της έχει συμπληρωθεί κατά ένα μεγάλο μέρος. Οι συμπληρώσεις και στο κείμενο της επιγραφής και στη μετάφραση έχουν κλειστεί σε αγκύλες

- Σύμφωνα με αυτά υπόσχεται ο Χαιρεφάνης στους Ερετριείς [να βγάλει το νερό και να αποξηράνει την λίμνη που βρίσκεται]
- στις Πτέχες, αναλαμβάνοντας ο ίδιος τις δαπάνες για την εξαγωγή του ύδατος [και χωρίς να δίνει δασμό στην πόλη όταν εισάγει]
- και εξάγει λόγω των εργασιών των σχετικών με την εξαγωγή του ύδατος [και να απαλλάσσεται αυτός των τελών όταν εισάγει λίθους]
- και ξύλα, όσα τυχόν θα χρειαστεί για την εργασία [όπως ακριβώς(συμβαίνει) στα έργα τα δη-]
- 5 μόσια. Και όταν αποξηράνει τη λίμνη να νέμεται [τους καρπούς της γης της λίμνης αφού τη νοικιάσει προς τριάντα τάλαντα]
- για δέκα έτη, πληρώνοντας μίσθωμα στην πόλη [(κατ' έτος) Να αποξηράνει]
- τη λίμνη (ο Χαιρεφάνης) το πολύ σε τέσσερα έτη [..... Ο χρόνος αυτών εδώ των συνθηκών να αρχίζει]
- μετά το έτος αρχής του Ιπποκύδου και των συναρχόντων [..... και το χρονικό διάστημα]
- των τεσσάρων ετών να αρχίσει από αυτόν το χρόνο. [Και να μην πληρώνει κανένα τέλος όταν ο Χαιρεφάνης πωλεί]
- 10 στην Ερέτρια τον καρπό και δεν τον εξάγει. Να οριστούν [οι πολίτες(;) και να δώσουν εγγυήσεις μέσα στο ιερό του Απόλλωνα]
- του Δαφνηφόρου στο Χαιρεφάνη, ότι πράγματι θα τον αφήσουν να νέμεται [τους καρπούς της γης επί δέκα έτη αντί τριάκοντα ταλάντων, όταν]
- αποξηράνει την λίμνη. Και να αναγράψουν τις συμφωνίες [αυτές σε λίθινη στήλη, να αναγράψουν και τις εγγυήσεις] και τον όρκο και όλα τα άλλα και να στήσουν [αυτήν στο ιερό του Δαφνηφόρου Απόλλωνα. Και αν]
- πόλεμος εμποδίσει το Χαιρεφάνη να αποξηράνει [τη λίμνη ίσος χρόνος]
- 15 να του αποδοθεί ευθύς ως είναι δυνατόν και γίνει ειρήνη [για όσο διάστημα τον εμπόδισε ο πόλεμος. Και αν]
- συμβεί πόλεμος και δεν είναι δυνατόν να εκμεταλλεύεται [τη γη της λίμνης]
- το ίδιο χρονικό διάστημα να του δοθεί, όσο ακριβώς εμποδίστηκε. [... Να επιτρέπεται στο Χαιρεφάνη]
- να κατασκευάζει σε ιδιωτικά κτήματα φρεάτια για τον υπόγειο οχετό, [αλλά να μην κατασκευάζει αυτά παρά μόνο μέσα σε κτήμα]
- για το οποίο προηγουμένως έχει πληρώσει την αξία του. Και ως προς τη λίμνη [αν χρειαστεί να απαλλοτριώσει κά- ποιο κτήμα, αφού υπολογίσει μια δραχμή]
- 20 τον πόδα, ας το πληρώσει αυτό ο Χαιρεφάνης, [όταν αποξηράνει τη λίμνη. Και αν βγάλει το νερό της λίμνης με διώρυγες.]
- ας βγάλει το νερό (αν είναι δυνατόν μακριά) από τα καλλιεργήσιμα χωράφια διά μέσου των χέρσων. [..... Και να κατασκευάσει]
- και δεξαμενή όπου θα χύνονται οι διώρυγες, όχι μεγαλύτερη από δύο στάδια, [..... και όταν ο Χαιρεφάνης]
- ο ίδιος εκμεταλλεύεται τη γη να επισκευάζει τον υπόγειο οχετό [και όλα τα άλλα και να φροντίζει]
- να είναι σε καλή κατάσταση και στον μετέπειτα χρόνο όλα. Και φράκτες [να κατασκευάσει γύρω από τη δεξαμενή. Και όπου]
- 25 το νερό πέφτει στον υπόγειο οχετό και πόρτα να κατασκευάσει [..... ώστε]
- αν κατά την άνοιξη, όταν βρέξει, χρειάζονται κάποια ποσότητα οι γεωργοί [..... να είναι δυνατόν]
- σ'αυτούς αφού αποκλείσουν τον υπόγειο οχετό να χρησιμοποιούν το νερό [..... Και αν]
- πάθει κάτι ο Χαιρεφάνης πριν αποξηράνει τη λίμνη, [να ισχύουν και για όλους ανεξαιρέτως τους συνεργάτες του Χαιρεφάνη καθώς]
- και για τους κληρονόμους του Χαιρεφάνη οι ίδιες συμφωνίες [..... Και αν]
- 30 κάποιος θεωρήσει άκυρες αυτές τις συμφωνίες ή άρχοντας ή απλός πολίτης [ή προτείνει εγγράφως ή θέτει σε ψηφοφορία]
- αναγκάζοντας το Χαιρεφάνη και τους συνεταίρους να ακυρώνουν τις [συμφωνίες αυτές ... με οποιαδήποτε πρόφαση ή δικαιολογία.]

- [ι]τινιοῦν, ἄτι[μος] ἔστω καὶ τὰ χρήματα αὐτοῦ ἔστω ἱερά [τῆς Ἀρτέμιδος, καὶ αὐτὸς καὶ γένος τὸ ἐξ αὐτοῦ]
ὁ ἂν πάθει, [ν]ηπ[οι]νεὶ πασχέτω. Καταστήσῃ δὲ Χαιρε[φάνην ἐγγυητὰς ἐπαγγελλομένους, ἐπειδὴν ἐ]-
ξαγάγει τὴν λίμνην, ἢ μὴν ἔσεσθαι ξηρὰν τὴν λίμνην [ὡς ἐπαγγέλλεται ...8..... καὶ βέβαιοι παρέχειν]
- 35 τὴν αὐτοῦ [κ]άρπ[ω]σιν τριάκοντα ταλάντων. Γ Οἱ πρόβουλοι [εἶπον· ἔδοξε τῆ βουλῆ καὶ τοῖ δήμοι ...]
γράψαι πρὸς τὰς συνθήκας τὰς Χαιρεφάνους τὰς πρόσθε[ν καὶ τὰς συνθήκας τάσδε12..... εἶναι]
[α]ὐτῷ ἀσυλίαν ἐργαζομένοι τὰ πρὸς τὴν πόλιν καὶ κατὰ γῆν καὶ κατὰ θάλασσαν καὶ πολέμου καὶ εἰρήνη]-
[ς καὶ] αὐτῷ καὶ τοῖς μετὰ Χαιρεφάνους ἐργαζομένοις ἅπα[σιν32.....]
[...ν] τοὺς συνεργαζομένους αἰεὶ, πλὴν εἴ τις σῦλον κατὰ τῆς πόλεως ἔχει, τούτω[ι16.....]-
- 40 [.. Χαι]ρεφάνου, πρὶν ἂν διαλύσονται πρὸς τὴν πόλιν πάντ[α27..... (ἐγγυηταῖ)]
ἐξ Ἄσ., Ἰέρων Φηγήεις, Ὠρέων, Ἀμφιγάρης Αἰγ., Τιμόξενος39.....]
[...5...]κράτης Ἄφαρ. Οἱ πρόβουλοι εἶπον· ἔδοξ[εν τῆ βουλῆ καὶ τοῖ δήμοι ὁμόσαι ...6...]-
[...5... π]άντας Χαιρεφάνει ἐν Ἀπόλλωνος Δαφνηφόρου· ὅς δ' ἂν μ[ὴ] ὁμόσει, ἄτιμος ἔστω. Ἐξορκούντων τοὺς .]
[...6...] οἱ πρόβουλοι, ἐξορ[κ]ούντων δὲ καὶ οἱ στρατηγοὶ κατὰ [τὰς συνθήκας τοὺς18.....]-
- 45 [.. τὴν γῆν] καρπίζηται τὰ ἔτη τὰ σ[υ]γκείμενα Χαιρεφάνης. Ἀνα[γράψαι δὲ καὶ τὸ ψήφισμα καὶ τὸν ὄρκον ἐν σ]-
[τῆ]λει λιθ[ίν]ει καὶ στήσαι ἐν τῷ ἱερῷ τοῦ Ἀπόλλωνος τοῦ Δα[φνηφόρου]. Ἀναγράψαι δὲ ἐν τῇ στήλει κα]-
[ὶ] τοὺς ὁμόσαντας. Ἀναγράψαι δὲ καὶ τῶ[ν] ἐφήβων τοὺς ὁμόσαντ[ας ἐν τῇ στήλει19.....]
[... ὁ δὲ ὄρκος ὅδε] ἔσται· ὁμνύω τῶ[ν] Ἀ[πόλλωνα καὶ τὴν Λητοῦν καὶ τὴν Ἀρτεμιν ἢ μὴν] εἰς τὴν γῆν τῆς λίμνης] Χαιρεφάνην, ὅτι συνέθετο ἡ πόλις ὑπὲρ τῆς λίμνης· ἐὰν δὲ τις λύει τὰς συνθήκας τὰς π]-
50 [ρὸς Χαιρεφάνην, οὐ]κ ἐπιτρέ[ψ]ω εἰς δύναμιν ξυνοῦ ὄρκου κειμέν[ου· καὶ εὐορκούντι μοι εἶναι πολλὰ ἀγαθὰ, ε]-
[ὶ] δὲ ἐπινοήσομαι, ἀπ[ολέσθ]αι αὐτὸς καὶ τὰ χρήματα τὰ ἑαυτοῦ· ὁ[μόσαι δὲ καὶ τοῖς14..... τοῖς]
[Χαιρεφάνους τὰ αὐτὰ ἅ]περ Χαιρεφ[άν]ει ὁμνύουσιν, μὴ κατανεμεί[ν] ἄλλοις τὴν γῆν τῆς λίμνης16.....]
[...11..... παρὰ ταῦτα] δὲ ἐὰν τις λέγει ἢ γράφει ἢ ἐπιψηφίζ[ει41.....]
[..... μνᾶς δέ]κ[α] τίσει· ἐπομνυόντων δὲ τὸν Ἀπόλλω[να καὶ τὴν Λητοῦν καὶ τὴν Ἀρτεμιν καὶ ἐπ]-
- 55 [εὐ]χεσθαι εὐορκούντι εἶναι τ[ῶ]ι αὐτῷ πολλὰ ἀγαθὰ, εἰ δὲ ἐπινο[ή]σομαι, ἀπολέσθαι αὐτὸν καὶ χρήματα τὰ ἐκεί]-
[νου] πάντα. Ἐὰν δὲ τις λέγει ἢ γρά[φ]ει ἢ ἐπιψηφίζ[ει παρὰ τοὺς ὄρκ]ους, ὡς ἀκυροῦν δεῖ τὰς συνθήκας, ἄτιμο]-
[ς] ἔστω καὶ τὰ χρήματα αὐτοῦ ἱερά ἔσ[τω] τῆς Ἀρτέμιδος τῆς Ἀμαρουσί[ας καὶ ὁ ἂν πάθει, νηποινεὶ πασχέτω κ]-
[αὶ αὐτὸς καὶ τὸ γένος τὸ ἐξ αὐτοῦ· τῶν δὲ] πυροχριστῶν ἂν τις τούτων πα[ραβῆ] τι23.....]
[τίσει δραχμὰς ἱερὰς Ἀρτέ]μιδι τῇ Ἀμαρουσίαι· ἐξορκο[ύντων δὲ καὶ τοὺς ...11.....]
- 60 [.....23..... καὶ τοὺς]δε τοὺς ὄρκους καὶ τὰ ψη[φί]σματα25.....]
[.....29..... ἀναγρ]άψουσι, τῶν δὲ συνθηκῶ[ν ἀντίγραφα19.....]
[.....22..... πέμψαι καὶ εἰς] Μέγαρον καὶ Ἄνδρον [.....31.....]
[.....37.....] εἶναι τὰς συνθήκας [.....28.....]
[.....38..... ἄ]γουσιν τὰς αὐτὰ[ς]28.....]
65 [.....39..... τὸ] ψήφισμα τότε [.....29.....]
[.....] ΣΤΑ.. ΓΩ.[.....

- να στερηθεί τα πολιτικά του δικαιώματα και η περιουσία του να αφιερωθεί [στην Άρτεμη και για οτιδήποτε τυχόν πάθει τόσο ο ίδιος όσο και το γένος του]
να το πάθει χωρίς να έχει την προστασία του νόμου. Και να ορίσει ο Χαιρεφάνης [εγγυητές, οι οποίοι να υπόσχονται ότι,] όταν αποξηράνει την λίμνη, θα είναι πράγματι αποξηραμένη [όπως υπόχεται και ότι θα παρέχει βέβαιο το αντίτιμο]
- 35 των τριάντα ταλάντων από την εκμετάλλευση της γης. Οι πρόβουλοι [είπαν: Η βουλή και ο δήμος αποφάσισαν να] αναγράψουν προσθέτοντας στις προηγούμενες συμφωνίες του Χαιρεφάνη [και αυτές τις συμφωνίες]
να έχει ασυλία αυτός όταν εργάζεται για την πόλη και στην ξηρά [και στη θάλασσα και εν καιρώ πολέμου και εν καιρώ ειρήνης]
και ο ίδιος και όλοι ανεξαιρέτως οι εργαζόμενοι με το Χαιρεφάνη [.....]
[.....] οι συνεργάτες πάντοτε, εκτός και αν κάποιος απαιτεί να ασκήσει δικαίωμα κατάσχεσης κατά της πόλης, αυτός [.....]
- 40 του Χαιρεφάνη, πριν διευθετηθούν όλα με την πόλη [..... εγγυητές (ονόματα)] από Ασ.(:), Ιέρων Φηγόεις, Ωρέων, Αμφιχάρης από Αιγαλ.(:), Τιμόξενος [.....]
[.....]κράτης από Αφαρ.(:). Οι πρόβουλοι είπαν: [η βουλή και ο δήμος αποφάσισαν να ορισθούν οι πολίτες(:)] όλοι στο Χαιρεφάνη στο ιερό του Απόλλωνα Δαφνηφόρου και αυτός που τυχόν δεν [θα ορκισθεί να στερηθεί τα πολιτικά του δικαιώματα. Να ορκίζονται τους]
[.....] οι πρόβουλοι και να ορκίζονται [σύμφωνα με τα συμφωνημένα(:)] τους έως ότου βγάλει το νερό και]
- 45 νέμεται τη γη ο Χαιρεφάνης τα καθορισμένα από κοινού χρόνια. Να αναγράψουν [και το ψήφισμα και τον όρκο] [σε λίθινη στήλη] και να τη στήσουν στο ιερό του Απόλλωνα Δαφνηφόρου. [Να αναγράψουν επίσης στη στήλη] [και αυτούς που ορκίστηκαν.] Και να αναγράψουν και από τους εφήβους αυτούς που ορκίστηκαν [στη στήλη]
[... και ο όρκος] να θα είναι αυτός εδώ: ορκίζομαι στον Απόλλωνα και στη Λητώ και [στην Άρτεμη ότι αληθινά θα αφήσω να νέμεται]
[τη γη της λίμνης] ο Χαιρεφάνης όπως συμφώνησε η πόλη σχετικά με τη λίμνη. [Και αν κάποιος διαλύει τις συμφωνίες]
- 50 [που έχουν γίνει με τον Χαιρεφάνη,] δεν θα επιτρέψω όσο μπορώ ενόσω ισχύει ο κοινός όρκος: [και εάν εγώ τηρώ τον όρκο μου να είναι για μένα πολλά και τα καλά]
[εάν όμως καταπατούσα τον όρκο μου] να χαθώ ο ίδιος και τα υπάρχοντά μου. [Να ορισθούν και στους κληρονόμους(:)του Χαιρεφάνη]
[τα ίδια], τα οποία ακριβώς ορκίζονται στο Χαιρεφάνη και να μη διανείμουν [σε άλλους τη γη της λίμνης]
[Και] αν κάποιος [σε αντίθεση με αυτά] λείει ή προτείνει εγγράφως ή θέτει σε ψηφοφορία [.....]
[..... δέκα μνας] θα πληρώσει. Και να ορκίζονται στον Απόλλωνα [και στη Λητώ και στην Άρτεμη και]
- 55 [να εύχεται (ο καθένας) ότι αν τηρεί τον όρκο] να υπάρχουν στον ίδιο πολλά και καλά, εάν όμως παρέβαινε τον όρκο [να χαθεί αυτός και όλη του η περιουσία.]
[και εάν κάποιος λείει ή] προτείνει εγγράφως ή θέτει σε ψηφοφορία παρά τους όρκους, [ότι πρέπει να ακυρώνουν τις συμφωνίες, να στερείται τα πολιτικά του δικαιώματα]
[και η περιουσία του να αφιερώνεται] στην Άρτεμη την Αμαρυσία [και οτιδήποτε τυχόν πάθει, να το πάθει χωρίς να έχει την προστασία του νόμου]
[και ο ίδιος και οι απόγονοί του. Και από] τους πρυριχιστές αν κάποιος παραβεί από αυτά [γάτι]
[να πληρώσει ιερές δραχμές] στην Άρτεμη την Αμαρυσία. Και να δεσμεύουν με όρκο [και τους.....]
- 60 [.....και αυτούς] τους όρκους και τα ψηφίσματα [.....]
[.....] θα αναγράψουν. Και των συνθηκών [αντίγραφα]
[.....να στείλουν και] στα Μέγαρα και στην Άνδρο [.....]
[.....] (να είναι) οι συμφωνίες [.....]
[.....] τηρούν τις ίδιες [.....]
- 65 [.....] αυτό το ψήφισμα [.....]

Η στήλη, στην οποία έχει αναγραφεί η σύμβαση και τα σχετικά με αυτήν ψηφίσματα, κοσμεύεται πάνω με ανάγλυφη παράσταση. Αγνωστο πότε η στήλη κόπηκε περιπού στη μέση με αποτέλεσμα να αποσπαστεί και να χάθει το δεξιό μισό τμήμα της καθώς και η κάτω απόληξή της, ενώ δεν έμεινε αλώβητο και το τμήμα του αναγλύφου, όπου σώζονται λείψανα δύο μορφών, της Αρτεμης δεξιά και του Απόλλωνα ή της Λητούς αριστερά.

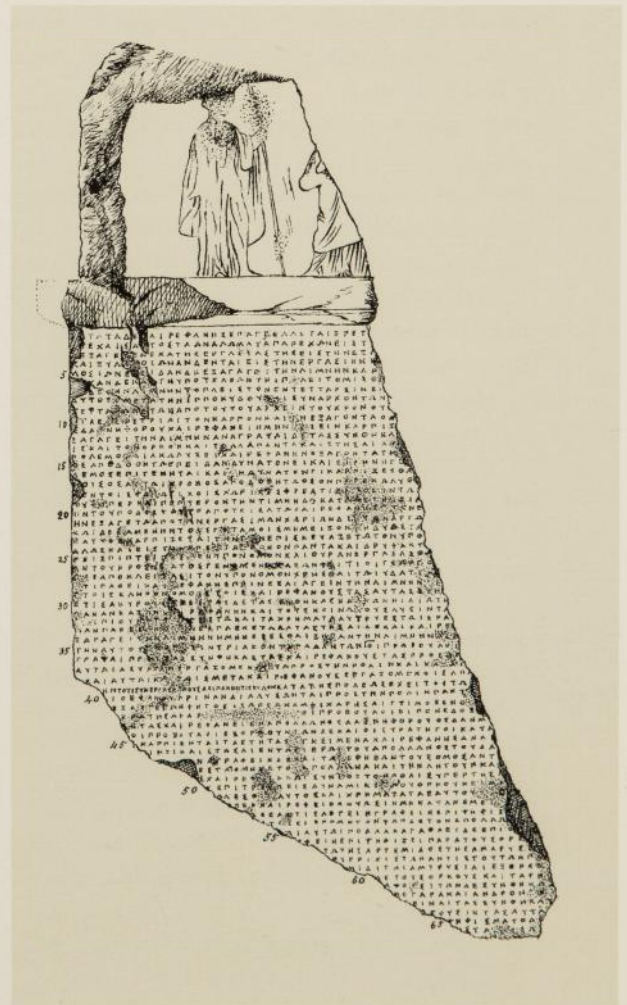
Το κείμενο της επιγραφής αρχίζει με την κύρια συγγραφή υποχρεώσεων μεταξύ των δύο μερών, χαραγμένη κάτω ακριβώς από το ανάγλυφο, από το οποίο το χωρίζει κυμάτιο ύψους 0,04 μ. Ακολουθούν δύο ψηφίσματα και ο όρκος. Πέραν του 66ου στίχου δεν σώζεται η επιγραφή. Στην πίσω και στην αριστερή πλευρά αναγράφονται μόνον ονόματα Ερετριέων πολιτών με τα δημοτικά τους σε 57 και 49 ελλειπείς στίχους αντίστοιχα. Πρόκειται για τους «ὁμόσαντας», αυτούς δηλ. τους πολίτες που ορκίσθηκαν να τηρήσουν τους όρους της συμφωνίας που συνομολόγησε η πόλη τους με το Χαιρεφάνη. Λόγω οικονομίας χώρου παραλείφθηκε εδώ ο κατάλογος των 230 περίπου ονομάτων, τα οποία δεν σώζονται όλα αμέρεια (εικ. 1).

Παρόλο ότι στην επιγραφή αναφέρεται το όνομα του επώνυμου άρχοντα Ιποκυδή (στίχ. 8), επί της αρχής του οποίου φαίνεται ότι χαράχθηκε στη στήλη η σύμβαση και τα ψηφίσματα, δεν μπορούμε δυστυχώς να τη χρονολογήσουμε ακριβώς γιατί αγνοούμε το έτος που άσκησε τα καθήκοντά του. Μέχρι σήμερα η στήλη χρονολογείται στα τέλη του 4ου αι. π.Χ., όταν δηλαδή η Ερέτρια τελούσε υπό την ηγεμονία των διαδόχων του Μ. Αλεξάνδρου και στην ακρόπολη της πόλης είχε εγκατασταθεί μόνιμη Μακεδονική φρουρά.

Κατὰ τὰδε [Χ]αιρεφάνης ἐπαγγέλλεται Ἐρετριεύσιν (στίχ. 1): Αυτός ο εισαγωγικός τύπος είναι μια τυποποιημένη έκφραση που συναντάμε συχνά στις επιγραφές, και δηλώνει ποιά είναι αυτά που συμφωνούν δύο μέρη ή που υπόσχεται κάποιος ή κάποιιοι μονομερώς. Στην παρούσα επιγραφή ο Χαιρεφάνης δηλώνει δημόσια τις δεσμεύσεις που αναλαμβάνει έναντι της πόλης της Ερέτριας και των πολιτών της προκειμένου να μετατρέψει μία βαλτώδη έκταση που βρισκόταν στην επικράτεια της σε καλλιεργήσιμη γη.

Πρόκειται λοιπόν για μια σύμβαση, η οποία στην ίδια την επιγραφή αναφέρεται ως «αἰ συνθηκαί» (στίχ. 12, 29, 30, 36). Οι συμβαλλόμενοι είναι δύο, η πόλη της Ερέτριας από τη μια μεριά και ο Χαιρεφάνης από την άλλη. Το όνομα του, που αναφέρεται 14 φορές στο σωζόμενο τμήμα της σύμβασης, δεν συνοδεύεται από πατρώνυμο,

δημοτικό ή εθνικό και ως εκ τούτου συμπεραίνεται ότι πρόκειται για ξένο. Ο Χαιρεφάνης δεν αναλαμβάνει μόνος την εκτέλεση του έργου, έχει και συνεταίρους, τα ονόματα των οποίων δεν αναφέρονται και παραμένουν ανώνυμοι. Είναι οι αναγραφόμενοι *κοινωνοί* (στίχ. 31) ή οι *συνεργαζόμενοι* (στίχ. 39) με τον Χαιρεφάνη. Ο Π. Ευστρατιάδης που πρωτοδημοσίευσε τη στήλη στην Αρχαιολογική Εφημερίδα του 1869 (σ. 318-332), παρατήρησε εύστοχα ότι ο Χαιρεφάνης υπόσχεται να αποξηράνει την λίμνη «οὐχὶ ὡς ἐργώνης» (εργολάβος) «λαμβάνων αντιμισθίαν διὰ τὴν ἐργασίαν του, οὔτε παραλαμβάνει παρὰ τῆς πόλεως ἐπὶ μισθώματι ἄγρους καὶ χωρία ἔτοιμα εἰς γεωργίαν Ἄναλαμβάνει δὲ τὸ ἔργον μετὰ κοινωνῶν καὶ ἀναφαίνεται οὕτως ὡς ἀρχηγὸς ἐταιρίας». Απλουστεύοντας αυτή την παρατήρηση θα προσθέταμε ότι ο Χαιρεφάνης είχε συστήσει ένα είδος

Εικ. 1: Πανομοίωτο σχέδιο της στήλης EM 11553.

ανώνυμης εταιρίας, με άγνωστο αριθμό οικονομικών συναιτέρων, για να μπορέσει να αντεπεξέλθει στο μεγάλο οικονομικό κόστος κατασκευής των τεχνικών έργων.

Πράγματι δεν έχουμε μια συνηθισμένη εργολαβία που αφορά δημόσιο έργο, μετά την ολοκλήρωση του οποίου η πόλη θα πληρώσει τον εργολάβο και θα παραλάβει το έργο. Αλλά ούτε και για απλή μίσθωση δημόσιας γης, γιατί κατά το χρόνο της αποδοχής της μίσθωσης δεν υπάρχει αυτή η δημόσια καλλιεργήσιμη γη. Έχουμε μια σύμβαση που θα πραγματοποιηθεί σε δύο φάσεις και αν δεν πραγματοποιηθεί η πρώτη είναι ανέφικτη η δεύτερη. Η πόλη δεν φαίνεται να συμμετέχει στις δαπάνες πραγματοποίησης του εγχειρήματος. Ότι προσφέρει η πόλη είναι άυλο, δηλ. φορολογικές ελαφρύνσεις, δικαστική ασυλία, απρόσκοπτη εκτέλεση των εργασιών και πολλές υποσχέσεις και διαβεβαιώσεις για την πιστή τήρηση των όρων της σύμβασης από μέρους της. Εάν μάλιστα πραγματοποιηθεί το πρώτο σκέλος της σύμβασης είχε να λαμβάνει, σύμφωνα με τους όρους του δεύτερου, δηλ. της μίσθωσης, το ποσό των τριάντα ταλάντων. Σημειώνουμε ότι οι Αθηναίοι επιμέρισαν ως φόρο το 425/4 π.Χ. στην Ερέτρια, σύμμαχό τους στην πρώτη Αθηναϊκή συμμαχία, το ποσό των 15 ταλάντων ετησίως. Η μη συμμετοχή της πόλης στις δαπάνες πραγματοποίησης του έργου και το υψηλό ενοίκιο που συμφώνησε να καταβάλει στη πόλη ο Χαιρεφάνης υποδηλώνουν δύο πράγματα, πρώτον ότι η αποξήρανση ήταν ένα παρακινδυνευμένο εγχείρημα και δεύτερον, ότι η έκταση που θα απελευθερωνόταν από τα νερά ήταν μεγάλη και γόνιμη για να μπορεί να αποδίδει η καλλιέργεια της γης τόσα οφέλη, ώστε ο Χαιρεφάνης και οι συνέταιροί του όχι μόνον να μπορούν να πληρώνουν ένα χρηματικό ποσό στην πόλη, αλλά να προσβλέπουν και σε απόσβεση των εξόδων τους σε δέκα χρόνια, αποκομίζοντας στο τέλος και κάποιο καθαρό κέρδος.

..... **ξηράν ποιήσιν τὴν λίμνην τὴν ἐν Πιτέχαις**
(στίχ. 1- 2): Είναι η μοναδική φορά που αναφέρεται στην επιγραφή η περιοχή όπου βρισκόταν αυτή η λίμνη και βρισκόταν σίγουρα μέσα στην επικράτεια της πόλης της Ερετρίας. Το όνομα Πτέχες συμπληρώνεται από το μαρτυρούμενο στις επιγραφές δημοτικό όνομα *Πτεχῆθεν Πτεχῆ(θεν)* και *Πτε* (IG XII 9, 191 C, στίχ. 13-14 και 35. IG XII 9, 221, στίχ. 1. IG XII 9, 241, στίχ. 65 και 66).

Σήμερα δεν υπάρχει κάποια ομώνυμη ή παρόμοιας ονομασίας περιοχή της Εύβοιας για να ταυτισθεί ο δήμος των Πτεχών και την αναζήτηση αυτή δυσκολεύει η έκταση της Ερετρικής (έτσι αναφέρεται στον Πανσανία IV, 2, 3), ονομασία την οποία θα χρησιμοποιήσουμε σε αντιδιαστολή προς την Ερέτρια - πόλη, που περιοριζόταν γεωγραφικά μέσα στα τείχη της. Την εποχή που συνομολογή-

θηκε η σύμβαση, η Ερέτρια κυριαρχούσε σε μια εκτεταμένη περιοχή και αριθμούσε περί τους 50 δήμους. Η Ερετρική άρχιζε ίσως από τον Λήλαντα ποταμό και έφτανε νότια μέχρι τα όρια της Καρύστου και ανατολικά μέχρι το ακρωτήριο της Οκτονιάς, δηλ. περιελάμβανε την κεντρική και ένα μέρος της νότιας Εύβοιας.

Η πιθανή θέση που υπέδειξε για τις Πτέχες ο πρώτος εκδότης της επιγραφής έγινε αποδεκτή από τους περισσότερους μετέπειτα μελετητές. Ο Π. Ευστρατιάδης (έ.α. σ. 326) πρότεινε να αναζητηθεί η θέση της λίμνης κάπου κοντά στην Ερέτρια, γιατί τότε (το 1869) υπήρχαν γύρω από την Ερέτρια λιμνάζοντα νερά «μάλιστα κατ' ανατολάς της πόλεως» και εξ αιτίας των ελών και της ελονοσίας η περιοχή ήταν αραιοκατοικημένη. Η γεωλογική έρευνα του εδάφους σ' αυτή την περιοχή καθώς και οι μαρτυρίες των αρχαίων φιλολογικών πηγών ότι το κλίμα της Ερετρίας ήταν ανθυγιεινό πιστοποιούν ότι και στα τέλη του 4ου αι. π.Χ. υπήρχε έλος (εικ. 2). Ο Ευστρατιάδης δεν παρέλειψε να αναφέρει και ως πιθανή περιοχή του δήμου των Πτεχών την πεδιάδα του Δύστου, όπου υπάρχει η ομώνυμη λίμνη, αλλά αυτή την ταύτιση την απέρριψε με το σκεπτικό ότι θα αναφερόταν στην επιγραφή ως *λίμνη ἐν Δύστῳ*, αφού το τοπωνύμιο είναι γνωστό από την αρχαιότητα. Επί πλέον από την επιγραφή IG XII 9, 241, χρονολογούμενη στα τέλη του 4ου αι. π.Χ., αντλούμε την πληροφορία ότι οι Πτέχες και ο Δύστος ανήκαν σε δύο διαφορετικές γεωγραφικές διαίρεσεις της Ερετρικής και επομένως δεν μπορούσαν να ταυτισθούν (εικ. 3). Η πιθανότητα η λίμνη στις Πτέχες να είναι η λίμνη του Δύστου τις τελευταίες δεκαετίες επικράτησε έναντι της άλλης γνώμης που θέλει τις Πτέχες κοντά στην Ερέτρια, και πιο συγκεκριμένα στην πεδιάδα ανατολικά της πόλης.

Μόλις τα τελευταία χρόνια υποστηρίχθηκε και μια τρίτη άποψη. Η Μεσόχωρος, η γεωγραφική διαίρεση στην οποία ανήκαν οι Πτέχες, μετατοπίστηκε από την περιοχή της πόλεως της Ερετρίας, προς το εσωτερικό του νησιού, στην περιοχή που εκτείνεται από το Αλιβέρι μέχρι το Αυλωνάρι. Ως η καταλληλότερη θέση για τις Πτέχες υποδείχθηκε η πεδινή περιοχή μεταξύ Λέπουρων και Κριεζών (Knoepfler 2001, σ. 194-195). Την απάντηση, αν η λίμνη των Πτεχών βρισκόταν στις περιοχές που αναφέραμε πιο πάνω ή κάπου αλλού, ίσως να μας τη δώσουν κάποτε νεώτερα αρχαιολογικά ευρήματα. Ενώ λοιπόν δεν είναι βέβαιον ότι ο αγνώστου πατρίδος Χαιρεφάνης υλοποίησε τα έργα που είχε σχεδιάσει με τους Ερετρίεις, θα αναφέρουμε ένα παράδειγμα ανάλογου εγχειρήματος που απέτυχε. Κατά τη μαρτυρία του Στράβωνα (IX, 2,18), ο μηχανικός Κράτης από τη Χαλκίδα, ανέλαβε με εντολή του Μ. Αλεξάνδρου να αποξηράνη τη λίμνη της Κω-

παίδιας, αποφράζοντας υπάρχουσες καταβόθρες. Τα έργα άρχισαν αλλά δεν ολοκληρώθηκαν λόγω της αντίδρασης των Βοιωτών. Το γεγονός αυτό συνέβη μόλις λίγες δεκαετίες πριν να συνομολογηθούν οι όροι της πιο κάτω σύμβασης και δεν ήταν χρονικά τόσο μακρινό για να είχε ξεχαστεί.

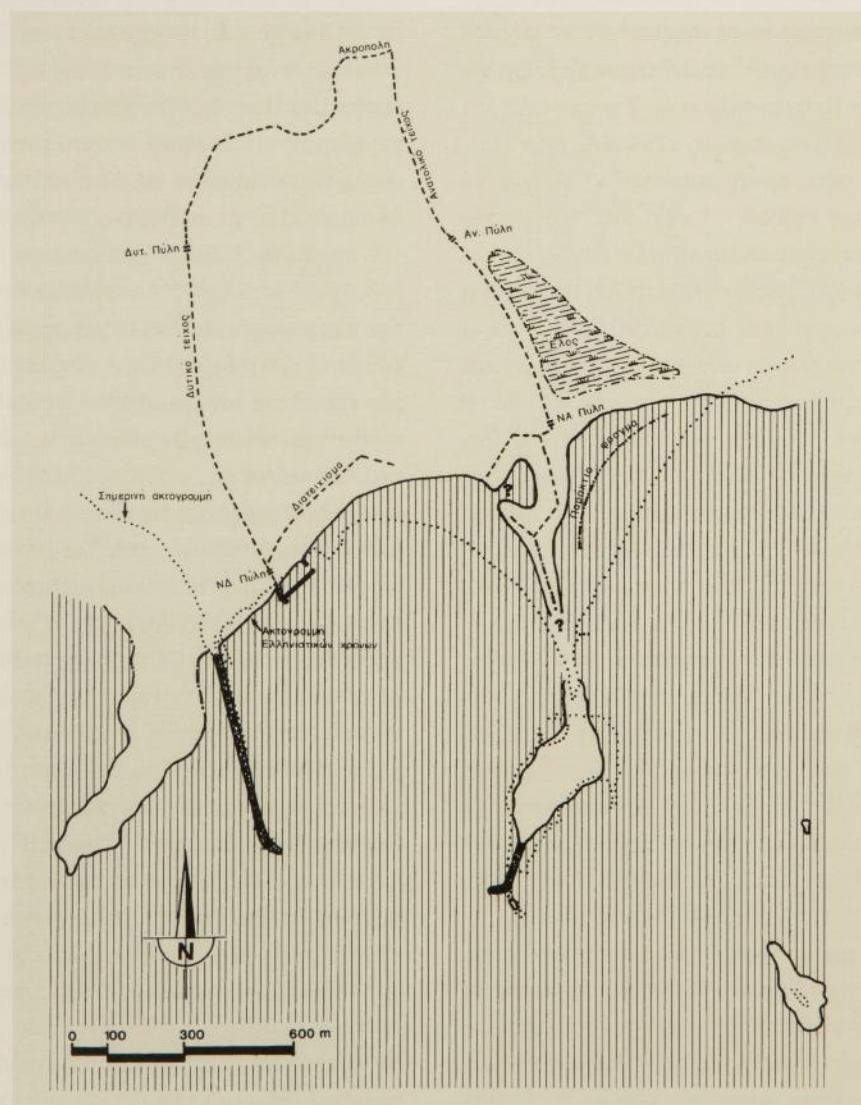
Η κύρια σύμβαση (στίχ. 1-35). Λείπει από αυτή τη συμφωνία, που είναι μια σύμβαση κατασκευής έργων και εκμίσθωσης γης, μεταξύ ενός ιδιώτη και της πόλης, η αναφορά του ονόματος του ενιαύσιου επώνυμου άρχοντα ή άλλων αρχόντων της Ερέτριας. Το κάθε μέρος αναλαμβάνει την υποχρέωση να εφαρμόσει και να τηρήσει τους πιο κάτω όρους.

Η πόλη παρέχει ατέλεια στα υλικά που θα εισάγει ή θα εξάγει ο Χαιρεφάνης για την κατασκευή των έργων (στίχ. 3-4). Επίσης κατά τη διάρκεια της μίσθωσης των

δέκα ετών τα προϊόντα που θα παράγονται στη γη της λίμνης, μετά την αποξήρανση, δεν θα φορολογούνται, εφόσον πωλούνται στην Ερετρική (στίχ. 9-10). Φαίνεται ότι δίνονται από την πόλη κίνητρα στο Χαιρεφάνη και στους συνεταίρους του να πωλούν τα γεωργικά προϊόντα μέσα στη επικράτεια της Ερέτριας με απώτερο σκοπό να υπάρξει επάρκεια αυτών των προϊόντων προς όφελος των πολιτών της.

Πρόβλεψη παράτασης των χρονικών ορίων που είχαν συμφωνηθεί για την ολοκλήρωση των τεχνικών έργων (4 χρόνια) και για την εκμίσθωση της γης της λίμνης (10 χρόνια), εφόσον εξ αιτίας τυχόν πολέμου σταματούσε η εκτέλεση των αποξηραντικών έργων ή εμποδιζόταν ο Χαιρεφάνης να εκμεταλλεύεται τη γη που του εκχωρήθηκε (στίχ. 14-17).

Πρόβλεψη τήρησης της σύμβασης. Σε πε-

Εικ. 2: Σχέδιο της Ερέτριας όπου φαίνεται η θέση του έλους ανατολικά της πόλης κατά την Ελληνιστική περίοδο.

ρίπτωση που συμβεί κάτι στο Χαιρεφάνη, οι όροι της σύμβασης θα συνεχίσουν να ισχύουν για τους συνεταιίρους του, καθώς και για τους κληρονόμους του Χαιρεφάνη (στίχ. 28-29). Αν κάποιος πολίτης ή άρχοντας προσπαθήσει να ακυρώσει με οποιοδήποτε τρόπο τη σύμβαση θα στερηθεί τα πολιτικά του δικαιώματα, δεν θα θεωρείται πλέον πολίτης της Ερέτριας, η περιουσία του θα κατασχεθεί και θα παραχωρηθεί στο ιερό της Άρτεμης (Αμαρυσίας) και για ό,τι άλλο πάθει ο ίδιος και οι απόγονοί του δεν θα προστατεύονται από τους νόμους της πόλης (στίχ. 30-33).

Παροχή εγγυήσεων για την τήρηση των συμφωνιών. Οι πολίτες της Ερέτριας θα ορκισθούν ότι θα αφήσουν το Χαιρεφάνη να εκμεταλλεύεται τη γη για 10 χρόνια και ότι η σύμβαση, οι εγγυήσεις και ο όρκος θα αναγραφούν σε στήλη που θα στηθεί στο ιερό του Απόλλωνα Δαφνηφόρου (στίχ. 10-13).

Ο Χαιρεφάνης αναλαμβάνει τις ακόλουθες υποχρεώσεις.

Η δαπάνη εκτέλεσης των αποξηραντικών έργων θα βαρύνει το Χαιρεφάνη (στίχ. 2).

Καταβολή μισθώματος τριάντα ταλάντων συνολικά στην πόλη για το διάστημα των δέκα ετών που θα του εκχωρηθεί για γεωργική εκμετάλλευση η γη, η οποία θα αποκαλυφθεί μετά τον απολιμνασμό της περιοχής στις Πτέγες (στίχ. 5-6). Κατά το διάστημα της εκμίσθωσης ο Χαιρεφάνης θα φροντίζει για τη συντήρηση του υπονόμου αποχέτευσης των νερών και των άλλων έργων (στίχ. 23-24).

Κατασκευή αποξηραντικών και αρδευτικών έργων (στίχ. 17-27). Σε δέκα στίχους αναφέρονται τα τεχνικά έργα κυρίως ως προς τις αποξημιώσεις και υποχρεώσεις του Χαιρεφάνη προς τους ιδιοκτήτες των περιοχών όπου θα κατασκευασθούν αυτά και δεν περιλαμβάνεται λεπτομερής περιγραφή των έργων όπως στις συγγραφές των εργολαβιών. Νομίζουμε, εφόσον συμπληρώνεται σωστά το κείμενο της επιγραφής, ότι τα έργα θα γινόντουσαν σε τρία διαφορετικής μορφολογίας εδάφη: α) σε στεγνές περιοχές, από όπου θα περνούσε ο κεντρικός υπόγειος οχετός αποστράγγισης, ο οποίος δεν γνωρίζουμε πού θα έχυνε τα νερά του· β) σε πεδινές περιοχές γύρω από τη λίμνη, όπου λίμναζαν τα νερά εποχιακά και γ) στην ίδια τη λίμνη. Η πόλη φροντίζει να μην προκύψουν προστριβές κατά την κατασκευή των έργων μεταξύ των εργοληπτών και των ιδιοκτητών της γης. Στις περιοχές που δε λίμναζαν νερά και θα ανοιγότουσαν φρεάτια για τον υπόγειο οχετό οι ιδιοκτήτες θα αποξημιούντο πριν να αρχίσουν τα έργα (στίχ. 17-19). Υποθέτουμε ότι επρόκειτο για εδάφη, τα οποία λόγω υψομέτρου ή κάποιας αποστάσεως από τη λίμνη, δεν κινδύνευαν να πλημμυρίσουν και επομένως τα έργα ήταν τελειωτικά.

Για τα έργα που θα γινόντουσαν σε περιοχές γύρω από τη λίμνη (στίχ. 19-20), με εποχιακά λιμνάζοντα νερά, οι ιδιοκτήτες θα αποξημιώνονταν μετά την (επιτυχή) ολοκλήρωση των αποξηραντικών έργων. Η αποξημίωση ορίζεται σε μια δραχμή τον (τετραγωνικό) πόδα (0,0948 τ.μ.). Η απομάκρυνση των νερών της λίμνης θα γινόταν με κανάλια και διώρυγες, τις οποίες οι κατασκευαστές έπρεπε να φροντίσουν να διανοίξουν σε άγονες περιοχές, αποφεύγοντας τις καλλιεργήσιμες εκτάσεις (στίχ. 20-21).

Η περιγραφή των τεχνικών έργων είναι δύσκολη γιατί διαθέτουμε το μισό κείμενο της σύμβασης, μόνο πέντε λέξεις κλειδιά, *υπόνομος*, *φρεατία*, *δεξαμενή*, *ποταμοί*, και επιπλέον δεν γνωρίζουμε την περιοχή όπου θα κατασκευαζόντουσαν τα έργα. Ο υπόνομος είναι μια τεχνητή υπόγεια διώρυγα και αναφέρεται πάντοτε στην ονομαστική (στίχ. 18, 23, 25, 27), επομένως είναι ο κεντρικός αποχετευτικός αγωγός αποστράγγισης των νερών της λίμνης. Η *φρεατία* αναφέρεται μόνον μια φορά, στο σωζόμενο τουλάχιστον κείμενο της επιγραφής (στίχ. 18), και είναι υπόγειος οχετός ή φρεάτιο. Αν η συμπλήρωση στο κείμενο (*τάς φρεατία[ς]* αντί (*τήν φρεατία[ν]*) είναι ορθή, πιθανόν να πρόκειται τότε για μικρότερους οχετούς που κατέληγαν στον κεντρικό υπόνομο. Οι *ποταμοί* (στίχ. 22) είναι επιφανειακές τεχνητές διώρυγες, αναγκαίες και για τα αποξηραντικά έργα και για τα αρδευτικά. Τα νερά των ποταμών θα τροφοδοτούσαν μια *δεξαμενή* (στίχ. 22). Η κατασκευή της δεξαμενής θα χρησίμευε και στην αποστράγγιση, αλλά και στην άρδευση της περιοχής (στίχ. 22-27). Πρόκειται για δεξαμενή ταμειυτήρα νερού, η οποία δεν θα έπρεπε να είναι μεγαλύτερη από δύο στάδια (370 μ.). Γύρω από τη δεξαμενή θα υπήρχαν *δρύφακτοι*, δηλ. φράκτες (στίχ. 24), ενώ τα νερά της δεξαμενής μέσω μιας θύρας εξόδου θα χύνονταν στον υπόνομο. Την άνοιξη η θύρα αυτή θα μπορούσε να κλείσει για να γεμίσει η δεξαμενή, όταν οι γεωργοί θα ήθελαν να χρησιμοποιήσουν το νερό της για την άρδευση των χωραφιών τους.

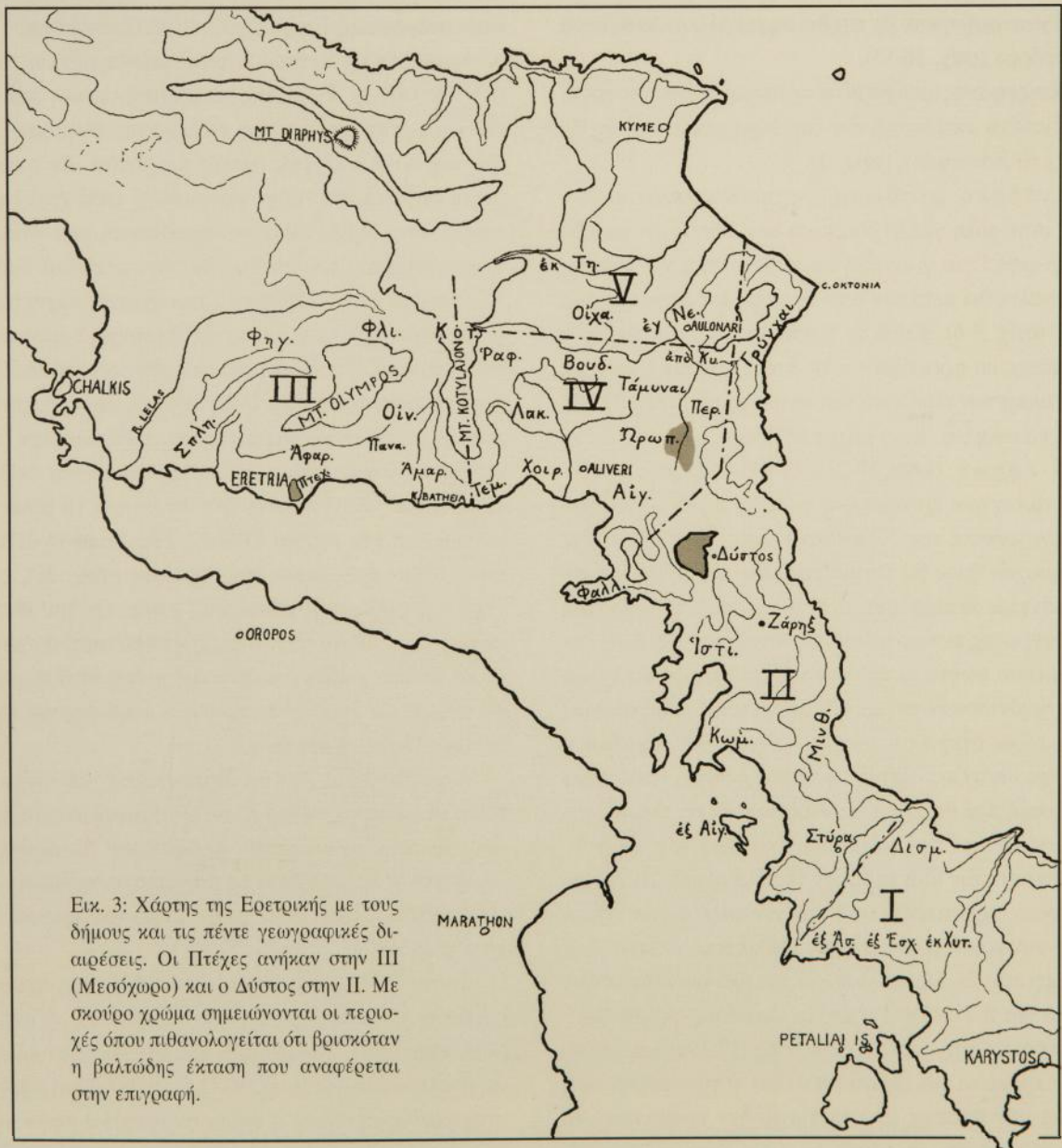
Αποδείξεις φερεγγυότητας. Η κύρια σύμβαση τελειώνει με τη δέσμευση του Χαιρεφάνη ότι θα ορίσει εγγυητές, οι οποίοι θα βεβαιώσουν ότι πράγματι ο Χαιρεφάνης θα μπορέσει να αποξηράνει τη λίμνη και ότι θα αποδίδει οπωσδήποτε το μίσθωμα των τριάντα ταλάντων στην πόλη.

Το πρώτο ψήφισμα που ακολουθεί μετά την κύρια σύμβαση είναι μια γνώμη των *προβούλων* (Ερετριέων βουλευτών) που αποδέχτηκαν και τα δύο πολιτικά σώματα, βουλή και δήμος (στίχ. 36-42). Αποτελεί μια προσθήκη στην κυρίως συνθήκη, η οποία αναφέρεται ως οι «προηγούμενες συνθήκες» (*τάς συνθήκαςτάς πρόσθεν*,

στίχ. 36). Παρατηρούμε ότι μεταξύ της κυρίας σύμβασης και του ψηφίσματος πρέπει να μεσολάβησε κάποιο χρονικό διάστημα, ίσως για να ελέγξει η βουλή τη φερεγγυότητα των εγγυητών, τους οποίους υπόσχεται στην κυρία σύμβαση ότι θα φέρει ο Χαιρεφάνης (στίχ. 33-35) και των οποίων τα ονόματα αναγράφονται στο παρόν ψήφισμα (στίχ. 40-42). Σώζονται, ολόκληρα ή εν μέρει, τα ονόματα έξι εγγυητών και είναι όλοι τους Ερετριείς. Με αυτό το ψηφίσμα η πόλη παραχωρεί ασυλία στο Χαιρεφάνη και σε όλους εκείνους που θα εργαστούν μαζί του στην κατασκευή των έργων. Η ασυλία (δεν πρόκειται για πολιτική ασυλία, αλλά για δικαστική), παρεχωρείτο από τις πόλεις σε διάφορες κατηγορίες ξένων και τους προστάτευε από

τους τυχόν ανεξόφλητους πιστωτές τους, οι οποίοι, όπως συνηθιζόταν τότε, θα μπορούσαν να κατάσχουν τα πράγματά τους ή να συλλάβουν τους ίδιους. Εξαιρούν από τη ασυλία οι Ερετριείς τους συνεργάτες του Χαιρεφάνη που θα είχαν εκείνοι απαίτηση αποζημίωσης από την πόλη της Ερέτριας (σῦλον κατὰ τῆς πόλεως). Η εξαίρεση ίσχυε μέχρις ότου διευθετούντο οι διαφορές και αίροντο όλες οι αξιώσεις τους για αποζημίωση. Το προνόμιο αυτό της ασυλίας, όπως και αυτό της ατέλειας που απαντήσαμε πιο πάνω (στίχ. 2-5), ήταν ορισμένου χρόνου, και παρεχωρείτο από τις πόλεις σε εργολάβους δημοσίων έργων, για όσο διάστημα διαρκούσαν οι εργασίες.

Το δεύτερο κατά σειράν ψήφισμα (στίχ. 42 κ.ε.) είναι

πολύ εκτενέστερο από το πρώτο. Πραγματεύεται μέχρι το στίχ. 60 τα περί του όρκου που θα έπρεπε να δώσουν οι Ερετριείς, ότι θα τηρήσουν τα συμφωνημένα με το Χαιρεφάνη (και με τους συνεταίρους ή τους κληρονόμους του). Επίσης αναφέρονται και οι τιμωρίες για τους επίορκους (στίχ. 51, 54, 56-59). Η συμπλήρωση των στίχων 42/43 κ.ε. σχετίζεται με τον μακρύ κατάλογο των αναγραφόμενων Ερετριέων στην πίσω και αριστερή πλευρά της στήλης (230 περίπου ονόματα): **ὁμόσαι τοὺς πολίτας πᾶντας Χαιρεφάνει ἐν Ἀπόλλωνος Δαφνηφόρου**, κλπ. δηλ. να ορκισθούν όλοι οι πολίτες στο Χαιρεφάνη στο ιερό του Δαφνηφόρου Απόλλωνα, να αναγραφούν σε στήλη το ψήφισμα και ο όρκος καθώς και τα ονόματα αυτών που θα ορκισθούν. Εκτός από την πιο πάνω συμπλήρωση των στίχ. 42-43 έχουν προταθεί και άλλες συμπληρώσεις (Ceccarelli 1988, σ. 91, σημ. 2). Όλοι οι πολίτες της Ερέτριας αυτή την εποχή υπολογίζονται σε δύο με τρεις χιλιάδες τουλάχιστον, επομένως δικαιολογείται ο σκεπτικισμός μερικών μελετητών, αν ήταν δυνατόν να είχαν ορκισθεί και αναγραφεί όλοι οι πολίτες της Ερέτριας και δεν επρόκειτο για κάποιο μικρότερο σύνολο πολιτών. Ορίζεται επίσης να αναγραφούν στη στήλη και οι ἔφηβοι, όσοι από αυτούς θα ορκιζόντουσαν (στίχ.47), ενώ πιο κάτω για τους πυρριχιστές παραβάτες ορίζεται χρηματική ποινή (στίχ. 58-59). Η αναφορά σ' αυτή την κατηγορία των πολιτών τυχαίνει να γίνεται στο πιο αποσπασματικό τμήμα της επιγραφής, γι' αυτό δεν γνωρίζουμε αν οι πυρριχιστές ήταν μόνο χορευτές του πυρρίχιου χορού, (δευτεροετείς) ἔφηβοι ή κάποια άλλη κατηγορία πολιτών (Ceccarelli 1988, σ. 92).

Το συχνά μνημονευόμενο στην επιγραφή ιερό του Απόλλωνα Δαφνηφόρου ανακαλύφθηκε στην Ερέτρια, κοντά στην αρχαία αγορά της πόλης. Υπήρξε τόπος συνεχούς λατρείας από τους Γεωμετρικούς χρόνους (800 π.Χ περίπου) μέχρι τον 1ο αι. π.Χ. Το ιερό ήταν ο τόπος όπου κατ'εξοχήν προτιμούσαν οι Ερετριείς να στήνουν τα ψηφίσματα της βουλής και του δήμου τους. Η εύρεση της στήλης στη Χαλκίδα (Πλατεία Φυλακών και τώρα Τζαμίου) το 1860, τόσο μακριά απ' όπου κατά την μαρτυρία του ίδιου

του λίθου έπρεπε να βρίσκεται, ξενίζει, αλλά η μεταφορά των επιγραφών σε άλλους τόπους από αυτούς όπου είχαν αρχικά στηθεί, ήταν και θα είναι ένα όχι ασυνήθιστο φαινόμενο. Η αποκάλυψη των ερειπίων του ιερού της Ἄρτεμης Αμαρυσίας στην Αμάρυνθο, όπου κατά τα οριζόμενα στη σύμβαση κατατίθεντο η περιουσία και τα χρήματα των επίορκων και παραβατών (στίχ. 32, 57, 59), δεν έχει γίνει ακόμη. Η Ἄρτεμη, αγαπημένη θεά των Ερετριέων, είχε στην Αμάρυνθο το σημαντικότερο από τα ευβοϊκά ιερά της. Φαίνεται ότι το ταμείο της θεάς αποτελούσε τον κυριώτερο ιερό θησαυρό της πόλης (όπως στην Αθήνα το ταμείο της Πολιούχου Αθηνάς), το οποίο φρόντιζαν να ενισχύουν, για το δημόσιο όφελος (Knoepfler 1988, σ. 385).

Τέλος, οι τελευταίοι στίχοι της επιγραφής, παρόλον ότι είναι ελλιπέστατοι, μας δίνουν την πληροφορία ότι αντίγραφα των «συνθηκών» θα σταλούν στα Μέγαρα και την Ἄνδρο (στίχ. 61-62). Η επιλογή αυτών των δύο πόλεων θεωρήθηκε από πολλούς ως ένδειξη, ότι ίσως ο Χαιρεφάνης ήταν από τα Μέγαρα ή την Ἄνδρο.

ΧΑΡΑ ΚΑΡΑΠΑ-ΜΟΛΙΖΑΝΙ

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- IG XII 9, 191. R. Dareste - B. Haussoullier - Th. Reinach, *Requiel des Inscriptions juridiques grecques*, I, Paris 1895, σ. 143-157. W. Wallace, 'The demes of Eretria', *Hesperia* XVI, 1947, σ. 115-146. Δ.Α. Παπαδήμου, *Τὰ ὑδρανικά ἔργα παρὰ τοῖς ἀρχαίοις*, Β, Ἄθηναι 1975, σ. 490-503. Ph. Gauthier, *SYMBOLA. Les étrangers et la justice dans les cités grecques*, Nancy 1972. N.F. Jones, *Public Organization in Ancient Greece: A Documentary Study*, 1987, σ. 73-77. Knoepfer 1988: D. Knoepfler, 'L' Artemision d' Amarynthos', στο *Comptes Rendus de Séances de L'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 1988, σ. 382-421. Ε. Καμπούρογλου, *Ερέτρια. Παλαιογεωγραφική και γεωμορφολογική εξέλιξη κατά το Ολόκαινο. Σχέση φυσικού περιβάλλοντος και αρχαίων οικισμών*, Αθήνα 1989. Θ. Τάσιος, «Η αποξήρανση της λίμνης Πτεχών (Δύτου), πρώτο έργο "Β.Ο.Τ."», *Αρχαία Ελληνική Τεχνολογία, 1ο Διεθνές Συνέδριο*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 593-596. Ceccarelli 1998: P. Ceccarelli, *La pirrica nell' antichità greco-romana. Studi sulla danza armata*. Pisa-Roma 1998. Α. Χατζηδημητρίου, *Αλιβέρι. Συμβολή στην αρχαιολογική έρευνα της περιοχής*, Αθήνα 2000. Knoepfer 2001: D. Knoepfler, *Décrets érétriens de proxénie et de citéenneté. Eretria. Fouilles et recherches*, XI, Lausanne 2001.

IX

**Θραύσμα ενεπίγραφης στήλης,
στην οποία αναγράφονται οι απολογισμοί
των επιστατών για την κατασκευή
των αγαλμάτων του Ηφαίστου
και της Αθηνάς στο Ηφαιστείο (Θραύσμα ΙΙΙ)**

Ύψ. 0,51, πλ. 0,39, πάχ. 0,135-0,137 μ.

Βρέθηκε κοντά στην εκκλησία της Καπνισαρέας, Αθήνα

Επιγραφικό Μουσείο, ΕΜ 6699

421/0 - 416/5 π.Χ.

ΕΛΛΗΝΟΙ
ΚΑΙ ΔΕΚΑΡΧΟΝΑΙ ΔΕ
ΑΝΟΜΟΙ ΤΕΝΤΕΡΑ ΔΑΡΧΑΙ
ΚΑΤΕΜΠΡΟΚΕΘΗΝΕΘΕΣ ΤΟ ΑΝΘΡΩΠ
ΚΑΙ ΗΜΙΤΑΛΑΝΤΟΝ ΚΑΙ ΜΝΗΣΤΕΙΝ
ΚΗΜΙΜΝΑΙΟΝΤΟ ΤΑΛΑΝΤΟΝ ΜΙΑΝ ΕΛΛΟΝΤΕ
ΟΝΤΑ ΕΡΑΧΜΕΝΤΙ ΜΕ
ΜΙΣΘΟΣ ΤΟΙΣ ΕΡΕΔΑ ΣΑΜΠΡΟΙΣ ΤΟ ΑΙ
ΤΕΝΑ ΕΡΙΑΔΑ ΕΣΤΟΝ ΠΕΤΑΛΟΝ ΤΟ Η
ΕΡΟΣ ΜΕΛΕΘΟΟΕΙΤΟΝ
ΚΟΥ ΒΑΟΣ ΤΟ ΚΑΝ ΕΡΜΟΙ ΚΑΙ ΤΟΙ
ΕΙΘΟΝΤΟ ΒΑΟΣ ΡΟΡΑ ΚΕ ΤΕ ΜΙ ΟΝΕ ΚΕ ΤΙ ΜΕ
ΧΕΥΛ ΑΚΑΙΑΝ ΟΡΑΙΣ ΤΟΙ ΜΟΝ ΒΑΟΣ
ΤΡΑΠΕΣΑΝ ΟΙ ΕΣΑΝΤΙ
ΜΙΣΘΟΣ ΕΣΑΛΛΟΝΤΕΣ ΤΑΛ ΜΑΤΕΡΑΙ
ΕΤΕΣΑΝΤΙ ΕΝΤΟΙΝ ΕΣ
ΧΕΥΛΑ ΕΘΝΕΘΕ ΤΟ Η ΚΕΡΟ ΕΣ ΑΙ ΕΝ Η ΟΝΤ
ΑΛΛΑ ΜΑΤΕΡΕΣ ΕΛΑΚ ΕΝ ΑΙ ΕΣ ΤΟ Η ΟΟΙΕ
ΕΡΟΜΕΣΟΝΤΟ Η ΟΙ ΕΣ ΤΟ ΒΑΟΣ ΡΟΡΑ ΚΕ ΤΕ ΜΙ
ΤΟ ΒΑΟΣ ΡΟΝΤΟΙΝ ΑΛΛΑ ΕΣ ΤΟ Η ΚΕ ΤΕ ΜΙ ΑΣΟΥΡΑΣ
ΚΑΙ ΕΡΟΣ ΑΙ ΕΡΕΡΙΑ ΑΛΛΑ ΕΣ ΤΑΙ Η ΜΑΚΕ
ΕΡΟΣ ΤΑΙ Η ΡΙΑ

ΔΕ ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Η ΧΧΗ Η Η Δ

- - - [Τ]ΕΛΕ - -
- - - ΧΑΛΚΟΣ ΕΟΝΕΘΕ [ΕΣ ΤΟ ἄΝΘΕΜΟΝ ΤΑΛΑΝΤΑ - -]
- 140 ΚΑΪΔΕΚΑ ΚΑΙ ΜΝΑΪ ΔΕΚ[Α]. ΤΙΜῆ [Τῶ ΤΑΛΑΝΤΟ ΤΡΙ]-
 ἌΚΟΝΤΑ ΠΕΝΤΕ ΔΡΑΧΜΑΪ.
- - - ΚΑΤΤΙΤΕΡΟΣ ΕΟΝΕΘΕ ΕΣ ΤΟ ἄΝΘΕΜΟΝ, [ΤΑΛΑΝΤΟΝ]
- 145 ΚΑΙ ΗΜΙΤΑΛΑΝΤΟΝ ΚΑΙ ΜΝΑΪ ΕΪΚΟΣΙ Τ[ΡΕΣ ΚΑΙ]
 ΗΜΙΜΝΑΪΟΝ, ΤΟ ΤΑΛΑΝΤΟΝ ΔΙΑΚΟΣΙΟΝ ΤΡ[ΙΑΚ]-
 ΟΝΤΑ ΔΡΑΧΜΩΝ. ΤΙΜΕ.
- - - ΜΙΣΘΟΣ ΤΟΙΣ ΕΡΓΑΣΜΕΝΟΙΣ ΤΟ ἄΝ[Θ]ΕΜΟΝ ΗΥΠ[Θ]
 ΤΕΝ Ἀσπίδα ΚΑΙ ΤΩΝ ΠΕΤΑΛΟΝ ΤΩΝ ΗΥ[ΣΤ]ΕΡΟΝ
 ΠΡΟΣΜΙΘΟΘΕΝΤΟΝ.
- - - Μόλυβδος τῶι ἄνθέμοι καὶ τοῖς δεσμοῖς τῶν
- 150 λίθων τῶ βάθρο, κρατυταὶ δόδεκα, τιμέ.
- - - ΧΣΥΛΑ ΚΑΙ ἄΝΘΡΑΚΕΣ Τῶι ΜΟΛ[Υ]ΒΔΟ[Ι].
- - - ΤΡΑΠΕΖΑΝ ΠΟΙΕΣΑΝΤΙ.
- - - ΜΙΣΘΟΣ ΕΣΑΓΑΓΟΝΤ[Ι] ΤΟ [ἌΓ]ΓΑΛΜΑΤΕ ΚΑΙ
 ΣΤΕΣΑΝΤΙ ΕΝ Τῶι ΝΕΩΙ.
- 155 ΧΣΥΛΑ ΕΟΝΕΘΕ ΤΟ ΚΛΙΜΑΚΕ ΠΟΙΕΣΑΙ, ΕΝ ΗΟΪΝ Τ[Θ]
 ἌΓΑΛΜΑΤΕ ΕΣΕΓΕΣ[Θ]ΕΝ (Κ)ΑΙ ΕΦ' ΟΝ ΗΟΙ ΛΙΘΟΙ ΕΣ-
 ΕΚΟΜΙΖΟΝΤΟ ΗΟΙ ΕΣ ΤΟ ΒΑΘΡΟΝ, ΚΑΙ ΦΑΡΧΣΑΙ
 ΤΟ ΒΑΘΡΟΝ ΤΟΪΝ ἈΓΑΛΜΑΤΟΙΝ ΚΑΙ ΤΑΣ ΘΥΡΑΣ,
 ΚΑΙ ἸΚΡΙΘΣΑΙ ΠΕΡΙ ΤΟ ἈΓΑΛΜΑΤΕ ΚΑΙ ΚΛΙΜΑΚΕ
- 180 ΠΡΟΣ ΤΑ ἸΚΡΙΑ

165 [ἈΝΑΛΟΜΑΤ]ΟΣ ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ϝ Χ Χ Χ Η Η Η Δ

- [τ]ελε.....
- 140 Αγοράστηκε χαλκός [για το ανθέμιο, (ποσότητας)]
και δέκα (ταλάντων) και δέκα μων, τιμή [του ταλάντου τρι]-
άντα πέντε δραχμές.
Αγοράστηκε κασσίτερος για το ανθέμιο, [(ποσότητας) ενός ταλάντου]
και μισού και είκοσι τ[ριών και]
μισής μνας, το τάλαντον (προς) διακόσιες τρι[-
145 άντα δραχμές, τιμή.
Μισθός γι' αυτούς που διαμόρφωσαν το ανθέμιο κάτω από
την ασπίδα και τα πέταλα που ύστερα
παραγγέλθηκαν πρόσθετα.
Μόλυβδος για το ανθέμιο και τους συνδέσμους των
150 λίθων του βάθρου, (ποσότητας) δώδεκα κρατευτών, τιμή.
Ξύλα και άνθρακες για το μόλυβδο.
Γι' αυτόν που έφτιαξε τράπεζα.
Μισθός γι' αυτόν που έβαλε μέσα τα δύο αγάλματα και
τα έστησε στο ναό.
- 155 Αγοράστηκαν ξύλα για την κατασκευή δύο σκελετών (σκαρών), εντός των οποίων
μεταφέρθηκαν μέσα (στο ναό) τα δύο αγάλματα και πάνω στους οποίους με-
ταφέρθηκαν μέσα οι λίθοι οι προοριζόμενοι για το βάθρο, και για να φραχθεί
το βάθρο των δύο αγαλμάτων και οι θύρες,
και για να κατασκευασθούν ικριώματα (σκαλωσιές) γύρω από τα δύο αγάλματα και κλίμακες
160 για (την πρόσβαση) στα ικριώματα.
- 165 Σύνολο δαπάνης 5 τάλαντα και 3310 δραχμές.

Το συγκεκριμένο θραύσμα αποτελεί το κάτω δεξί τμήμα μίας στήλης, στην οποία έχουν αναγραφεί, από τους «επιστάτας ἀγαλμάτων ἐς τὸ ἠφαιστίον», οι απολογισμοί της κατασκευής των δύο χαλκών ἀγαλμάτων του Ηφαιστου και της Αθηνάς για το Ηφαιστείο (το αποκαλούμενο σήμερα Θησείο). Η ενεπίγραφη αυτή στήλη συνδέεται, ως προς το περιεχόμενό της, τη χρονολόγηση, τις διαστάσεις και τον τόπο εύρεσής της, με ένα ψήφισμα του 421/0 π.Χ., στο οποίο προβλέπεται η αναδιοργάνωση της λατρείας του Ηφαιστου και της Αθηνάς Ηφαιστειάς (IG I³, 80). Η στήλη αυτή θα ήταν στημένη, όπως προβλέπεται από το κείμενο του ψηφίσματος, στο ιερό του Ηφαιστου - το ίδιο πιστεύεται και για την επιγραφή που εξετάζουμε.

Από τη συγκεκριμένη ενεπίγραφη στήλη διατηρούνται τρία θραύσματα, τα οποία δεν συγκολλώνται : το θραύσμα I διατηρεί την άνω αριστερή γωνία και μεγάλο τμήμα της άνω πλευράς της στήλης, ενώ τμήμα επιγραφής διατηρείται και στην αριστερή πλευρική όψη του θραύσματος αυτού. Το θραύσμα II προέρχεται από την άνω δεξιά γωνία της στήλης και το θραύσμα III, όπως ήδη αναφέρθηκε, από την κάτω δεξιά γωνία της στήλης. Το άνω τμήμα της επιγραφής (στίχοι 1-4) αποτελεί το προοίμιο των απολογισμών. Ακολουθούν 11 στίχοι, στους οποίους καταγράφονται ανά έτος τα χρηματικά ποσά που έλαβαν οι επιστάτες της κατασκευής των ἀγαλμάτων - η στήλη έχει σπάσει στο σημείο αυτό, επομένως δεν γνωρίζουμε κατά πόσον η καταγραφή των εσόδων έχει ολοκληρωθεί ή συνεχίζεται στο τμήμα που λείπει. Έπειτα από ένα κενό 67 περίπου στίχων σώζεται τμήμα της καταγραφής των δαπανών - διατηρείται μόνο το τελευταίο της κομμάτι, που αποτελεί ένα πολύ μικρό τμήμα του συνόλου (στ. 138-160). Στο άνω τμήμα της αριστερής πλευρικής όψης της στήλης συνεχίζεται η καταγραφή των δαπανών, που δεν είχε ολοκληρωθεί στο πρόσθιο τμήμα (στ. 173-190), ενώ στο κατώτερο τμήμα της πρόσθιας επιφάνειας (στ. 165), έπειτα από ένα κενό 5 στίχων, αναγράφεται με μεγαλύτερα γράμματα το σύνολο των δαπανών: 5 τάλαντα και 3310 δραχμές.

Στο κείμενο της επιγραφής αναγράφονται τα χρήματα που ελήφθησαν και αυτά που δαπανήθηκαν για την κατασκευή των ἀγαλμάτων κατά το χρονικό διάστημα από το 421/0 έως το 416/5 π.Χ. Όλα τα έσοδα και οι δαπάνες καταγράφησαν ταυτόχρονα, μετά το πέρας των εργασιών. Να σημειωθεί ότι γνωρίζουμε το ακριβές έτος έναρξης των εργασιών, όχι όμως και αυτό της λήξης τους, που πιθανότατα αναφερόταν στο τμήμα της επιγραφής

που δε σώζεται. Επίσης δε σώζεται το σύνολο των χρημάτων που ελήφθησαν, αλλά μόνο το σύνολο των δαπανών. Οι καταγραφές των εσόδων δίδονται ανά έτος και προσδιορίζονται από τα ονόματα των επιστατών που ήταν υπεύθυνοι κατά το έτος αυτό, ενώ αντίθετα οι δαπάνες δεν παρατίθενται ανά έτος. Σύμφωνα με το κείμενο των απολογισμών, οι εργασίες άρχισαν κατά την πέμπτη πρυτανεία του έτους 421/ 420 π.Χ., οπότε και ελήφθη ένα ποσό μεταξύ ενός και δύο τάλαντων. Το επόμενο έτος ελήφθη ένα ποσό πιθανότατα μικρότερο του τάλαντου, ενώ κατά τα έτη 419/ 8, 417/ 6 και 416/ 5 π.Χ. δεν δόθηκαν χρήματα. Φαίνεται λοιπόν ότι κατά το έτος 418/ 7 π.Χ., για το οποίο δεν γνωρίζουμε το ακριβές ποσό των χρημάτων που ελήφθησαν, πραγματοποιήθηκε το μεγαλύτερο μέρος των εργασιών.

Στο θραύσμα που εξετάζουμε παρατίθεται ένας κατάλογος πρώτων υλών που παραγγέλθηκαν για την κατασκευή της γλυπτής σύνθεσης, καθώς και οι αναθέσεις ορισμένων εργασιών ελάσσονος σημασίας (προμήθεια ξύλινων κατασκευών, βοηθητικών για την τοποθέτηση των ἀγαλμάτων και των λίθων του βάθρου τους, προμήθεια μολύβδου για τους συνδέσμους σύνδεσης των λίθων του βάθρου, μεταφορά και στήσιμο των ἀγαλμάτων στο εσωτερικό του ναού κτλ.). Έχει υπολογισθεί ότι οι καταγραφές των δαπανών δίδονται σε τέσσερις στήλες, εκ των οποίων η πρώτη και η τρίτη περιείχαν τα χρηματικά ποσά των δαπανών, ενώ η δεύτερη και η τέταρτη (που διατηρείται) τους καταλόγους των υλικών που αγοράστηκαν ή των ανατιθέμενων εργασιών.

Στους πρώτους στίχους του θραύσματος αυτού (στ. 139-141) αναφέρεται η αγορά ορισμένων τάλαντων χαλκού, στην τιμή των 35 δραχμών ανά τάλαντο - δυστυχώς δεν διατηρείται η κατάληξη του στίχου 139, στον οποίο προσδιορίζεται τόσο το τμήμα του γλυπτού για το οποίο αγοράστηκε ο χαλκός, όσο και η ακριβής ποσότητα του χαλκού αυτού, που υπολογίζεται μεταξύ 13 και 19 τάλαντων. Η παλαιότερη άποψη της έρευνας ήταν ότι η συγκεκριμένη ποσότητα χαλκού ήταν τόσο μεγάλη που δεν ήταν δυνατόν να χρησιμοποιήθηκε για κάποια διακοσμητική προσθήκη του γλυπτού συνόλου, αλλά για την κατασκευή των ίδιων των ἀγαλμάτων των δύο θεών. Μεταγενέστερες μελέτες πάντως απέδειξαν ότι για δύο ἀγάλματα υπερφυσικού μεγέθους, όπως με βεβαιότητα θεωρούνται αυτά των δύο θεών, απαιτούνταν μεγαλύτερη ποσότητα χαλκού από αυτή των 19 τάλαντων, που είναι ο μεγαλύτερος αριθμός που μπορούμε να αποκαταστήσουμε

στο θραυσμένο κομμάτι του στίχου 139 της επιγραφής. Ακόμα και στην περίπτωση που η ποσότητα αυτή θα επαρκούσε, η χρησιμοποίηση χαλκού ποσότητας 19 τάλαντων, προς 35 δραχμές το τάλαντο, δεν δικαιολογεί το συνολικό ποσό των 5 τάλαντων και 3310 δραχμών που γνωρίζουμε ότι δαπανήθηκε για τη γλυπτή σύνθεση.

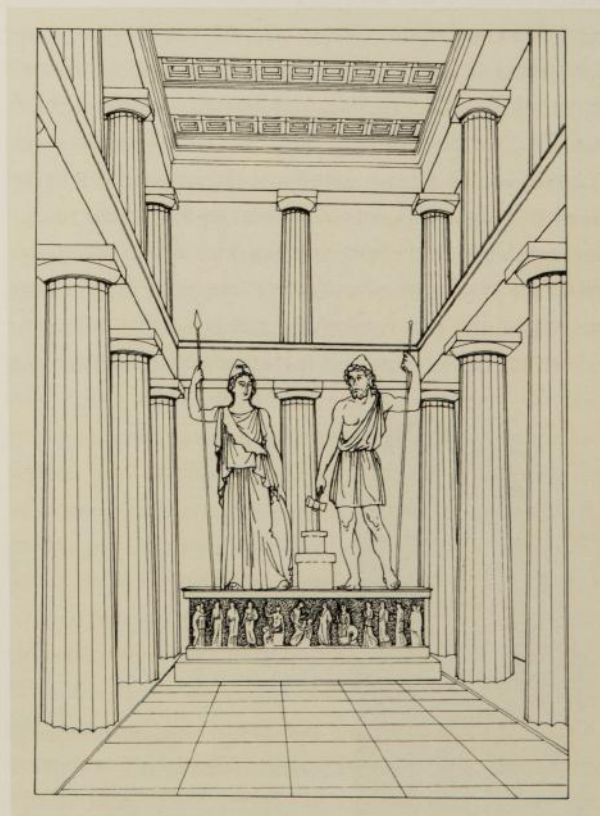
Για την ερμηνεία των συγκεκριμένων στίχων πολύτιμη βοήθεια παρέχει η μελέτη των απολογισμών της κατασκευής του χάλκινου αγάλματος της Αθηνάς Προμάχου (SEG X, 243, 11, στ. 35-38), που ήταν στημένο στην Ακρόπολη. Στους απολογισμούς αυτούς παρατίθενται κατάλογοι προμήθειας πρώτων υλών, με τη μνεία ποσοτήτων χαλκού που ακολουθούνται από ποσότητες κασίτερου, ως συστατικών του μπρούντζου που χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή του γλυπτού. Μπορούμε λοιπόν να θεωρήσουμε ότι ο μνημονεύμενος εδώ χαλκός χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή ενός κράματος μπρούντζου σε συνδυασμό με τον κασίτερο που μνημονεύεται στους επόμενους στίχους (στ. 142-145) και για την κατασκευή του ίδιου τμήματος της γλυπτής σύνθεσης, του λεγόμενου *άνθემου* (στ. 142).

Ο όρος *άνθემον* είναι ταυτόσημος με τη λέξη *άνθემον* και ως αρχιτεκτονικός όρος, που δε μαρτυρείται σε καμία άλλη επιγραφή αλλά μόνο σε φιλολογικές πηγές, σημαίνει κάποιο διακοσμητικό στοιχείο με μορφή άνθους. Ο όρος προσδιορίζει εδώ το τμήμα κάποιου χάλκινου στηρίγματος με ανθεωτή μορφή. Ο προσδιορισμός πάντως της ακριβούς μορφής και του μεγέθους του *άνθემου* της επιγραφής του Ηφαιστείου, για την κατασκευή του οποίου απαιτούνταν μία ιδιαίτερα μεγάλη ποσότητα χαλκού, συνδέεται άμεσα με τον προσδιορισμό της μορφής ολόκληρης της γλυπτής σύνθεσης που απεικονίζει τους δύο θεούς.

Το Ηφαιστείο είναι ένας περίπτερος δωρικός ναός, διαστάσεων 31,7 x 13,7 μέτρων στο στυλοβάτη του, που φέρει στο εσωτερικό του δωρικές δίτονες κοινοστοιχίες, φτιαγμένες κατά το πρότυπο του Παρθενώνα, με πέντε κίονες στις μακρές πλευρές και τρεις κίονες στη δυτική πλευρά. Ο σκοπός των κιονοστοιχιών αυτών ήταν διακοσμητικός, καθώς βρίσκονταν πολύ κοντά στους τοίχους του σηκού και σχεδόν δεν σχημάτιζαν πλαϊνά κλίτη· η κατασκευή τους ήταν τέτοια ώστε να αφήνουν ελεύθερο τον χώρο που απαιτούνταν για το βάθρο και τα μπρούντζινα λατρευτικά αγάλματα του Ηφαιστου και της Αθηνάς. Το λατρευτικά αυτά αγάλματα μνημονεύονται από αρκετές φιλολογικές πηγές, μεταξύ των οποίων αξίζει να αναφέρουμε τον Πausανία (Pausanias, *Ἑλλάδος Περιήγησις*, I, 14.6) και τον Cicero (*De nat. deorum* 1.30), ο οποίος σημειώνει ότι στο άγαλμα του Ηφαιστου,

που φιλοτέχνησε ο γλύπτης Αλκαμένης, ο θεός παριστάνονταν όρθιος και ντυμένος, ενώ η στάση του με λεπτό τρόπο πρόδιδε τη χωλότητα, χωρίς το σύνολο να είναι δύσμορφο. Η βάση της γλυπτής σύνθεσης εντοπίστηκε από τον Dinsmoor στο εσωτερικό του Ερεχθείου, εντοιχισμένη σε δεύτερη χρήση σε έναν από τους τοίχους του μεταγενέστερου χριστιανικού ναού, και αποτελούνταν από δύο λιθοπλίνθους από μελανό ελευσινιακό ασβεστόλιθο.

Η πειστικότερη αναπαράσταση των αγαλμάτων του Ηφαιστου και της Αθηνάς, έως τη δεκαετία του 1950, υπήρξε αυτή που προτάθηκε από την Καρούζου (εικ. 1). Η αναπαράστασή της στηρίχθηκε στην αναγνώριση της μορφής του αγάλματος του Ηφαιστου στην ανάγλυφη παράσταση ενός κομματιού λυχαριού που φυλάσσεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (εικ. 2): σε αυτό ο θεός παριστάνεται με τον χιτώνα της δουλειάς (*έξωμιδα*), που αφήνει γυμνό το δεξί άνω τμήμα του κορμού, στηρίζει το αριστερό χέρι σε ψηλό σκήπτρο και κρατά στο δεξί σφύρα, πάνω από ένα μεταλλικό αμμόνι (τον *άκμονα*) στερεωμένο σε «ακμοθέτη», που μοιάζει να είναι κομμάτι από κορμό δέντρου. Η κεφαλή του θεού θεωρείται ότι υπήρξε το πρότυπο για μία κεφαλή ρωμαϊκής ερμαϊκής στήλης που φυλάσσεται στο Βατικανό και απεικονίζει το θεό να φορά σκούφο εργάτη.

Εικ. 1: Αναπαράσταση των λατρευτικών αγαλμάτων του Ηφαιστου και της Αθηνάς στο εσωτερικό του Ηφαιστείου (κατά Σ. Καρούζου).

Περισσότερο προβληματική υπήρξε η αποκατάσταση της μορφής του αγάλματος της Αθηνάς. Οι περισσότεροι μελετητές ταυτίζουν τον τύπο της Αθηνάς με ένα αντίγραφο της θεάς, γνωστό ως «Αθηνά Chershel», βασιζόμενοι στο γεγονός ότι σε αυτόν τον τύπο κάτω από την ασπίδα της θεάς, που είναι τοποθετημένη στο έδαφος στα αριστερά της γυναικείας μορφής, έχει σκαλιστεί ένα φυτό ακάνθου, το οποίο και ταυτίζουν με το *άνθεμον* της επιγραφής μας (εικ. 1 και 3). Η ταύτιση αυτή αμφισβητείται τα τελευταία χρόνια, αφενός γιατί το συγκεκριμένο έργο θεωρείται ότι αντιγράφει ένα πρωτότυπο μεταγενέστερο της κατασκευής των αγαλμάτων του Ηφαιστείου κατά 20 τουλάχιστον έτη, αφετέρου δε γιατί το εικονιζόμενο στην Αθηνά Chershel *άνθεμον* δεν απαιτεί την ιδιαίτερα μεγάλη ποσότητα χαλκού που προσδιορίζεται στην επιγραφή που εξετάζουμε. Η συγκεκριμένη επιγραφή αναφέρει ρητά «φύλλα που παραγγέλθηκαν και κατασκευάσθηκαν χωριστά» για το *άνθεμον* αυτό (στ. 146-7), κάτι που σε καμία περίπτωση δεν θα μπορούσε να έχει συμβεί για μία Αθηνά τύπου Chershel, το φυτό της ασπίδας της οποίας αποτελείται από δύο μόνο φύλλα.

Ένα ακόμα μειονέκτημα τόσο της αναπαράστασης της Καρούζου (εικ. 1) όσο και των μελετητών που την ακολούθησαν (εικ. 3) είναι το γεγονός ότι η Αθηνά τύπου Chershel, όπως και οποιαδήποτε Αθηνά με την ασπίδα της τοποθετημένη στο έδαφος στα αριστερά της, έχει φιλοτεχνηθεί ως ανεξάρτητο άγαλμα και όχι για μία σύνθεση με κάποιο άλλο άγαλμα τοποθετημένο στα αριστερά της. Στις αναπαραστάσεις που προαναφέρθηκαν είναι εμφανές ότι όχι μόνο η άκανθος αλλά και η ίδια η ασπίδα είναι ελάχιστα ορατές πίσω από τη σφύρα και το αμμόνι του Ηφαιστου - κάτι που δεν θα δικαιολογούσε την ιδιαίτερη μνεία που γίνεται στην επιγραφή μας για την κατασκευή των επιμέρους τμημάτων του *άνθεμου*.

Για τους λόγους αυτούς η Harrison πρότεινε μία νέα

αναπαράσταση, κατά την οποία η μορφή του αγάλματος της Αθηνάς ταυτίστηκε με τον τύπο ενός αντιγράφου από ένα πρωτότυπο έργο του 420-410 π.Χ., που είναι γνωστό ως «Αθηνά Velletri». Στον τύπο αυτό η θεά κρατά με το δεξί χέρι δόρυ και με το αριστερό όχι την ασπίδα της αλλά μία φιάλη. Στην αναπαράσταση της Harrison η ασπίδα της Αθηνάς είναι κρεμασμένη σε ένα ψηλό σχηματοποιημένο ακανθοειδές φυτό - στήριγμα, ανεξάρτητο από το άγαλμά της (εικ. 4), το οποίο ταυτίζεται με το αναφερόμενο στην επιγραφή *άνθεμον*. Στην περίπτωση αυτή δικαιολογείται τόσο η μεγάλη ποσότητα χαλκού που γνωρίζουμε από το κείμενο της επιγραφής ότι χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή του *άνθεμου*, όσο και η χωριστή πληρωμή των τεχνιτών που διαμόρφωσαν ένα τόσο μεγάλο τμήμα της όλης γλυπτής σύνθεσης (στ. 146-7), καθώς και η χρησιμοποίηση σε αυτό πρόσθετων, χωριστά κατασκευασμένων φύλλων (στ. 147-8). Η ειδική αναφορά σε ορισμένη ποσότητα μολύβδου για το άνθος αυτό (στ. 149) υποδηλώνει ότι το τελευταίο ήταν κατασκευασμένο από χωριστά κομμάτια, για τη σύνδεση των οποίων απαιτούνταν ο αναφερόμενος μολύβδος. Το ανθεμωτό αυτό στήριγμα της Harrison αναπαρίσταται ψηλότερο και από τα δύο αγάλματα των θεών και θεωρείται ότι χρησίμευε ως

Εικ. 2: Σχέδιο ρωμαϊκού πηλινού λύχνου, με ανάγλυφη παράσταση του Ηφαιστου στον τύπο που πιστεύεται ότι ο Αλκαμένης χρησιμοποίησε για το λατρευτικό άγαλμα του θεού στο Ηφαισείο.

Εικ. 3: Αναπαράσταση των λατρευτικών αγαλμάτων του Ηφαιστου και της Αθηνάς στο εσωτερικό του Ηφαισείου (κατά Η. Thompson και R.E. Wycherley).

«καμινάδα» για τη φωτιά του Ηφαίστου που έκαιγε σε ένα βωμό μεταξύ των αγαλμάτων των δύο θεών, κατ'αντιστοιχία με τον φοίνικα που απομάκρυνε τον καπνό από τον «λύγχο του Καλλιμάχου» στον Ερέχθειο.

Πάντως και η αναπαράσταση της Harrison παρουσιάζει ορισμένα αδύνατα σημεία. Μία γλυπτή σύνθεση με δύο αγάλματα υπερφυσικού μεγέθους και ένα ανθεμωτό στήριγμα μεταξύ τους, πολύ ψηλότερο από τα δύο αγάλματα, απαιτεί ένα βάθρο σημαντικά μεγαλύτερο από αυτό που βρέθηκε μέσα στο Ηφαιστείο. Το συγκεκριμένο πρόβλημα επιχειρεί να επιλύσει η Παλαγγιά, η οποία παρατηρεί ότι στο κείμενο της επιγραφής το τελευταίο γράμμα της λέξης *ἄνθεμον* (στ. 142) διατηρείται μερικώς· θα μπορούσε κάλλιστα να πρόκειται για τον τύπο του δυϊκού αριθμού *τὸ ἀνθέμο (τῶ ἀνθέμω)*, και επομένως να γίνεται αναφορά σε δύο άνθη. Η ερμηνεία αυτή ενισχύεται από την παρατήρηση ότι η ειδική μνεία, στο κείμενο της επιγραφής, στο *ἄνθεμον ὑπὸ τὴν ἀσπίδα*, προσδιορίζει περαιτέρω το συγκεκριμένο άνθος, ίσως για να το διαφοροποιήσει από κάποιο δεύτερο. Στην περίπτωση αυτή το ένα από τα δύο άνθη θα μπορούσε να είναι ένα ανθεμωτό στήριγμα σημαντικού ύψους, τοποθετημένο όμως σε χωριστή βάση, ανεξάρτητη

Ειγ. 4: Αναπαράσταση των λατρευτικών αγαλμάτων του Ηφαίστου και της Αθηνάς στο εσωτερικό του Ηφαιστείου. Στο μέσον αναπαρίσταται το *ἄνθεμον* (κατά E. Harrison).

από το βάθρο από μελανό ελευσινιακό λίθο με τα αγάλματα των δύο θεών.

Επιστρέφοντας στο κείμενο της επιγραφής μας, παρατηρούμε ότι για τον όρο *χαλκός*, που αναφέρεται στο στίχο 139, δεν διευκρινίζεται κατά πόσον πρόκειται για ποσότητα αμιγούς μετάλλου ή κάποιου κράματος με κύριο συστατικό τον χαλκό - στις αρχαίες ελληνικές επιγραφές ο όρος *χαλκός* χρησιμοποιείται αδιακρίτως και στις δύο περιπτώσεις. Καθώς όμως η αναφορά της προμήθειας του χαλκού ακολουθείται από την αναφορά για προμήθεια κασσίτερου (στ. 142), μπορούμε να θεωρήσουμε ότι ο μνημονευόμενος εδώ *χαλκός* είναι το αμιγές μέταλλο που χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή ενός κράματος μπρούντζου σε συνδυασμό με τον μνημονευόμενο κασσίτερο.

Για την αποκατάσταση του αριθμού των ταλάντων του χαλκού, που δεν διατηρείται στο κείμενο της επιγραφής, αναφέρθηκε ήδη ότι θα μπορούσε να είναι οποιοσδήποτε αριθμός μεταξύ του 13 και του 19 (ταλάντων), εκτός του 14. Προσπαθώντας να υπολογίσουμε τον αριθμό αυτό βάσει της αναλογίας *χαλκού* και κασσίτερου στα κράματα μπρούντζου, που γνωρίζουμε ότι για τα αγάλματα κυμαινόταν μεταξύ 88-90% για το χαλκό και 10-12% για τον κασσίτερο (για να έχει το κράμα τα επιθυμητά τεχνικά χαρακτηριστικά ανθεκτικότητας αλλά και ελαστικότητας στην επεξεργασία του), βλέπουμε ότι οποιαδήποτε ποσότητα μεταξύ 13 και 17 ταλάντων *χαλκού* είναι αποδεκτή. Πιθανότερος είναι ίσως ο αριθμός 15, γιατί τότε η χρήση 15 ταλάντων και 10 μινών *χαλκού* με 1 τάλαντο και 53½ μινών κασσίτερου μας δίνει μία αναλογία 88,75% *χαλκού* προς 11,25% κασσίτερου, που θεωρείται ιδανική.

Στο στίχο 149 της επιγραφής γίνεται αναφορά στην προμήθεια μολύβδου για το *ἄνθεμον* και για τους συνδέσμους των λίθων του βάθρου. Ο μολύβδος αυτός δεν είναι δυνατόν να θεωρηθεί ως συστατικό του κράματος του χρησιμοποιούμενου για το άνθος μπρούντζου, καθώς γνωρίζουμε ότι στα μπρούντζινα αγάλματα των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων η χρησιμοποιούμενη ποσότητα μολύβδου ήταν αμελητέα. Πρέπει μάλλον να θεωρηθεί ως μολύβδος χρησιμοποιούμενος για τη συγκόλληση των επιμέρους τμημάτων του μεταλλικού άνθους μεταξύ τους και για τη στερέωση του συνόλου στη λίθινη βάση του - για το λόγο αυτό και αναφέρεται σε συνδυασμό με το μολύβδο για τους συνδέσμους στερεώσεως των λίθων του βάθρου. Η ποσότητα του αγορασθέντος μολύβδου δε δίδεται σε βάρος αλλά σε *κρατευτές*, που φαίνεται ότι ήταν ορισμένου βάρους ή μεγέθους μολύβδινες ράβδοι. Πρόκειται ουσιαστικά για μία τυποποιημένη μονάδα μέτρησης του όγκου των μετάλλων, ανάλογη με το *τάλαντον*, της οποίας όμως δεν γνωρίζουμε το ακριβές μέγεθος.

Στη συνέχεια του ενεπίγραφου θραύσματος που εξετάζουμε γίνεται αναφορά στην προμήθεια ξύλων και άνθρακα, απαραίτητων για τη φωτιά που χρησιμοποιούνταν για την τήξη του μολύβδου και τη μολυβδοχόηση των μεταλλικών συνδέσμων. Αναφέρεται επίσης η πληρωμή για την κατασκευή μίας τράπεζας και η αμοιβή του προσωπικού που μετέφεραν τα δύο αγάλματα και τα έστησαν πάνω στο βάθρο τους στο εσωτερικό του ναού. Το κείμενο αυτής της στήλης ολοκληρώνεται με την αναφορά ενός χρηματικού ποσού για την αγορά ξυλείας, προκειμένου να κατασκευασθούν ξύλινοι σκελετοί χρησιμοποιούμενοι για τη μεταφορά των αγαλμάτων και των λίθων του βάθρου μέσα στο ναό, για την περίφραξη του βάθρου των αγαλμάτων και των θυρών και για την κατασκευή ικριωμάτων περιμετρικά των δύο αγαλμάτων, καθώς και κλιμάκων πρόσβασης στα ικριώματα αυτά (στ. 155-160). Τα ικριώματα ήταν απαραίτητα για την πρόσβαση των τεχνιτών που θα ολοκλήρωναν τις τελευταίες λεπτομέρειες πάνω στα δύο αγάλματα, αφού αυτά θα είχαν στηθεί στο βάθρο τους - πρακτική που γνωρίζουμε ότι ακολουθούνταν

τόσο για τα λίθινα όσο και για τα χάλκινα γλυπτά στην αρχαιότητα. Στη συνέχεια των απολογισμών, που αναγράφεται στο άνω τμήμα της αριστερής πλευρικής όψης της στήλης, γίνεται αναφορά στην αμοιβή των τεχνιτών που κατασκεύασαν τους σκελετούς μεταφοράς των λίθων και των αγαλμάτων και αυτών που κατασκεύασαν τα ικριώματα γύρω από τα αγάλματα.

ΜΑΡΙΑ ΤΣΟΥΛΗ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- JG I*, 472. S. Karouzou, *AthMitt* 69-70 (1954-55), 67-94. J. Travlos, *Pictorial Dictionary of Ancient Athens*, London 1971, 272, fig. 348. W. Thompson, 'The inscriptions in the Hephaisteion', *Hesperia* XXXVIII (1969), 114-118. H.A. Thompson, R.E. Wycherley, *The Athenian Agora* XIV (1972), 140-142. E. Harrison, 'Alkamenes' Sculptures for the Hephaisteion: Part I, The Cult Statues', *AJA* 81 (1977), 137-146. *SEG* XXVI (1976-77), 34. *SEG* XLIV (1994), 12. G. Le Rider, 'Prix de cuivre et d' étain à la fin du Ve siècle', στο 'Antiochos IV et le Monnayage de bronze de Séleucide', *BCH* 1994, 29-30. O. Palaggia, 'Meaning and narrative techniques in statue-bases of the Pheidon circle', στο *Word and Image in Ancient Greece*, N.K. Rutter, B.A. Sparkes (eds), Edinburgh 2000, 53-78.

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΕΙΚΟΝΩΝ

Οι φωτογραφίες των επιγραφών που παρουσιάζονται προέρχονται από το φωτογραφικό αρχείο του Επιγραφικού Μουσείου.

I

Εικ. 1: J. Travlos, *Bildlexicon zur Topographie des antiken Attika*, Tübingen 1988, εικ. 380.

Εικ. 2, 3: H. Lattermann, 'Zur Topographie des Amphiareions bei Oropos', *AM* XXV (1910), εικ. 3 και 4 αντίστοιχα.

II

Εικ. 1: I. Τρωαλού, «Ανασκαφαί της Ιεράς Οδού», *Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας* 1937, 37-41, πίν. Α.

Εικ. 2: Φωτογραφικό αρχείο Επιγραφικού Μουσείου.

Εικ. 3: I. Παπαδημητρίου, «Βραυρών», *Το Έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας κατά το 1962*, σ. 25, εικ. 32.

III

Εικ. 1, 2, 3, 4: G. Roux, *L'architecture de l'Argolide aux IVe et IIIe siècles av. J.-C.*, εικ. 42, 31, πίν. 45 και 44,3 αντίστοιχα.

V

Εικ. 1, 2: K. Jeppesen, *Paradeigmata. Three mid-Fourth Century Main Works of Hellenic Architecture Reconsidered*, Aarhus 1958, εικ. 57 και 68 αντίστοιχα.

Εικ. 3, 5: G. Steinhauer, 'La découverte de l'Arsenal de Philon', *TROPIS* IV, Athens 1996, 478, εικ. 1 και 2 αντίστοιχα.

Εικ. 4: M.-Chr. Hellmann, *Choix d'inscriptions architecturales grecques*, Lyon 1999, εικ. 6.

Εικ. 6: V. Marstrand, *Arsenalet i Piraeus*, Copenhagen 1922, εικ. 88.

VI

Εικ. 1: Μ. Μπρούσκαρη, *Τα μνημεία της Ακρόπολης*, ΥΠΠΟ - ΤΑΠΑ, Αθήνα 1996, εικ. 118 (κατά W.B. Dinsmoor).

Εικ. 2: G.P. Stevens, J.M. Paton (eds.), *The Erechtheum*, Cambridge Mass. 1927, εικ. 194.

Εικ. 3: G.P. Stevens, *Restorations of Classical Buildings*, Princeton - New Jersey 1958, πίν. XIV.

VII

Εικ. 1: I. Τρωαλού, *Αρχαιολογική Εφημερίς* 1950-51, σ. 13.

Εικ. 2, 3, 4: Α. Ορλάνδου, *Τα υλικά δομής των αρχαίων Ελλήνων*, τ. Α', Αθήνα 1958, εικ. 147 (κατά Stevens), 146 (κατά Dodwell) και 149 (κατά Penrose) αντίστοιχα.

VIII

Εικ. 1: Π. Ενστρατιάδη, *Αρχαιολογική Εφημερίς* 1869, πίν. 48α.

Εικ. 2: W. Wallace, 'The demes of Eretria', *Hesperia* XVI (1947), 131, εικ. 1.

Εικ. 3: Ε. Καμπούρογλου, *Ερέτρια. Παλαιογεωγραφική και γεωμορφολογική εξέλιξη κατά το Ολόκαινο. Σχέση φυσικού περιβάλλοντος και αρχαίων οικισμών*, Αθήνα 1989, εικ. 127.

IX

Εικ. 1: S. Karouzou, *Athenische Mitteilungen* 69-70 (1954-55), 83, εικ. 3.

Εικ. 2: H.A. Thompson, R.E. Wycherley, *The Athenian Agora* XIV (1972), εικ. 36.

Εικ. 3: J. Boardman, *Greek Sculpture, The Classical period*, London 1985, εικ. 226b.

Εικ. 4: E. Harrison, 'Alkamenēs' Sculptures for the Hephaisteion: Part I, The Cult Statues', *AJA* 81 (1977), 137-146, εικ. 2.

Ο ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΥΠΩΘΗΚΕ
ΣΕ ΧΑΡΤΙ VELVET 150 ΓΡΑΜΜΑΡΙΩΝ
ΣΕ 2.000 ΑΝΤΙΤΥΠΑ

ΠΑΡΑΓΩΓΗ
MEMIGRAF

